

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ XI

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я
В АНТИЧНУ ЕПОХУ

т. 1

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1962

902.6
A.87

Збірник «Північне Причорномор'я в античну епоху» присвячений вивченню античних держав Північного Причорномор'я — Ольвії, Тіри, Херсонеса, Боспорського царства, які відігравали велику роль в житті древнього населення сучасної території України протягом тривалого часу — від VII ст. до н. е. до V ст. н. е. Збірник складається з статей з різних галузей антикознавства: археології, нумізматики, епіграфіки, мистецтвознавства. Вони охоплюють широке коло питань.

Матеріали збірника публікуються вперше, вони можуть бути широко використані викладачами та студентами університетів і педагогічних інститутів, науковими співробітниками історичних, літературознавчих інститутів, музеїв, краєзнавцями та іншими.

Відповідальний редактор
член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін

Археологические памятники УССР, т. XI
(На украинском языке)

Літературний редактор І. С. Радченко
Художній редактор В. М. Тепляков

Технічний редактор О. О. Кадашевич

Коректори В. А. Зіна, Г. Г. Прокопенко

БФ 01863. Зам. № 1560. Вид. № 551. Тираж 585. Формат паперу 84×108^{1/16}. Друк. фіз. арк. 11,75.
Умовн. друк. арк. 19,3. Обл.-вид. арк. 20,5. Підписано до друку 26.XI 1962 р. Ціна I крб. 43 коп.

Л. М. СЛАВІН

ОЛЬВІЙСЬКІ КВАРТАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ВЕРХНЬОГО МІСТА

Вступ. Історія вивчення

Розкопки міських кварталів у центральній частині Верхнього міста, розташованій на захід від так званого Зевсового кургана, на північ від теменоса — священної округи і агори — головної міської площа Ольвії, були розпочаті ще в 1902—1903 рр. Б. В. Фармаковським. Тоді, одночасно з розкопками так званого Зевсовоого кургана, під яким було відкрито кам'яний поховальний склеп II ст. н. е., Б. В. Фармаковський розкопав невелику ділянку міської території догетської Ольвії, де було виявлено великий багатий перистильний жилий будинок III—II ст. до н. е.¹ Через 23 роки, в 1926 р., розкопки в цьому районі були відновлені² і провадились на протязі 16 археологічних кампаній — у 1927—1930, 1932, 1938—1940, 1946—1949, 1951—1952, 1954—1955 рр.

У 1926 р. тут було закладено три окремі ділянки — "А", "Г", "Д", розташовані одна за одною зі сходу на захід. Поступово, рік за роком, ці ділянки розширялись і згодом вони об'єдналися в одну суцільну широку площу, яка умовно називається ділянкою АГД. Розкопки показали велику насиченість цього району будівельними і речовими залишками, що належать до всіх періодів існування догетської Ольвії — від першої половини VI до середини I ст. до н. е.

Значна витягнутість ділянки АГД зі сходу на захід робить її цікавою і в тому відношенні, що вона ніби дає поперечний розріз

майже всього центрального району Верхнього міста Ольвії зі сходу на захід — від схилу над Нижнім містом — в напрямі до Заячої балки. Зайве говорити про те, як багато дає такий розріз щодо питань стратиграфії культурних шарів і планування міста, характеристики його будівництва й інших сторін життя.

На жаль, під час розкопок цієї ділянки в 1927—1940 рр. не завжди додержувалися наступності в роботі: наукові співробітники мінялися тут частіше, ніж на інших ділянках Ольвії. До того ж частина щоденників і графічних матеріалів цього періоду, що зберігалася в Одеському археологічному і Миколаївському краєзнавчому музеях, загинула під час німецько-фашистської окупації 1941—1944 рр.

Слід також зазначити, що археологічні роботи на цій ділянці на відміну від усіх інших пунктів стародавнього міста, які вивчалися в Ольвії, не завжди закінчувались повним розкриттям тієї або іншої будівлі, не скрізь розкопки доводились до рівня материка. Тому тепер про одні квартали і будівлі цієї ділянки можна дати дещо докладнішу розповідь, про інші — лише найкоротший і схематичний опис.

Дальше розширення ділянки в усі боки, а також додаткове заглиблення в цілому ряді пунктів уже розкритої площи до материка дадуть змогу в майбутньому значно доповнити ту картину, яку можна накреслити тепер.

Стратиграфія

Вивчення залягання культурних налаштувань показало, що залишки будівель і речові знахідки, відкриті на цій ділянці, можна від-

¹ Б. В. Фармаковский. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. ИАК, в. 13, стор. 32 і далі.

² Б. В. Фармаковский. Розкопування Ольвії року 1926. Одеса, 1929.

нести до п'яти шарів, які відповідають таким періодам: 1) пізньоархаїчному часові—VI ст. до н. е.; 2) класичному — V і першим двом третинам IV ст. до н. е.; 3) ранньо-елліністичному — останній третині IV і першій половині III ст. до н.е.; 4) середньоелліністичному — другій половині III і першій половині II ст. до н. е.; 5) пізньоелліністичному — від середини II ст. до гетьського розгрому Ольвії. Крім того, в межах кожного з цих шарів простежуються окремі будівельні періоди, що відповідають часу спорудження, дальнього розширення і перебудування будинків, що відкриваються.

Таке розчленування культурних напластвувань Ольвії дуже зручне як робоча схема. В ній чітко укладається весь наявний будівельний і речовий матеріал, який виявляється під час розкопок цієї частини Верхнього міста. Кожний з відмічених шарів, з одного боку, не настільки вузький, щоб відчувалися труднощі при віднесенні до нього тих або інших комплексів та окремих знахідок. З другого боку, охоплюючи період близько 100 років, кожний такий шар дає можливість чітко уявити собі розвиток тих або інших археологічних явищ.

Крім того, ці п'ять шарів добре погоджуються з основними етапами історії Ольвії і розвитку її культури в догетьську епоху.

Привертає до себе увагу одна особливість, яка характеризує співвідношення між сумісними шарами. Значна частина будівель архаїчного шару не пов'язана з будівлями класичного шару, тобто архаїчні будівлі не перебудовувалися в класичну епоху, а замінювалися новими. Будівлі класичного часу найчастіше не пов'язані з будівлями елліністичних шарів, бо більшість їх була зруйнована за якихось надзвичайних обставин, що трапилися в Ольвії в кінці IV ст. до н. е. Тим часом будівлі елліністичних шарів переважно тісно пов'язані одна з одною. Збудовані в ранньоелліністичний час, будівлі продовжували існувати в середньоелліністичний і пізньоелліністичний час, зазнаючи ремонтів, розширень, перебудов.

Для того, щоб дати уявлення про пам'ятки кожного шару на можливо ширшій площині, ми охарактеризуємо наявний матеріал спочатку архаїчного, потім класичного і, нарешті, елліністичного шару.

Що ж до стратиграфії ґрунтів на площині ділянки, то, судячи з цілого ряду земляних бортів квадратів західної і східної половини ділянки, де ґрутові напластування досліджувались особливо старанно, їх було три (без

дернового ґрунту — гумусу, потужністю до 30—40 см, майже повністю позбавленого будівельних залишків). Безпосередньо під дерновим, до глибини 1,30—1,60 м від сучасної поверхні, залягав сіроглинистий ґрунт, який містив у собі в основному рештки елліністичного часу. Під сіроглинистим іде глинисто-зольний ґрунт із слідами пожежі та з великою кількістю сміттєвих ям. Цей ґрунт містить головним чином залишки класичного часу. Нарешті, над материком залягає глинисто-зольно-сміттєвий ґрунт, який в основному відповідає шару архаїчного часу. Отже, стратиграфія ґрутових напластувань ніби відповідає наміченій вище стратиграфії культурних шарів.

Планування, вулиці і мостові

Планування відкритої на ділянці АГД (рис. 1) частини стародавнього міста зумовлено розташованими тут вуличними артеріями. Ділянка пересікається Головною вулицею, яка йде в напрямку з півночі на південь від північних міських воріт, що знаходилися над Заячою балкою, через усе Верхнє місто. Ширина цієї вулиці близько 10 м. Поки що це єдиний пункт в Ольвії, де розкопками відкрито таку широку вулицю. Головна вулиця була добре замощена. В різні періоди характер мостіння був різним. Так, у V—IV ст. до н. е. вулицю покривали уламками черепиць, амфор та інших товстостінних посудин, а також щебнем, укладаючи їх на глинистий розчин. Таке покриття Головної вулиці з великим вантажним і пішоходним рухом слід визнати дуже вдалим. У ранньо-елліністичний час ця вулиця була вимощена вапняковими плитами. В II ст. вулиця знову покривається черепицею і щебенем.

На схід від Головної вулиці розташована паралельна їй 1-а Поздовжня вулиця, яка йде з півночі на південь між будинками № 1 і № 2 із східного боку та будинками № 3, 5 і 6 — із західного боку. Ця вулиця поки що відкрита частково, місцями на всю ширину, місцями в межах її західного боку. В різних місцях вона замощена також неоднаково. Та її частина, що прилягає до перехрестя, замощена так само, як і суміжна з нею частина 2-ї Поперечної вулиці: тут відкрито три горизонти кам'яних бруків, про які буде сказано докладно при описі цієї вулиці. Північна частина вулиці вимощена черепками.

Ще далі в східному напрямку, за 1-ю Поздовжньою вулицею, мала знаходиться 2-а Поздовжня вулиця, на яку виходив фасадом

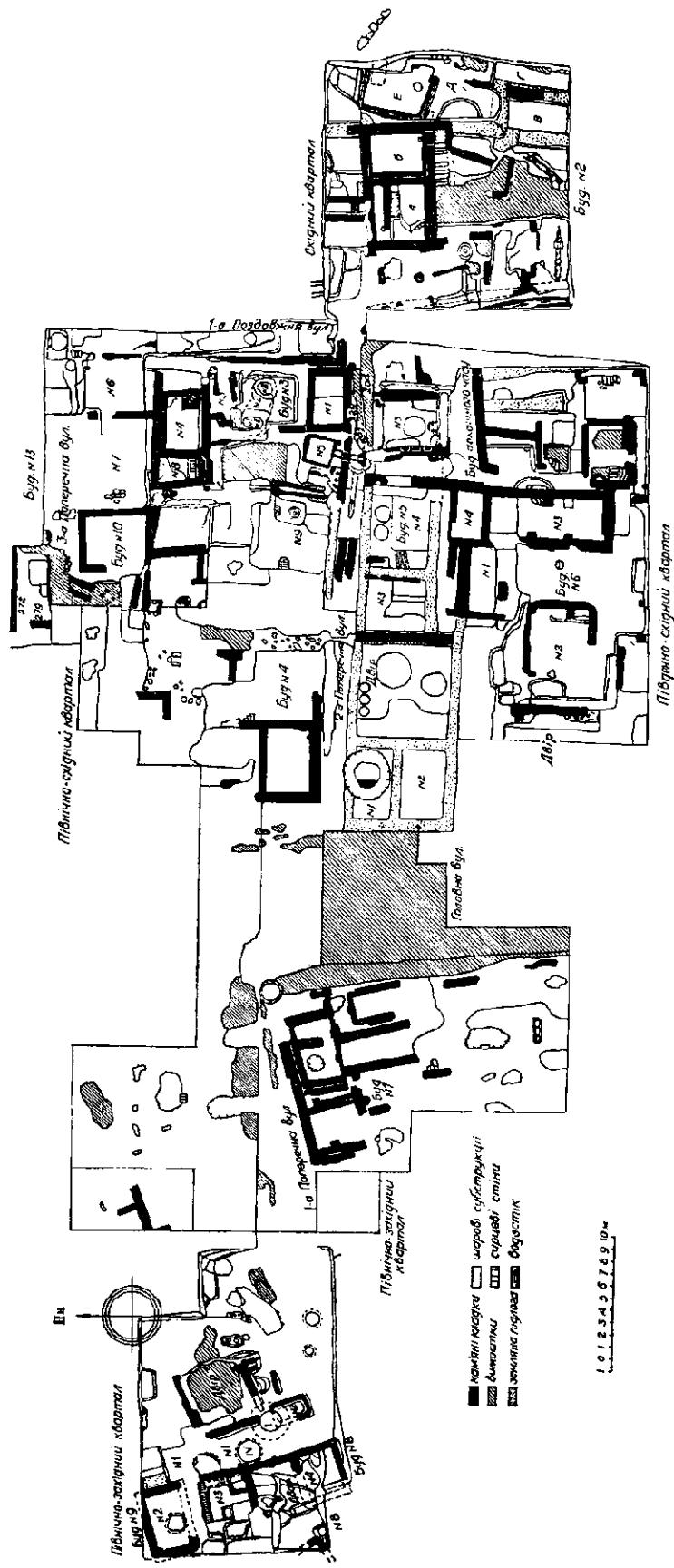

Рис. I. Загальний план міських кварталів на ділянці АІД.

із входом перистильний будинок 1902—1903 рр. Ця вулиця, розташована біля східного краю Верхнього міста, була, очевидно, забудована тільки із західного боку. Східний бік її вільний від будівель, бо він нависав над першою терасою. Звідти було добре видно Нижнє місто, ольвійську гавань, Бузький лиман.

Можна також припустити, що на західному боці цієї частини Верхнього міста, між Головною вулицею і Заячою балкою, де розкопки тільки почалися, існували ще дві вулиці. Отже, центральну частину Верхнього міста перетинало з півночі на південь не менше п'яти поздовжніх вулиць, не рахуючи тієї, яка йшла вздовж оборонної стіни, що захищала місто з боку Заячої балки.

Інші вулиці, відкриті на ділянці АГД, Поперечні, йшли перпендикулярно до Головної і Поздовжніх вулиць, в напрямку із заходу на схід. Одну з них — 1-у Поперечну — відкрито на ділянці на захід від Головної вулиці, в бік Заячої балки. Судячи з незначних залишків, можна зробити висновок про те, що вулиця була порівняно неширокою, але мала таке ж мостіння (аж до тротуару з булижнику), як і на Головній вулиці. На перехрестку цих вулиць було виявлено невелику круглу (діаметром 1,78 м) огорожу з невеликих каменів, вкопаних на ребро (такі огорожі нерідко робляться і в наші часи). Всередині кола, можливо, росло дерево, але може бути, стояв пам'ятник або плита з написом.

2-а Поперечна вулиця, про яку вже згадувалося, йшла від Головної вулиці в східному напрямку. Тепер вона відкрита на всюму протязі. Вулиця замощена неоднаково. В західній частині вона була шириною 2—3 м, вимостка тут складалась з дрібних уламків глинняного посуду і черепиць, а також щебеню. Розріз цієї частини вулиці дає можливість встановити шість горизонтів її мостіння, які відповідають різним етапам тривалого періоду існування міста. Східна частина 2-ї Поперечної вулиці між будинками № 3, 4 і 10 з північного боку, і № 5, з південного, мала ширину 1,5—2 м. Тут відкрито залишки трьох кам'яних вимосток різного часу. Перша знизу вимостка (№ 224) складалась з плоских невеликих каменів неправильної форми; вимостка знаходилася на рівні підшви цокольного ряду стін південно-східної частини будинку № 3. Вона порівняно добре датується класичним і ранньоелліністичним часом. Ця вимостка служила як у пізню пору існування тут будинку № 10 — V ст. і по-

чаток IV ст. до н. е., так і в ранній період функціонування збудованого на його руїнах будинку № 3.

Друга за часом вимостка (№ 207), що знаходилась вище попередньої (№ 224), складена з плоских погано оброблених каменів неправильної форми, середнього і великого розмірів, а також з невеликих булижників, порівняно добре підігнаних один до одного. Ця вимостка залягає вище рівня профільованого цоколя південної і східної зовнішніх стін будинку № 3.

Найпізнішою у цьому пункті є вимостка № 204, яка утворює третій горизонт покриття 2-ї Поперечної вулиці. Кладка з погано оброблених, різних за розміром каменів неправильної форми, значно гірша, ніж попереднього горизонту. Датується вона II ст. до н. е., і відповідає пізній порії існування будинку № 3.

На північ від будинків № 3, 4 і будинку № 10 (з монументальними підвальми), який виявлено під будинком № 3, розташована 3-я Поперечна вулиця, що йде від 1-ї Поздовжньої вулиці в західному напрямку, в бік Головної вулиці. В західній частині вулиця збереглася порівняно непогано, найбільша ширина її тут становить 2,20 м. На цій вулиці відкрито залишки шести горизонтів вимосток, які йдуть знизу вгору в такому порядку: дві нижні вимостки — череп'яні — близько середини IV ст. до н. е.; нижня — щебенева — кінець IV і початок III ст. до н. е.; верхня — щебенева — близько середини III ст. до н. е.; дві верхні — череп'яні — кінець III і початок II ст. до н. е.

Нижня щебенева вимостка була огорожена із східного боку узбіччям з порівняно добре покладеною каменю. Не виключено, що таке ж узбіччя вона мала і з західного боку. На наступній, верхній, щебеневій вимостці дрібний щебінь було укладено в добрий розчин, який міцно держиться і досі. Okремі горизонти вимостки мали різну товщину (не більше 24 см).

Для 3-ї Поперечної вулиці характерна така особливість: під верхньою щебеневою вимосткою було влаштовано субструкцію. Правда, вона зроблена тут не так старанно, як під будівлями в інших місцях Ольвії, але сам факт влаштування її є цікавим свідченням благоустрою міста.

Важливе й інше спостереження. Відкрита частина 1-ї Поздовжньої вулиці і прилеглих до неї кварталів показує, що рівень її дещо вище в північній частині і нижче в південній; відповідно вище залягання культурних шарів

має місце в північній частині ділянки АГД. Далі в південному напрямку цей рівень потроху знижувався. Порівняльне зіставлення різних горизонтів підлог будинку № 3 і одночасних з ними вимосток з прилеглих до будинку вулиць показало, що підлоги південних приміщень знаходилися на одному рівні з цими вимостками, а підлоги північних приміщень були розташовані трохи нижче.

Привертає до себе увагу і такий факт. Три вулиці, що перехрещуються між собою, відкриті навколо будинку № 3 (2-а Поперечна, 1-а Поздовжня і 3-я Поперечна), мали різне мостиння. В один і той же час одна вулиця мостилася каменем, друга — черепка-ми, третя — поперемінно то тим, то другим. Можливо, це слід пояснити тим, що вулиці мостилися приватними особами — господарями прилеглих будинків. Міські ж власті мали дбати про мостиння головних вулиць міста, теменоса, агори та інших частин міста громадського призначення.

Таким чином, на ділянці АГД вдалося відкрити розплановану за прямолінійною системою частину міської території з вулицями, які перехрещуються під прямими кутами, з кварталами правильної форми. Коли ж в Ольвії виникає прямолінійне планування вулиць і кварталів? Якраз на ділянці АГД вдалося встановити, що ця система виникає на рубежі VI і V ст. до н. е., дещо раніше, ніж в самій Греції, де ця система під назвою Гіпподамової відома з другої половини V ст. до н. е. Вперше це спостереження було зроблено Б. В. Фармаковським під час розкопок Головної вулиці цієї ділянки в 1926 р.³ Удруге це було встановлено в 1955 р.⁴ під час розкопок 3-ї Поперечної вулиці, від якої збереглися всі її горизонти від рубежу VI і V ст. до н. е., коли для з'ясування її початкового вигляду було проведено земляні роботи по нивелюванню траси (розкопки А. І. Фурманської).

Сітка поздовжніх і поперечних вулиць на ділянці АГД утворює п'ять великих кварталів, умовно названих на плані східним, північно-східним, південно-східним, північно-західним і південно-західним. Східний квартал знаходиться між 1-ю і 2-ю Поздовжніми вулицями. Тут відкрито два великих жилих будинки, яким дано умовні позначення: № 1

(розкопаний Б. В. Фармаковським у 1902—1903 рр.⁵) і № 2. Площа між 1-ю Поздовжньою і Головною вулицями поділяється 2-ю Поперечною вулицею, що з'єднує їх, на два великих квартали: північно-східний, в якому розкрито три великих будинки — № 3, 4, 10, та південно-східний, на території якого відкрито два будинки — № 5 і 6. На захід від Головної вулиці розташовані два квартали: північно-західний, де в 1946—1949 рр. було відкрито два будинки № 8 і 9, і південно-західний, в якому Б. В. Фармаковський відрив у 1926 р. багатий будинок № 7⁶.

Шар архаїчного часу

Одним з найголовніших завдань, поставлених ще Б. В. Фармаковським під час археологічних досліджень центральної частини Верхнього міста Ольвії у 1926 р., було відшукання міських ділянок архаїчного часу. «Дослідження залишків архаїчної Ольвії», — писав Б. В. Фармаковський у своєму останньому звіті про розкопки 1926 р., — здавалося особливо важливим не тільки для з'ясування основного значення грецької колонії, складу її населення і первісного характеру її культури, але також і тому, що досі було досліджено взагалі небагато ансамблів грецьких поселень архаїчного часу, і збільшення матеріалу в цій галузі являє собою, таким чином, істотну наукову потребу⁷.

Розкопки на ділянці АГД допомогли розв'язати це завдання. Тут було відкрито значну кількість різноманітних залишків, які належали найбільш давнім жилим і господарським будинкам починаючи від VI ст. до н. е. До цих розкопок ми мали в Ольвії не так уже багато речових і будівельних залишків такого раннього часу. Ці відкриття показали, що заселення Верхнього міста в районі ділянки АГД почалося з перших же десятиліть після заснування Ольвії. Найдавнішим є великий земляний льох круглої форми (рис. 2), розкопаний у 1948 і 1949 рр. під будинком № 3 у північно-східному кварталі (розкопки С. І. Капошиної)⁸. Льох було викопано в материковій глибині 3,18 м, а дно

³ Б. В. Фармаковский, Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. ИАК, в. 13, стор. 32.

⁴ Ми згадуємо в цій статті лише основні жилі будинки, що збереглися краще за інші.

⁵ Б. В. Фармаковский, Розкопування Ольвії року 1926, стор. 8.

⁶ Будівельні залишки, відкриті на ділянці АГД, описуються в цій роботі то більш докладно, то більш коротко, залежно від ряду обставин, зокрема від того, чи видалися раніше відповідні пам'ятки, чи не видавалися.

⁷ Б. В. Фармаковский, Розкопки в Ольвии в 1902—1903 гг. ИАК, в. 13, стор. 32.

⁸ В. Д. Блаватский, Искусство Северного Причерноморья античной эпохи. М., 1947, стор. 56—59; Л. М. Славин, Ольвия как город в VI—I вв. до н. э., СА, XXVIII, 1958, стор. 280.

його знаходилося на глибині 6,78 м від сучасної поверхні. Він мав грушоподібну форму з діаметром горловини 1,60—1,81 м і дна—2,29—2,34 м. У цьому льоху, влаштованому близько середини VI ст. до н. е., виявлено склад тари: вісім цілих амфор і вісім в уламках, які датуються другою чвертю — серединою VI ст. до н. е. Деякі амфори були розписані кольоровими смугами, що йшли навколо і вздовж корпусу то безпосередньо

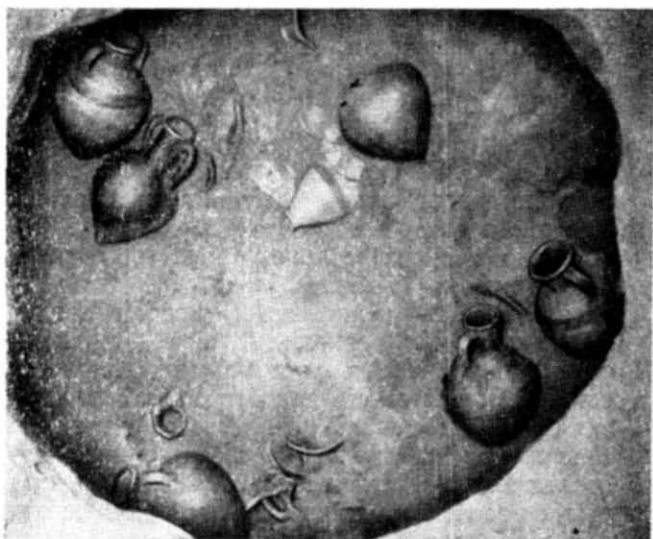

Рис. 2. Льох I VI ст. до н. е. з амфорами.

по глині, то по світлій обмазці. На деяких амфорах є букви або знаки, нанесені червоною фарбою, які, очевидно, вказують на призначення або місткість посудин. Ще значнішим, мабуть, є відкриття в цьому льоху ряду знахідок, які, безперечно, датуються часом заснування Ольвії: 1) двох уламків стінки невеликої ранньоскіфської мисочки, можливо, у формі черпака, з чорним лощінням і різним інкрустуванням орнаментом; 2) уламка стінки товстостінної посудини із слідами світло-жовтого лощіння і з різною геометричною орнаментацією; 3) мідного листоподібного наконечника стріли з втулкою⁹. Це перший в історії археологічного дослідження Ольвії комплекс знахідок, датованих початком VI ст. до н. е.

Дуже раннім будівельним залишком на ділянці АГД є також кладка стіни № 279, яка йде в напрямку з півночі на південь. Вона відкрита на північ від 3-ї Поперечної вулиці (рис. 3). Ця кладка датується другою половиною VI ст. до н. е. Основа її покладе-

на на половину. Довжина збереженої частини — 1,81 м, ширина — 0,46 м, висота — 0,47—0,57 м. Складено цю стіну дуже своєрідно. Східний чільний бік стіни складається з підошовного ряду, утвореного трьома величими плитами (40×17 см; 53×14 см), другого ряду над ним з трьох великих (але менших, ніж у підошовному ряду) плит і кількох каменів середніх розмірів (34×15 см; 18×10 см). Вище йдуть три ряди каменів середніх розмірів, часто прямокутної форми (22×9 см; 28×6 см), які здалека нагадують форму цеглин. Весь цей бік виявився обпаленим, мабуть, під час пожежі, яка зруйнувала будівлю.

Західний бік стіни з 5—6 рядів кам'яних плит середнього розміру (32×5 см; 17×11 см) складено так само, як і на східному боці. Простір між протилежними боками (блізько 27 см) заповнено бутом з невеликих каменів і дрібного щебеню на глині. На глині також складено і обидва чільні боки стіни. Кладка виконана загалом акуратно.

Відкрита кладка була кам'яним цоколем. Вище йшла вже не кам'яна, а сирцева кладка, рештки якої (довжина 61 см) збереглися в південній частині стіни: тут видно цілий ряд сирців розмірами 19×19 см.

Ця своєрідна стіна не має аналогій в Ольвії, час її дуже ранній. Вона передує іншим будівлям цієї ділянки і стратиграфічно. Є підстави вважати, що стіна п'єрагороджувала два приміщення, які знаходилися по-попречу (західне і східне). На схід від стіни виявлено кілька горизонтів міцних глинистих обмазок підлоги східного приміщення, рівень якої дещо вищий основи стіни.

У східній частині південно-східного кварталу, на схід від будинків № 5 і 6, було відкрито незначні залишки жилого будинку, такого ж раннього часу, як і земляний льох з амфорами і кладка № 279. Тут збереглися частини трьох стін цього будинку — північної і західної, які утворюють північно-західний куток будівлі, а також поперецної, що ділить відкриту частину будинку на два приміщення: східне і західне. Північна (довжина збереженої частини 7,20 м) і західна стіни лежать на глинистій основі, поперецна (довжина 3,72 м) — на материковій. Стіни складено з невеликих вапнякових плит (як це часто практикувалося в ранній час), підігнаних одна до одної, а їх фундаменти — з більших вапнякових плит.

До останніх десятиліть VI ст. до н. е. належать залишки двох будинків, споруджених

⁹ С. И. Капошина, О скіфських елементах в культурі Ольвії, МІА, № 50, 1956, стор. 158—159.

у так званій полігональній техніці кам'яної кладки. Залишки одного будинку були виявлені під час розкопок Б. В. Фармаковського в 1903 і 1926 рр.¹⁰ Як відомо, тоді на гли-

Рис. 3. Кладка № 279 VI ст. до н. е.

бині близько 7 м було відкрито кам'яний цоколь сирцевої стіни, складений у полігональній техніці. Розкопками 1939 р. було продовжено дослідження цієї будівлі. З'ясувалося, що ця стіна є західною межею приміщення, яке було складовою частиною розташованої колись тут жилої будівлі. В 1939 р. було відкрито порівняно добре збережені залишки північної стіни цього приміщення, що складалася з шести рядів кам'яного цоколю, причому на відміну від західного цоколю тут лише деякі камені було викладено в полігональній техніці. Виявлено було також частину південної стіни цього приміщення і лише один камінь східного цоколю, який залишився під нерозкопаною частиною східного борта. Можливо, до складу цього будинку входили й інші приміщення, які, ймовірно, знаходяться на нерозкритих локах що суміжних ділянках.

На північ від 3-ї Поперечної вулиці, там, де було виявлено архаїчну кладку № 279, знайдено залишки другої будівлі з полігональною технікою кам'яної кладки (рис. 4). Будівельні залишки тут дуже фрагментарні: від будівлі збереглася лише одна кладка — № 272, що йде в напрямку захід—схід. За рядом ознак вона датована самим кінцем VI ст. до н. е. Загальна довжина відкритої частини стіни 6 м, ширина — 47 см, висота — 68 см. Підошовний ряд складено з каменів

різної товщини, обтесаних лише у верхній частині; камені покладені плиском. Цей ряд, безсумнівно, знаходиться в землі, він був ширший за саму кладку і виступав за її лінію на 4–5 см. Чільний бік кладки — з трьох рядів. У ньому були і великі плити (41×40 см; 60×30 см), кожна з яких займала два ряди, і плоскі плити середніх розмірів (39×11 см; 35×22 см). Привертають до себе увагу плити трикутної форми з відповідними кам'яними трикутними закладками, а також кам'яні плити неправильної форми з підтісуванням або підбором перекриваючих плит. Великі плити ставилися на ребро, малі укладалися плиском. Можна вважати, що вище кам'яної кладки йшли ряди сирцевих цеглин, як це було і в полігональному цоколі будинку, відкритому Б. В. Фармаковським (рис. 5). Отже, кладка № 272 також була кам'яним цоколем сирцевої стіни. Акуратна кладка південного боку стіни вказує на те, що саме вона була чільною. Інші стіни цієї будівлі ще не виявлені.

На перехрестку Головної і 1-ї Поздовжньої вулиць, під пізнішим будинком № 7 було також відкрито будівельні залишки пізньоархаїчного часу. Це частини кам'яних кладок,

Рис. 4. Полігональна кладка (№ 272) під будинком № 13.

що лежали на материкову, очевидно, від жилой будівлі. Тут же знайдено і залишки сирцевих стін того ж часу, що служили, мабуть, поперечними стінами будинку, розташованого тут¹¹.

Таким чином, будівництво в VI ст. до н. е. велося вже на дуже значній частині території Верхнього міста, зокрема на тій його

¹⁰ ІАК, в. 13, стор. 32 і далі; Б. В. Фармаковський, Розкопування Ольбії року 1926, стор. 44.

¹¹ Б. В. Фармаковський, Розкопування Ольбії року 1926, стор. 28 і далі.

частині, яка зайнята ділянкою АГД. Це були переважно невеликі будинки, споруджені з сирцю на кам'яних цоколях. Кам'яна кладка цього часу робилася переважно з тонкого невеликого плитняку на глині, іноді в полігональній техніці. Кам'яні кладки VI ст. відрізняються своїм зовнішнім виглядом від кладок V—IV ст. до н. е., а тим більше елліністичного і римського часу.

Шари пізньоархаїчного і ранньокласично-го часів на ділянці АГД цікаві ще й тим, що

Рис. 5. Одне з приміщень полігонального будинку біля дромоса Зевсового кургану.

в них було відкрито залишки не менше трьох металообробних майстерень. Одна з них знаходилась в тому місці, де в середині VI ст. до н. е. існував уже загаданий земляний льох, який служив складом амфор. У кінці VI ст. до н. е. цей льох був частково засипаний, і з того часу на протязі кількох десятків років над ним функціонував другий льох (№ 2), глибиною в материку 2,05 м, також грушоподібної форми, верхній діаметр — 1,68—1,76 м, нижній (дно) — 3,24 м. На схід від льоху № 2 було влаштовано інший льох (№ 3), глибиною в материку 5,12 м; він був, таким чином, глибше льоху № 2. Обидва льохи з'єднувалися між собою підземним ходом у формі склепіння, викопаним у материку (довжина 2,04 м, ширина 3,05 м, найбільша висота в центрі 1,26 м). Обидва льохи влаштовані приблизно одночасно — в кінці VI ст. до н. е. Вони були частинами однієї споруди. Для якої мети їх влаштовано, сказати важко. Через деякий час льох № 3 було використано для збирання відходів металообробного виробництва: під час розкопок у верхній частині льоху (до глибини 1,40 м) виявлялися численні уламки перепаленої вугілля, уламки тиглів, велика кількість мідного шла-

ку, куски паленого сирцю від горнів, браковані і зламані металеві вироби та інші відходи ливарного виробництва. По уламках тиглів видно, що вони мали форму круглих чашок. З внутрішнього боку стінки тиглів ошлаковані сплавленим кварцом, вони вкриті мідним нальотом. Де ж саме знаходилася металообробна майстерня? На жаль, цього ще не вдалося встановити, але цілком очевидно, що майстерня розміщувалася десь поруч і що до її складу входив і льох № 3.

Залишки другої металообробної майстерні кінця VI ст. до н. е. були відкриті на південь від 2-ї Поперечної вулиці. Це — подвір'я (або, може, внутрішнє відкрите приміщення), яке було місцем ливарного виробництва. Тут знайдено залишки горнів відкритого типу виробничого призначення. Підлога подвір'я була глинобитною, причому глиниста обмазка накладена безпосередньо на полівку, попередньо обпалену. У кількох місцях подвір'я збереглися сліди другої глинобитної підлоги, на вищому, в порівнянні з першою, рівні. Це свідчить про те, що майстерня перебудовувалася. До першого (раннього) періоду її існування належать два горни — № 4 і 5^a. Судячи із знайдених тут у великій кількості мідних і бронзових виробів, мідних, бронзових і залізних шлаків, кусків вугілля і скучень золи, а також з характеру самої будови цих горнів типу вогнищ (оскільки про це взагалі можна судити на підставі фрагментів), вони застосовувалися для ліття мідних і бронзових виробів, для нагріву кусків (криць) заліза. Черінь горнів зроблена з сирцю. Форму горна № 4 встановити не вдалося; горно № 5^a, що збереглося краще, прямокутного плану, товщиною до 18 см, яке збереглося лише частково. До наступного будівельного періоду належить горно № 5, інтересної будови; його черінь складена з сирцевих цеглин (розмірами 49×20×9 см), поставлених на ребро, щільно одна до одної; збереглося сім рядів черені з 20 сирцевих цеглин. Ширина горна 80 см, висота частини, що збереглася, 20 см. Ця черінь інтересна ще й тим, що в ній виявлено 24 вертикальні отвори, діаметром від 1,5 до 5 см, при глибині 15—30 см. Можливо, через ці отвори в горно нагніталося повітря. Поганий стан горна не дозволяє відновити всі деталі його конструкції.

У східній частині подвір'я відкрито ще один горно (№ 19) діаметром 70—80 см, висотою 30 см, влаштоване так само, як і горно № 5. На жаль, воно дуже погано збереглося.

Подвір'я з горнами було заповнено поряд з вугіллям і попелом також кістками тварин,

риб, дрібними уламками кухонного посуду; очевидно, в останній період існування цього комплексу горна використовувалися як вогнища для кухонних потреб.

На подвір'ї і площі, що прилягає до нього, виявлено значну кількість сміттєвих ям, що мають чашоподібну форму (довжиною близько метра, глибиною близько чверті метра), з виробничими відходами, зокрема шлаками.

Залишки третьої металообробної майстерні були відкриті з західного боку Головної вулиці, де вдалося виявити частини горна і відходи ливарного виробництва (розкопки В. Д. Блаватського і О. А. Артамонової).

Значна кількість відходів металообробного виробництва VI ст. до н. е., яке продовжувало функціонувати значний час і на протязі V ст. до н. е., свідчить про те, що в районі ділянки АГД знаходилися не тільки жили квартали, а й майстерні ольвійських ливарників і ковалів. Загальновідома роль металообробного виробництва в ранню епоху існування Ольвії: ольвійські металеві вироби користувалися в той час значним попитом на дуже великій території скіфських степових племен, лісостепового землеробсько-скотарського населення та інших племен — від Уралу до Карпат. Про велику роль металообробного виробництва якраз свідчить той факт, що майстерні знаходилися не на околицях міста, де часто розміщувалися інші виробництва, а саме в центральній частині Верхнього міста.

До завдань цієї статті, присвяченої міському плануванню і забудові центральної частини нагірного району Ольвії, не входить висвітлення численних і різноманітних речових знахідок, виявлених тут під час розкопок. Обмежимось одним лише зауваженням. Жодний інший пункт Ольвії не був насичений речовими залишками VI ст. до н. е., як ділянка АГД, особливо її західна частина (Д). У шарі, який залягає безпосередньо на материкові, було знайдено значну кількість керамічних фрагментів іонійських та інших ранніх груп: мілетсько-родоської (зокрема, краї родоських кіліків, прикрашених кольоровими смужками), самоської, клазоменської (зокрема, уламки клазоменських амфор з лускатим орнаментом), хіосько-навкратійської, а також корінфської і чернофігурної аттичної. Тут зустрічалися іонійські аски і відкриті світильники, фрагменти гостророніних амфор (зокрема, із здутими шийками, з розписними смугами, із знаками на шийці іноді у вигляді хреста, нанесеними вузькими смужками чорної або коричневої фарби), сіро-

глиняних посудин, ліпних горщиків (зокрема, прикрашених валиком і нігтевим орнаментом), дельфінчиків ранніх типів, наконечників стріл тощо. Особливо слід відзначити цілий ряд теракот — цілих екземплярів і фрагментів, зокрема теракотове зображення голови лева, яка була, очевидно, частиною посудини.

Шар класичного часу

У V ст. до н. е. міське будівництво розгортається в Ольвії особливо широко. В цей час споруджується і на ділянці АГД велика кількість будівель, які відзначаються монументальністю, багатим обладнанням, високим рівнем будівельної справи. Фундаментальними будівлями в V ст. до н. е. замінюється значна кількість раніше (у VI ст. до н. е.) споруджених будинків, невеликих за розмірами, скромних за оздобленням.

До шару класичного часу належить значно більша, ніж до пізньоархаїчного, кількість будівельних залишків, до того ж вони порівняно добре збереглися. Ряд будівель відкрито в північно-східному кварталі ділянки. В інших пунктах від шару класичного часу, як і від шару пізньоархаїчного часу, будівельні залишки збереглися дуже фрагментарно, що часто не дає змоги не тільки реконструювати план будівель, а й взагалі скласти собі хоча б загальне уявлення про них.

Поганий стан будівельних залишків пізньоархаїчного і класичного часу пояснюється насамперед тим, що наступні покоління широко використовували їх як будівельний матеріал. Крім того, шари пізньоархаїчного і класичного часу розкопувались і вивчалися на відносно обмеженій площі — лише в тих місцях ділянки, де завдяки відсутності пізніших, краще збережених будівельних залишків, можна було заглибитися в ранні шари — аж до материка.

Не можна не визнати тому великою удачею відкриття в 1954 р. будівельних залишків, які належать двом великим суміжним монументальним підвальним приміщенням А і Б, що за своїми розмірами, рівнем будівельної справи й іншими ознаками є незвичайними для Ольвії. Обидва приміщення, мабуть, були з'єднані між собою прорізом з дверима. Підвал А відкрито повністю; в підвальні Б розкрито східну половину. Вони були частиною дуже великого будинку (№ 10), від якого збереглися тільки два підвальних приміщення і в одному місці дуже незначна частина стін надземних приміщень. Інші частини цього будинку майже цілком були ро-

зібрані під час пізнішого міського будівництва. Можливо, якісь рештки західної частини будинку ще будуть виявлені на нерозкопаній до материка частині ділянки, яка примикає до цих підвальів.

Підвальне приміщення А (рис. 6) має відносно великі розміри: довжина його з півночі на південь 4,90 м (вздовж східного) — 4,76 м (вздовж західного боку); ширина при-

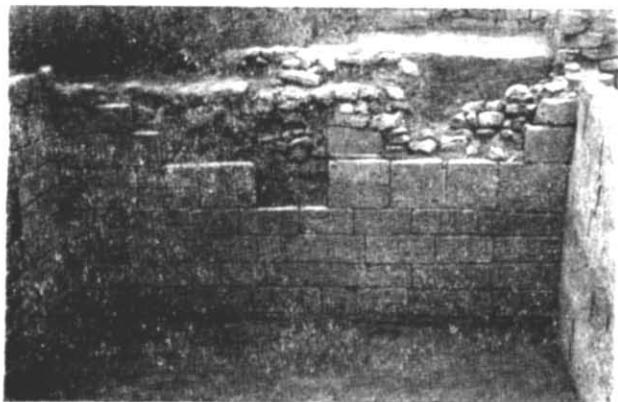

Рис. 6. Будівля V—IV ст. до н. е. з парадними підвальними приміщеннями. Загальний вигляд приміщення А.

міщення — 4,45 м. Від його південної стіни (довжиною 5,40 м) збереглося сім рядів плит висотою 2,10—2,41 м (висота окремих рядів знизу вгору — 30, 28, 25, 55, 23, 28, 40 см). Від західної стіни зберігся невеликий відрізок (довжиною 1,85 м) її північної частини в шість рядів; максимальна висота відрізка 2,07 м (висота рядів — 29, 18, 37, 54, 26, 32 см). Добре збереглася і східна стіна (довжиною 4,90 м). Максимальна висота її шести рядів 2,20 м (висота окремих рядів — 32, 29, 30, 25, 49, 31 і 20 см). Північна стіна (довжиною 4,46 м) збереглася повністю, тут найбільша кількість рядів — дев'ять; максимальна висота її 2,55 м (висота рядів знизу вгору — 29, 27, 26, 32, 23, 29, 23 см, двох верхніх — 59 см).

Вапнякові плити майже всі прямокутні: вони дуже добре обтесані з усіх сторін, крім тильної, яка оброблена в рідких випадках. Виняток становлять лише окремі плити: то кут плити, що випадково обламався, акуратно випиляно і закладено кам'яною вставкою відповідної форми і розміру; то з метою підгонки великих плит підтесано ложе в сусідніх плитах для їх укладання. Горизонтальність рядів в одних стінах (східного боку) витримана краще, в інших поряд з рядами, викладеними дуже старанно, зустрічаються і

відхилення від горизонтальності рядів. З усього видно, що муляри прагнули класти ряди з одинакових за розмірами, формою і обробкою плит. Не завжди це вдавалося, що залежало, очевидно, від наявності під рукою кам'яних плит відповідних розмірів.

По західній стіні, яка частково збереглася, добре видно техніку кладки стін. Облицьовувальні плити мали товщину 22 см. Бутова частина кладки, повернута до земляної стінки котлована, мала різну товщину. В нижній частині, там, де бути упирається в полівку, він складається з дрібного каміння і утворює порівняно нетовсту масу — 14 см. Вище того рівня, де бути упирається у викидний ґрунт, товщина бутової частини стіни збільшується і досягає 36 см.

У деяких випадках дрібне і середнє каміння укладено більш-менш акуратно, у вигляді послідовної кладки. В інших випадках бути складено неакуратно: відчувається, що тут камінням просто заповнювали порожній простір між облицюванням і земляним бортом котлована. Мабуть, кладку лицьового боку і бутової частини стіни робили по кожному ряду стіни одночасно. Спочатку було збудовано західну і східну стіни приміщення, а потім уже північну і південну. Цим і пояснюється те, що північна і південна стіни прибудовані впритул до західної і східної стін.

Підвальне приміщення А зазнало перебудови, спричиненої тим, що західна частина південної стіни знаходилася над недостатньо утрамбованою земляною ямою більш раннього часу і значно осіла. Довелося розібрати цей відрізок південної стіни, досипати і утрамбувати стару яму, а потім знову скласти стіну. Перекладка виконана була недостатньо старанно, частина плит потрапила не на свої місця. Так, наприклад, четвертий ряд складався з великих плит; при перекладанні ж одна велика плита попала у верхній ряд, друга велика плита — в нижній ряд. На місце цих плит покладено чотири менші плити, дві з них до перекладки були в нижніх рядах. Перекладалися і два верхніх ряди північної стіни: кладка цього другого будівельного періоду відзначається меншою старанністю, камені менші за розміром, більш ніздрюваті і живутуваті (рис. 7).

Друге підвальне приміщення Б (рис. 8) теж являє собою великий інтерес. Кладка східної частини, єдиної, що збереглася тут, дуже красива (довжина стіни 4,49 м, висота — 1,70 м). У верхньому ряді стіни збереглося сім прямокутних ніш, акуратно вирізаних у вапнякових плитах. Ніші знаходилися

на таких відстанях одна від одної (з півночі на південь): 29, 37, 33, 60, 38, 39 см. Вони служили гніздами для укладання кінців балок перекриття і мали такі розміри (см):

	Ширина зовні	Всередині	Висота	Глибина
1-а ниша	29	30	25	19
2-а »	27	29	24	20
3-я »	19	25	25	23
4-а »	27	30	25	23
5-а »	18	24	23	17
6-а »	17	20	22	16
7-а »	17	19	24	13

Стіна складається з добре обтесаних кам'яних плит, старанно укладених і підігнаних одна до одної. Вона характеризується майже геометричною правильністю загальної схеми кладки каміння. Підошва частини стін обох підвальних приміщень залягає на одному рівні. Обидва приміщення збудовані одночасно, але різними майстрами: настільки різне обтісування плит та їх укладка. Кожне приміщення — закінчений комплекс із своїми характерними рисами. Слід також зазначити, що облицювання стін обох приміщень у першому будівельному періоді складено насухо. В усякому разі ніде на лицьових сторонах швів не видно слідів в'яжучих розчинів. У другому періоді облицювання робилося з невеликою кількістю глинистого розчину. Підлоги в обох приміщеннях глиnobитні, дуже добре і щільні; вони залягали на 3—5 см вище підошов стін.

Над рядом стіни з гніздами збереглися два ряди надземної частини цієї стіни (рис. 9). Нижній ряд складається з великих плит, покладених плиском (висота 20 см) «по шнуру»

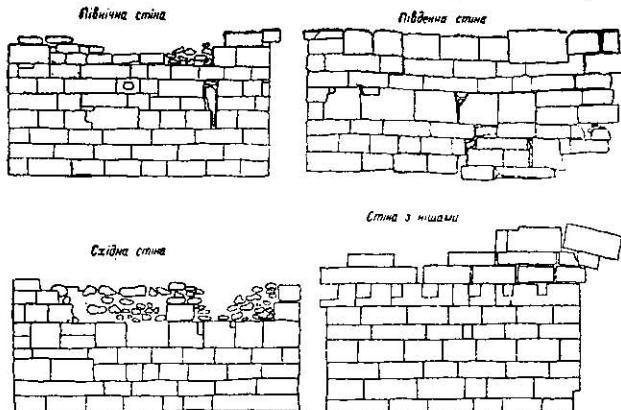

Рис. 7. Будівля V—IV ст. до н. е. з парадними підвальними приміщеннями. Фаспровка стін.

ру», з відступом на 8,5 см від лицьового (західного) вертикального боку цієї стіни, завдяки чому тут утворився цокольок. Наступний

ряд знову трохи віддалений (на 6 см) від лицьової поверхні нижнього ряду, тому й тут утворюється цокольок. У цьому ряду зберег-

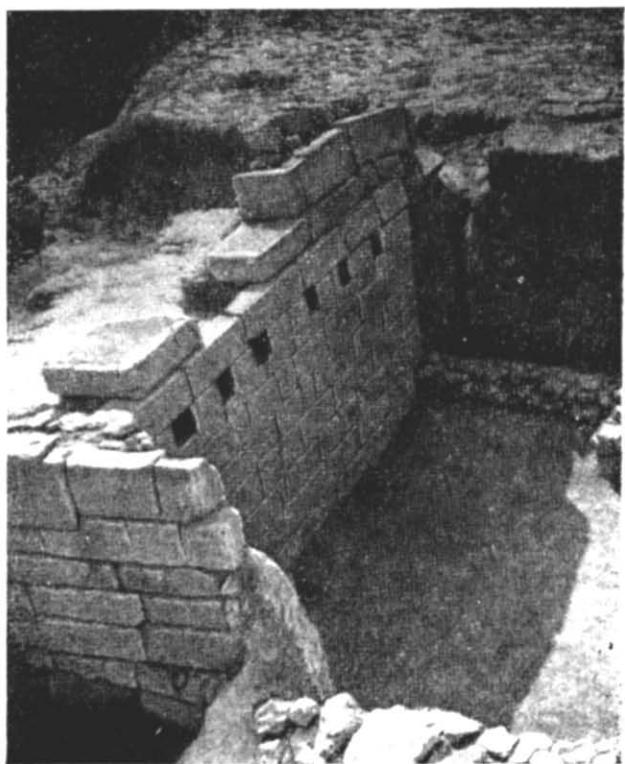

Рис. 8. Будівля V—IV ст. до н. е. з парадними підвальними приміщеннями. Загальний вигляд приміщення Б.

лися чотири плити (висота 36 см), розташовані за системою, яка нагадує кордон на ребро (ширина 20 і 16,5 см), плита на образок (довжина 0,90 і 1,01 м).

Підвальне приміщення Б зазнало в кінці V ст. або на початку IV ст. до н. е. якоїсь докорінної перебудови. Що було її причиною, під час розкопок встановити не вдалося. Після перебудови приміщення стало вузьким (блізько 2,10 м). Описана вище східна стіна слугила приміщенням в другому будівельному періоді, західна і південна стіни були перебудовані, внаслідок чого зовсім змінився їх характер: вони не схожі на інші стіни обох підвальних приміщень. Західна стіна була сирцевою на кам'яному цоколі. Збереглися чотири ряди кладки цоколя (довжина 1,69 м, висота 0,39 м, ширина блізько 0,4 м) з плоских каменів середніх розмірів — вздовж західної сторони і дрібного каміння — у східній частині стіни. Над південною частиною цоколя збереглися рештки сирцевої стіни (ви-

сотою 1,47 м, ширину 0,42 м; товщина сирців 0,8 м). Такий же характер мала і південна стіна другого будівельного періоду, прибудована впритул до східної стіни з гніздами. Від неї зберігся цоколь (довжина 2 м, ширина 0,4 м, висота 0,43 м), складений

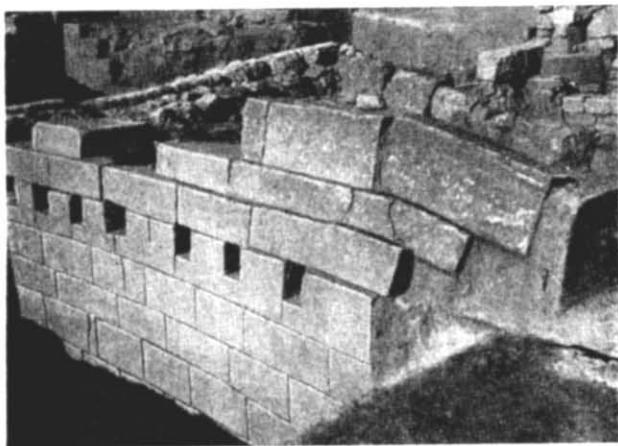

Рис. 9. Будівля V—IV ст. до н. е. з парадними підвальними приміщеннями. Приміщення Б. Стіна з гніздами для балок перекриття.

дещо акуратніше, ніж цоколь західної стіни. Можливо, обидві стіни всередині були оштукатурені або облицьовані кам'яними плитами. Що ж до північної стіни приміщення Б, то, можливо, нею була південна стіна приміщення А, в бутовий бік якої упирається східна стіна з гніздами. Тут, мабуть, знаходився і проріз входу, яким з'єднувалися ці приміщення.

На захід від підвалу Б було розпочато розкриття ще одного підвального приміщення (В) з цистерною того ж часу, належність якої до цього будинку поки що, до закінчення розкопок, залишається невизначеною (рис. 10). Від підвалу збереглася північна стіна (№ 278), відкрита частково (її продовження йде в західний борт), довжина її 1,12 м, ширина — 0,53 м, висота її чотирьох рядів — 0,90 м. Лицьовий бік стіни, складений з облицьовувальних каменів, повернутий на південь, всередину приміщення. Тильний бутовий бік притулений до земляного борта котлована. Від східної стіни цього підвалу зберігся тільки один камінь, зв'язаний у перепліт з чотирма рядами північної стіни, також повернутий лицьовим боком всередину. В підвалі була цистерна, яка складалася з фундаментальної кам'яної горловини і шахти з земляними стінками. Горловину складено з трьох рядів великих обтесаних плит (№ 274),

які дуже пошкоджені. Діаметр горловини 52 см, її висота близько 80 см. З технічних причин розкопки цистерни окрім від її оточення не проводилися, тому заглиблення було припинено на глибині 1,25 м; тут уже простежувалися земляні стінки цистерни, які, мабуть, були оцементовані. Горловина цистерни виступає над рівнем, на якому, очевидно, була підлога цього підвального приміщення. В цистерні, можливо, зберігалося вино або маслинова олія. Судячи з усього, підвал з цистерною був споруджений у другому будівельному періоді, після того як обидва монументальні підвали зазнали перебудови.

Було б неправильно зіставляти підвальні приміщення будинку № 10 з тими численними підвальними приміщеннями, які вже відомі в Ольвії і визначаються як підвали жилого, господарського, складського призначення. Підвали будинку № 10 відзначаються своєю монументальністю, розмірами, цілістю. Обидва ці приміщення являли б собою видатне явище в ольвійській будівельній справі і в тому разі, якби були надземними приміщеннями. Щодо їх призначення можна висловити два припущення: можливо, ці підвали належали до споруд громадського призначення.

Рис. 10. Будинок V—IV ст. до н. е. з парадними підвальними приміщеннями. Загальний вигляд приміщень Б і В.

чення або були жилими приміщеннями особливо багатих жителів Ольвії.

З раніше відкритих в Ольвії будівель можна поставити в один ряд з підвальними приміщеннями будинку № 10 тільки водойму, олтар, торгові і громадські будівлі ольвійської агори і теменосу. Але перші три будівлі мають спеціальне призначення. Не знаємо ми подібних споруд і в інших містах Північного

Причорномор'я. Зате вони нагадують будівлі міст античного світу.

Підвальні приміщення А і Б споруджені на початку V ст. до н. е. і проіснували близько півтораста років, а в середині IV ст. до н. е. з невідомих причин, серед яких не останньою була деформація частини стін, ними перестали користуватися — вони були одночасно засипані. Надземними ж приміщеннями продовжували користуватися і пізніше.

Залишки інших будівель класичного часу відкрито трохи на схід від будинку № 10. Частина їх залягає під пізнішим (елліністичним) будинком № 3. Внаслідок того, що будівельні залишки будинку № 3 залишено ін *situ*, будівлі, розташовані під ними, відкрити лише частково. Тут було дві будівлі. Одна з них, кам'яно-сирцева, існувала не більше півсотні років — з перших десятиліть V ст. до н. е. Відкрито два її приміщення, розміщених одне за одним (із заходу на схід) над комплексом земляних льохів (№ 1, 2 і 3). Тут збереглися нижній ряд південної стіни (№ 229) обох приміщень з плоских каменів неправильної форми, що лежали на півці (ширина стіни 47 см), та дві стіни, які відходять від неї на північ. Одна стіна, з сирцевої цегли, служила східною стіною східного приміщення, друга, кам'яна (№ 237), складена з дрібних каменів неправильної форми, відділяла західне приміщення від східного. Від сирцевої стіни збереглося вісім рядів цеглин, покладених плиском, висотою 85 см. Розміри цеглин: довжина 44 см, товщина 9 см. Ця сирцева стіна не мала кам'яного цоколю. Мабуть, дві інші кладки (№ 229 і 237) були цоколями теж для сирцевих кладок. Частини цих стін, які знаходилися над більш ранніми земляними льохами, осіли, прогнулися.

У другій половині V ст. до н. е. на руїнах цього будинку було споруджено кам'яний будинок, що проіснував близько 100 років — до середини другої половини IV ст. до н. е. Південний бік цього будинку, який виходив на 2-у Поперечну вулицю, був облицьований поставленими на ребро добре обтесаними кам'яними плитами, покладеними плиском на підошовний ряд плит (рис. 11). Деякі з цих плит мали не зовсім правильну форму, що вимагало відповідного підтісування суміжних плит. Кладка плит якоюсь мірою нагадує полігональну, що застосовувалась раніше. Південна частина будинку, повернута до вулиці, складалася, мабуть, з двох наземних приміщень, які не збереглися. На північ від них було одне підвальне (із західного боку)

і одне наземне приміщення. Підвальне приміщення збереглося цілком. Стіни його кам'яні, їх лицьові сторони складені з відносно добре оброблених каменів. І тут використані плити неправильної форми, що вимагали підтісування суміжних плит, так само як і на південній, фасадній, стороні цього будинку.

В південно-східному кварталі, на місці описаного вище виробничого комплексу з гор-

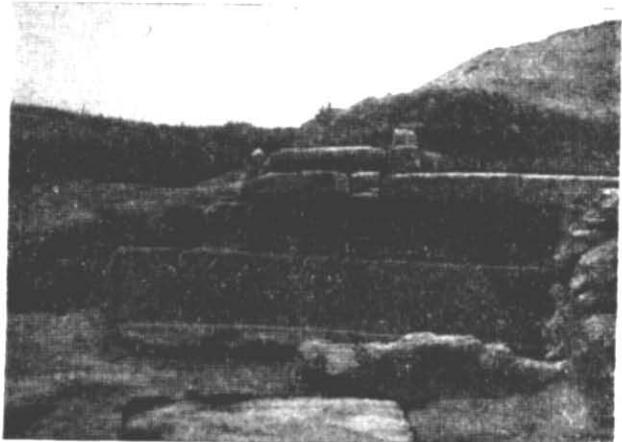

Рис. 11. Будинок V—IV ст. до н. е. під будинком № 3. Ділянки південних фасадних стін: унизу — від будинку V—IV ст. до н. е., вище — від будинку № 3.

нами і вогнищами пізньоархаїчного часу, був збудований великий будинок господарського призначення — для зберігання зерна та інших продуктів, зруйнований пожежею. Від нього збереглися тільки розрізнені незначні залишки. Розкопки відкрили глинобитні масиви шириною 0,70 м, які утворюють прямокутник і є фундаментом для кам'яних стін, що збереглися лише частково. Всього, очевидно, тут було два приміщення. Підлоги в них були глинобитні, товщина обмазки 5—8 см. На підлозі, особливо в західному приміщенні, виявлено товстий шар ячменю, який згорів під час пожежі. Характерно, що в районі зерносховища зустрінуто дуже мало кухонних залишків і сміттєвих покидьків, велику кількість яких, звичайно, знаходять під час розкопок жилих будинків.

Другим пунктом ділянки АГД, в якому збереглися будівельні залишки і речові знахідки класичного часу, є північно-західний квартал, так звана ділянка Д.

З будівельних залишків насамперед привертає до себе увагу комплекс земляних погребів і велика оцементована цистерна, які належали виробничій споруді, що розміщувалася на цій ділянці в V—IV ст. до н. е.

Повну картину будови цього комплексу поки що важко відновити, бо він розкритий лише частково. Тому обмежимося викладом коротких відомостей про виявлені розкопками частини цієї господарсько-виробничої будівлі.

Мова йде про три земляних погреби (I, II, III) і одну оцементовану цистерну (IV). Найбільш цікавими є II і III земляні погреби круглої колодязеподібної форми. III погріб, глибиною 4,80 м — найглибший з усіх відомих в Ольвії простих земляних ям-погребів. Глибина II погреба 2,70 м. Верхня частина обох погребів знаходитьться в шарі полівки, самі ж погреби викопані в материкову. Діаметр великого погреба (III) у верхній частині 1,35 м, у нижній — 1,20 м, діаметр меншого погреба (II) одинаковий на всій глибині — 0,95 м. Погріб II знаходиться за 1,50 м на захід від погреба III. Стіни і дно цих погребів обмазані світло-зеленою глиною, яка добре збереглася.

Погріб II був заповнений великою кількістю керамічного (головним чином, амфорного) матеріалу майже виключно V ст. до н. е. Дуже незначна кількість речей ранньоелліністичного часу залягала тільки у верхній частині погреба. Отже, погріб II перестав існувати в кінці класичного або на самому початку елліністичного часу, коли він був засипаний.

Погріб III був заповнений дуже великою кількістю амфорних уламків, які належали не менше як 75 амфорам. Крім цього, в ньому знайдено кілька цілих амфор, два цілих сіроглинняних одноручних глечики однакової форми, аск, уламки чернолакового посуду та ін. Знахідки з погреба III датуються V—IV ст. до н. е. Очевидно, ним продовжували користуватися і в ранньоелліністичний час.

Погріб I розташований за 6,20 м на північний захід від погреба II. Його розкриття довелося відкласти з огляду на небезпеку роботи. На північний захід від погреба I відкрито велику цистерну № 4 круглої форми, викопану в материкову. Діаметр її верхньої частини 1,80 м, внизу цистерна дещо розширяється. Її глибина 2,95 м. Материкові стіни цистерни оштукатурені вапняковою масою, яка містить у собі велику кількість черепашок і піску. Місцями збереглися залишки наступної, повторної обмазки стін з такої ж суміші. Дно цистерни трохи похиле від стін до центра, де влаштовано відстійник. Що зберігалося в погребах? Судячи з осадка на внутрішніх стінах багатьох амфор, у них зберігалося вино. Що ж до цистерни, то прямих

даних про її призначення немає. Може, ці сховища були пов'язані з виноробним або маслоробним виробництвом, яке знаходилося десь поруч?

На ділянці АГД відкрито значну кількість ям V ст. до н. е., в яких було виявлено (як завжди в Ольвії) чимало дуже цікавих речей. Яма № 5 у північно-західній частині ділянки має грушоподібну форму, її глибина 1,80 м, верхній діаметр 1,35—1,60 м, нижній діаметр — 2,60 м. У ній були уламки іонійських і аттичних посудин. Цікава і яма № 7, розташована поруч; глибина її 1,65 м, верхній діаметр 2 м, нижній — 2,35 м. У цій ямі серед інших знахідок трапилися порожні червоноглиняні труби з ручками, схожі на ритони, аналогічні трубам, знайденим у Німфейському святилищі Деметри, очевидно, культового призначення.

Жилих будівель цього часу на ділянці Д не відкрито, якщо не рахувати сирцеву стіну з дев'ятьма рядів плоскої цегли (середня довжина цеглин 0,38 м, висота — 0,10 м), яка виявилася перекритою пізнішою субструкцією, спорудженою для збудованого тут в елліністичний час жилого будинку.

Отже, шар класичного часу свідчить, що на ділянці АГД було багато будівель різного характеру — жилих будинків і виробничих споруд. Замість порівняно невеликих і скромних пізньоархаїчних будівель у класичний час тут споруджуються і велиki багаті будинки з чудово влаштованими зимовими підвальними приміщеннями. Будівлі класичного часу свідчать про зростання багатства пануючого класу Ольвії. Рівень будівельної справи значно підвищився. Майстерність ольвійських будівельників можна поставити в ряд з професіональним рівнем іх собратів у містах Материкової, Острівної і Малоазійської Греції.

Разом з тим у V ст. до н. е. на цій ділянці ще існували металообробні майстерні, засновані незадовго перед цим (про них мова йшла вище). Згодом ливарні майстерні і кузня переносяться на околиці міста. Тепер тут споруджуються зерносховище, виноробня або маслоробня з складськими будівлями, тобто підприємства, які не забруднюють повітря димом і не є небезпечними в пожежному відношенні для сусідніх будинків і кварталів.

Шар елліністичного часу

Найбільша кількість будівельних і речових залишків, відкритих на ділянці АГД, — елліністичного часу, від другої половини

IV ст. до н. е. до зруйнування міста гетами. Ці залишки належать до трьох періодів: 1) ранньоелліністичного—від другої половини IV до середини III ст. до н. е.; 2) середньоелліністичного — друга половина III і перша половина II ст. до н. е.; 3) пізньоелліністичного — друга половина II і перша половина I ст. до н. е., тобто безпосередньо до передгетського часу.

Будівельні і речові залишки елліністичного часу займають основну товщу культурного шару ділянки АГД і найчастіше збереглися порівняно задовільно.

У другій половині IV ст. до н. е. припиняють своє існування майже всі більш ранні будинки як багаті, так і рядові, а також виробничі споруди, про які говорилося вище. Замість них на ділянці споруджуються нові будівлі, майже всі жилого призначення. В нових будинках елліністичного часу іноді використано кладки більш ранніх будівель, але частіше нові споруди повністю перекривають руїни старих будинків.

Тут не місце докладно говорити про те, наслідком яких подій було це велике міське будівництво в кінці IV ст. до н. е., чому майже одночасно перестало існувати дуже багато колишніх будинків, замість яких були збудовані нові. Та обставина, що хронологічно вони збігаються з критичним часом, який пережила Ольвія в з'язку з походом Золіріона, змушує нас пов'язати ці події. Разом з тим велике міське будівництво і заходи по перебудові міста в кінці IV і на початку III ст. до н. е. свідчать про те, що місто в цей час, незважаючи на серйозні зовнішні труднощі, було дуже багате, що економіка Ольвії в той час процвітала.

Це велике будівництво супроводилося дуже значними роботами по нівелюванню місцевості, яка, очевидно, в попередній час не скрізь була придатною для міського будівництва. Не рахуючи будівель, які частково збереглися, на ділянці АГД розкопано вісім жилих будинків — половина всіх відкритих в Ольвії жилих споруд. Впадає в очі різноманітність їх планування. Буквально немає й двох цілком однакових будинків, хоч у кожному з них є такі обов'язкові для грецьких будинків елементи, як вимощене подвір'я, парадні і жилі кімнати, господарські приміщення. Слід вважати, що це пояснюється різними формами й розмірами ділянок, на яких споруджувалися будинки, положенням цих ділянок відносно вулиць. До питання про планування кожного жилого будинку Ольвії треба підходити з урахуванням наступних по-

стійних перебудов і розширень. З часом первісні плани будинків змінювались.

Однією з головних конструктивних особливостей, які характеризують жилі будинки, відкриті на ділянці АГД, є наявність у кожному з них по одному, а частіше по два-три і більше підвальних приміщень з кам'яними стінами. Лише частина їх мала господарське призначення, більшість служила утепленими приміщеннями для проживання в них в зимовий час. Треба мати на увазі, що кліматичні умови Північного Причорномор'я були для греків набагато суворіші, ніж у метрополії. Про таке призначення підвальних приміщень свідчить старанна кладка їх стін, які здебільшого покривалися штукатуркою. В деяких будинках були навіть суміжні підвальне приміщення, що з'єднувалися між собою. До підвальних приміщень вели іноді спеціальні клітки з кам'яними східцями, частіше — дерев'яні сходи.

Подаємо короткий опис жилих будинків ділянки АГД.

Будинок № 1 III—II ст. до н. е. було відкрито Б. В. Фармаковським у 1902—1903 р.¹² Фасадом будинок повернутий до лиману — на 2-у Поздовжню вулицю. В північній частині фасаду був вузький коридороподібний вхід у будинок, який вів до великого прямокутного подвір'я, оточеного з усіх боків рядами колон іонічного ордера. Подвір'я було вимощено мозаїкою з невеликих різноважних морських гальок, укладених на вапняковому розчині. В центрі мозаїки було зображення (не збереглося) в колі, поміщеному в прямокутник і оточеному двома рамами. В кутах цього прямокутника були пальметки. У внутрішній рамі зображені фігури барсів і грифонів з лев'ячими головами. Зовнішня рама складалася з візерунків, схожих на хвили. За колонами були криті черепицею портики, відкриті до двору. У двір були повернуті фасадна і дві бічні сторони будинку. З фасадної сторони, обабіч входу, знаходилося два невеликих приміщення: в одному була глибока і добре влаштована кам'яна цистерна для зберігання питної води; друге, зовсім невелике приміщення належало рабу — воротарю. Наступні за цими жилі і парадні приміщення були добре обладнані. По бічних сторонах подвір'я в західній частині будинку були розміщені господарські і складські приміщення. Одне з них цілком було зайняті піфосами, вкопаними в землю.

¹² Б. В. Фармаковский, Раскопки Ольвии в 1902—1903 гг., ИАК, в. 13, стор. 32.

Під час розкопок тут було виявлено досить багато різноманітних речей III—II ст. до н. е., в тому числі мармурів скульптури, які свідчать про значну заможність господарів цього будинку.

Будинок № 2 (рис. 12) знаходився у східному кварталі, розташований між 1-ю Поздовжньою вулицею і дромосом склепу так

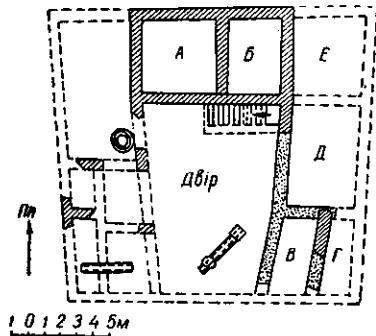

Рис. 12. Схематичний план будинку № 2.

званого Зевсового кургана. Будинок складався не менш, ніж з шести приміщень (два з них — А, Б — мали підваль) і великого подвір'я. Фундаменти і стіни обох приміщень з підвальними повністю складено з каміння. Цілком збереглися кладки стін підвального, а місцями і частини стін надземного поверху. Фундаментами стін ряду приміщень служили субструкції із зольних і глинистих прошарків, які чергувалися; на них було покладено кам'яні стіни. У трьох випадках на субструкціях збереглися частини нижніх рядів кам'яних кладок. В інших місцях збереглися тільки субструкції, які й дають нам уявлення про планування будинку. Вхід до будинку, розташований із західного боку, йшов з 1-ої Поздовжньої вулиці у двір, який займав західну частину будинку. На дворі збереглися щебениві вимостики двох рівнів — нижнього, більш раннього, що відповідав першому періоду існування будинку, — IV—III ст. до н. е.; верхнього, дещо пізнішого, — III—II ст. до н. е. Нижня вимостка перекривала спеціально для неї утрамбовану глинисту площацьку на знівелюваній перед будуванням ділянці.

Входи вели з двору в приміщення В, Г, Д, які безпосередньо примикали до двору в південно-східній частині будинку (рис. 13). У підвальні приміщення Б вів спуск з кам'яними східцями. Цей спуск, ймовірно, був пеперекритий покрівлею для того, щоб відвести від підвального приміщення дощові води і сніг. Можливо, ця покрівля спиралася на стовпи — колони, якими могла бути прикра-

шена внутрішня північна фасадна сторона будинку.

На нижній площині східчастого спуску (довжиною 1,05 м, ширину близько 1 м) був вхід до підвального приміщення Б (рис. 14). Вперше в практиці ольвійських розкопок тут було виявлено повний проріз дверей з плитами, які збереглися у верхній частині над дверною коробкою. Висота прорізу 1,80 м, ширина — 1,30 м. Коли дерев'яна дверна коробка зотліла, її простір заповнився землею, бо в пізньоелліністичний час цими дверима, як і сходовою кліткою, вже не користувалися. Тому каміння над дверною коробкою залишилося лежати на своєму місці в землі (рис. 13—14). Поруч знаходився отвір невеликого вікна (рис. 15, 16).

Про те, що обидва підвальних приміщення служили житлом, свідчить добра кладка їх кам'яних стін з обтесаних плит правильної форми (рис. 17, 18). До того ж слід зуважити, що під час розкопок не було виявлено слідів використання цих приміщень для якихось господарських цілей. Вивчення кладок показує, що спочатку були збудовані стіни приміщення Б (його розміри 4,80×4,30 м), а потім уже стіни приміщення А. У підвал приміщення А, який не з'єднувався з підвалом приміщення Б, спускалися, як звичайно, по дерев'яних сходах через люк у підлозі. В кількох місцях над стінами обох підвальних приміщень (на північному кінці західної стіни приміщення Б, на північній і південній стінах приміщення А) збереглися залишки нижніх рядів стін надземного поверху. Стіни підвальних приміщень були ширшими, стіни надземного поверху — вужчими. В кладці підвальних стін приміщень А і Б використано багато цікавих архітектурних фрагментів, що походять з якогось великого, мабуть, громадського будинку, який існував раніше. Так, у стіні, що перегороджувала обидва підвальні приміщення А і Б, в заповненні приміщень виявлено шість великих частин баз колон (з яких тільки дві мають подібні профілі), частини трьох карнізів, фрагменти тригліфів, барабанів колон, капітелей (рис. 19).

Межі і розміри чотирьох інших приміщень цього будинку, розміщених вздовж його південного і східного боків, як уже відзначалося, встановлюються здогадно, головним чином за субструкціями і незначними залишками кладок, які збереглися у деяких місцях. Підошви субструкцій під стінами цих приміщень часто закладені дуже глибоко. Це може свідчити, по-перше, про деяку нестійкість ґрунту в даному районі, яку можна пояснити ніве-

люванням місцевості, що, імовірно, проводилося незадовго перед будівництвом; по-друге, солідністю кладок, споруджених на цих субструкціях. На користь першого припущення свідчить велика кількість ям в обрізах бортів і деяка невідповідність стратиграфії

його частини — 1,18 м, діаметр вінець — 0,65 м). Дно цього вмістилища було вимощено чотирма керамідами. Піфос служив для зберігання соленої або в'яленої риби; в ньому виявлено багато риб'ячих кісток.

Вздовж західного боку будинку № 2 зна-

Рис. 13. Будинок № 2. Загальний вигляд будівельних залишків приміщень А, В і двору. Зліва знаходилися приміщення В, Г, Д.

шарів у цих місцях звичайно спостережуваній картина поступового зростання культурного шару. На користь другого припущення свідчать рештки покладеного на субструкції нижнього ряду стіни, яка перегороджувала приміщення В і Г; тут використали великі квадрові плити, що утворюють широку стіну.

Приміщення В, Г були витягнуті з півночі на південь і мали невеликі розміри. На північ від приміщення Г знаходилося приміщення Д, значних розмірів. Далі в північному напрямку йшло приміщення Е, порівняно невелике, яке займало північно-східний куток будинку — на схід від підвального приміщення Б.

У південній частині двору було відкрито два водостоки: один — IV—III ст., другий — III—II ст. до н. е. (рис. 20). У західній частині двору знайдено великий піфос. Нижня частина піфоса була відпіляна. Піфос поставлений своїми бортами на кам'яний фундамент (висота піфоса 0,9 м, діаметр найширшої

ходилося кілька невеликих, дуже погано збережених господарських приміщень і споруд III—II ст. до н. е.; невеликий майданчик з великих плоских плит для якихось господарських цілей (на захід від підвального приміщення А); нижні частини кількох розрізних стін з дрібного каміння (на захід від того ж приміщення і піфоса та в південно-західній частині будинку); невелика кругла огорожа, викладена з дрібного необробленого каміння, призначена, мабуть, для встановлення в ній якоїсь посудини.

Планування і обладнання жилого будинку № 2, як і численні речові знахідки, під час його розкопок, свідчать про те, що будинок належав заможним людям (розкопки С. І. Ка-лошиной).

З північного боку до будинку № 2 (до приміщень А, Б і Е) примикали частково розкопані південні наземні приміщення сусіднього будинку, що становили разом з будинком № 2 спільній квартал. Але про них доцільно

буде розповісти тоді, коли буде розкрито весь будинок.

На захід від будинку № 2, через 1-у Поздовжню вулицю, розміщено південно-східний

Рис. 14. Будинок № 2. Дверний про-
різ у приміщенні Б.

квартал ділянки АГД з двох суміжних будинків № 5 і 6.

Будинок № 5 займає північну частину південно-східного кварталу (рис. 21). Він складається з п'яти приміщень, витягнутих одне за одним із заходу на схід, і подвір'я. Трьома боками будинок примикає до ольвійських вулиць: західний, вузький, бік виходить на Головну вулицю, північний, довгий, примикає до 2-ї Поперечної вулиці, східний вузький бік виходить на 1-у Поздовжню вулицю. Південний бік — тильний, стоїть впритул до північного тилового боку будинку № 6.

Вхід в будинок, очевидно, йшов з 2-ї Поперечної вулиці на подвір'я, яке було в західній частині будинку. Подвір'я було відносно великим — довжиною 8,30 м (захід—схід) і ширинорою 7,80 м. Межі подвір'я встановлюються чітко завдяки субструкціям, які збереглися з усіх чотирьох його боків. Незначні залишки кладки збереглися лише на східній субструкції.

На захід від подвір'я знаходилися два приміщення, що займали простір між цим і Головною вулицею. Вони розміщені одне за одним (поперек ширини будинку) з півночі на

півден. Це було зроблено для того, щоб приміщення безпосередньо з'єднувалися з подвір'ям. Розміри північно-західного приміщення № 1: довжина 6,90 м (захід—схід), ширина 4,10 м; південно-західного № 2: довжина 6,90 м. Фундаментами стін обох приміщень також були субструкції. Краще за інші збереглася субструкція східного боку приміщень № 1 і 2: тут встановлено 34 глинистих і зольних прошарки, що чергаються між собою, висотою 2,40 м (рис. 22). Глинисті прошарки мали товщину від 9 до 25 см, зольні — від 3 до 16 см.

Дещо інша товщина прошарків субструкцій західного боку приміщень № 1 і 2 (де збереглося по 10 прошарків загальною висотою 82—85 см) — тут відчувається рука іншого майстра. Субструкція стіни, що поділяє приміщення № 1 і 2, має 10—11 прошарків загальною висотою 1,42 м. Судячи з того, що в приміщенні № 1 був відкритий глибокий

Рис. 15. Будинок № 2. Отвір вікна у приміщенні Б (з боку східців), закладений каменями.

погріб круглої форми, влаштований у материку (очевидно, для зберігання зерна), можна вважати, що це приміщення, як, імовірно, і приміщення № 2, розташоване поруч з ним, служили для господарських цілей.

На схід від подвір'я відкрито три приміщення. Безпосередньо до подвір'я примикає приміщення № 3 (довжина 5 м, ширина 4,60 м), від якого збереглися субструкції всіх

Рис. 16. Будинок № 2. Отвір вікна (з боку приміщення Б).

стін і лише незначні залишки кам'яної кладки на східній і західній субструкціях. Ще далі на захід розташоване приміщення № 4 (довжина 8,25 м, ширина 4,60 м), в якому також вздовж усіх стін збереглися субструкції. Нарешті, приміщення № 5, крайнє на сході, в усьому відрізняється від інших приміщень будинку. По-перше, воно мало добре влаштоване підвальне приміщення, єдине в цьому будинку (від надземного поверху залишилися лише окремі камені нижнього ряду його західної стіни). По-друге, на відміну від усіх інших приміщень воно було повністю збудоване з каменю (фундаментами для всіх інших стін будинку, як уже зазначалося, були субструкції).

Це приміщення становить значний інтерес, тому ми опишемо його дещо докладніше. Довжина його 4,50 м, ширина — 3,75 м.

Західна стіна підвалу збереглася повністю, майже на всю її висоту. Вона складена з дев'яти рядів добре оброблених плит пра-

вильної форми; на багатьох плитах видно сліди повторного використання. З внутрішнього (східного) боку в цій стіні зроблено три великі ніші, розташовані на глибині 0,53 м від верху стіни, який зберігся, на рівні шостого знизу ряду кладки. Перша ніша знаходиться на відстані 1,05 м від південно-західного кутка підвала. За нею є друга ніша, відокремлена від першої плитою (ширина 17 см), поставленою на ребро. Третя ніша відокремлена від другої також плитою (ширина 22 см). Висота кожної ніші 43 см. Ширина першої ніші 52 см, глибина — 46 см, другої відповідно — 65 і 48 см, третьої — 51 і 40 см.

Три інші стіни виявились у більшій або меншій мірі розібраними ще в давнину. Під час розкопок вдалося простежити траншеї цих повністю або частково вибраних стін.

Підошви всіх стін було покладено на пілвці. Всі стіни зв'язані в перепліт. Стіни підвала влаштовані так, що за внутрішнім їх облицюванням йде бутова частина стіни, складена на глині; вона безпосередньо упирається в земляні борти. Західна стіна підвала була підкріплена дуже потужними субструкціями, що служили земляними фундаментами для стін сусіднього приміщення № 4. Стіни приміщення, яке височіло над підвалом, всередині були оштукатурені і пофарбовані в червоний і синій кольори — кусків пофарбованої

Рис. 17. Будинок № 2. Кладка однієї із стін підвальних приміщень.

штукатурки при розкопках знайдено досить багато.

В підвальні відкрито рештки підлоги з кам'яних плит (в жилих приміщеннях такі підлоги, звичайно, не зустрічаються), поверх яких

була глинобитна обмазка, зроблена з кількох шарів зеленої глини з домішкою полови і дрібного щебеню. Можливо, ми маємо тут справу з кількома різночасними рівнями підлоги підвалу.

Яке призначення підвалу в приміщенні № 5? Наявність ніш і кам'яної підлоги може

Рис. 18. Будинок № 2. Кладка однієї із стін підвальних приміщень.

свідчити про те, що підвал служив баним приміщенням, для якого такі ніші, куди можна класти одяг на час миття, були доцільні (розкопки С. І. Капошиної, Т. І. Фармаковської та ін.).

Будинок № 6 (рис. 23—30) примикає з південного боку впритул до будинку № 5. Разом вони становили південно-східний квартал ділянки АГД. Західним торцевим боком будинок № 6 був повернутий на Головну вулицю. Східний торцевий бік будинку не доходив до 2-ї Поздовжньої вулиці; між ними був ще один невеликий будинок, розкопаний поки що частково.

Вхід у будинок № 6 знаходився в його західній частині — з боку Головної вулиці. Вхід з вулиці йшов у двір, розкопаний част-

ково в межах східної частини. Двір мав парадний характер і був багато прикрашений. Збереглася східна частина стилобату двору, на якій є сліди від колон, що стояли на ньому. Отже, це був колоній, перистильний двір і будинок, що вже неодноразово зустрічалися в Ольвії, зокрема, під час розкопок Б. В. Фар-

Рис. 19. Будинок № 2. Кладка стіни, що перегородила приміщення А і Б.

Рис. 20. Будинок № 2. Водостік III—II ст. до н. е. у дворі будинку.

маковського: в 1902—1903 рр. (будинок № 1) і в 1909—1910 рр. у Нижньому місті (на ділянці НГФ). Стилобат двору складався з великих кам'яних плит, що впритул примикали одна до одної. Можливо, до колонади цього двору належить барабан колони з вапняку, знайдений при розкопках центральної частини цього будинку. Фундаментом для стилобату служили субструкції. Східна субструкція розкрита повністю.

Всі інші будівельні залишки будинку № 6, відкриті при розкопках, належать його підвалним приміщенням, яких тут було не менше чотирьох. У північній частині будинку містилося підвальне приміщення № 1; зголом воно було перебудовано, а площа його зменшена (рис. 25). Приміщення № 2 знаходиться

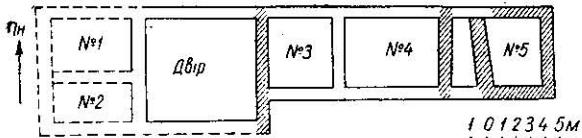

Рис. 21. Схематичний план будинку № 5.

дилося в західній половині будинку, трохи на схід від перистильного двору. Майже всю східну частину будинку займало велике підвалне приміщення № 3 (рис. 26, 27). Воно ділилося на дві половини (північну і південну) вузькими кам'яними простінками, посередині яких був прохід. Ці простінки виконували і конструктивну роль, підтримуючи підлогу над підвалом. Нарешті, приміщення № 4, невеликих розмірів, ще не відкрите розкопками, було розташовано в північно-східному кутку будинку. Чи були підвальні приміщення в південній, ще не розкопаній частині будинку, тепер сказати не можна. Сходових кліток у цьому будинку не виявлено. З підвальними приміщеннями надземні сполучалися за допомогою дерев'яних драбин.

Будинок № 6 було збудовано на місці будинку класичного часу, який існував тут раніше. Природно, що під час перебудови будинку № 6 в кінці IV ст. було використано залишки кладок будинку V—IV ст. до н. е., зокрема у східній і центральній частинах будинку (приміщення № 2 і 3). Імовільно, що і планування будинку після його перебудови було в якійсь мірі зумовлено напрямком старих стін. Що останні були надбудовані, добре видно по техніці їх кладки: особливо це помітно на стінах приміщень № 2 і 3. Взагалі дві манери кам'яної кладки, так само, як і обробки каміння, добре простежуються в багатьох стінах підвальних приміщень цього будинку: одна характерна для V—IV ст., друга — для IV—III ст. до н. е. (рис. 27—29).

Різночасність стін будинку добре простежується і на глибині залягання їх фундаментів: фундаменти стін приміщень № 2 і 3, збудовані у V ст., закладено набагато глибше,

ніж фундаменти стін приміщень № 1 і 4, збудованих в кінці IV ст. до н. е. (рис. 30). На підставі всіх цих спостережень у будинку № 6 легко встановлюються три будівельних періоди: перший — спорудження будинку в V ст. до н. е.; другий і третій — перебудова,

Рис. 22. Будинок № 5. Субструкції західних приміщень № 1 і 2.

перекладка стін. Так, північна, зовнішня стіна приміщення № 1, яка належить до другого періоду, була в третьому періоді розібрана,

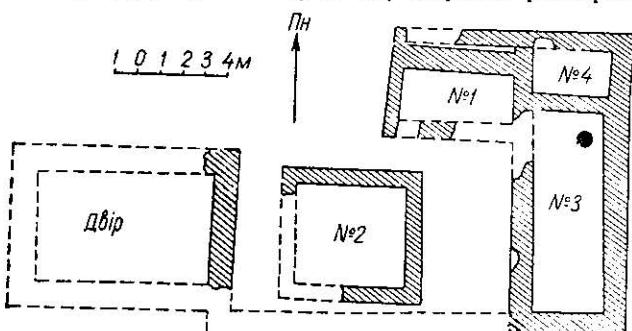

Рис. 23. Схематичний план підвальних приміщень будинку № 6.

а замість неї на відстані 1 м на південь від її колишньої межі була збудована нова. Торцеві частини західної і східної стін цього приміщення після перебудови залишилися за новою північною межею приміщення.

Судячи з старанності і акуратності кладки та облицювання стін, а також будови підвальних приміщень, вони були призначенні і для житла взимку. Про це говорять, зокрема, і знахідки кусків фарбованої штукатурки, якою були вкриті стіни приміщень. У всіх приміщеннях підлоги були земляні. Обладнання будинку і характер знахідок, виявле-

них у ньому свідчать про те, що тут жили дуже заможні люди (розкопки П. М. Шульца та ін.).

Будинок № 3 (рис. 31). На північ від південно-східного кварталу з будинками № 5 і 6, через 2-у Поперечну вулицю, розміщено північно-східний квартал з двох суміжних бу-

частково перебудова, зокрема розширення північної частини будинку.

Всю західну частину будинку займало у першому періоді велике подвір'я. Вхід у подвір'я був з південного боку: він вів з 2-ї Поперечної вулиці. Подвір'я було вимощено галькою різних кольорів: темного, майже чорного, ясно-жовтого, ясно-коричневого і темно-коричневого. Сильне пошкодження цього покриття не дає можливості відновити систему розміщення гальки, встановити наявність візерунків, зображені. Для відводу дощових вод з двору під його вимосткою знаходився добре обладнаний з великих кам'яних плит водостік (рис. 32), що йшов на південь, в бік водозбірного колодязя, влаштованого на 2-й Поперечній вулиці, перед самим входом у будинок (див. нижче).

Східна частина будинку складалася з чотирьох приміщень. Найбільш парадним, судячи з старанності кладки стін і західок, було куткове південно-східне приміщення

№ 1. Його розміри $4,55 \times 2,76$ м. За ним на північ йдуть три інших приміщення: № 2 більших розмірів — $4,55 \times 5,57$ м, № 3, невелике приміщення, і, нарешті, № 4, з підвальним, добре складеним з кам'яних стін.

У другому будівельному періоді планування західної частини будинку дещо змінилося. За рахунок зменшення розмірів двору в південно-західній частині будинку було влаштовано приміщення № 5 з малим підвалом (рис. 32), а на захід від нього — вузькі сіни коридороподібного типу, які занимали крайній південно-західний куток будинку. Ці сіни вели з вулиці на подвір'я, яке з другого періоду знаходилося в лівнічно-західній частині будинку. Сіни мали вимощену камінням підлогу, під західною частиною якої було влаштовано новий водостік для виведення на вулицю дощових вод. Довжина відрізка водостоку, що зберігся, $5,95$ м.

До другого і третього будівельних періодів відносяться два нових рівні вимостики двору, які залягають один над одним на площі $7,78 \times 2,95$ м. Вимостка другого періоду складається в основному з кам'яних плит неправильної форми середніх розмірів, а вимостка третього періоду — з черепків і щебеню.

Як відзначалося, найбільш парадним було південно-східне приміщення № 1. Від нього збереглися нижні ряди всіх чотирьох стін. Привертає увагу архітектурна обробка цокольного ряду, який виступає на 5 см перед стіною, що добре простежується на південній і східній зовнішніх стінах і на західній стіні.

Рис. 24. Будинок № 6. Загальний вигляд будівельних залишків.

Рис. 25. Будинок № 6. Приміщення № 1 . . .

динків: № 3, в східній частині кварталу, № 4, частково відкритий, в західній частині кварталу.

Будинок № 3 оточено з трьох боків вулицями: з південного боку — 2-ю Поперечною, з східного — 1-ю Поздовжньою, з північного — 3-ю Поперечною. Будинок збудований в кінці IV ст., проіснував він до середини або кінця II ст. до н. е. Дослідження будівельних залишків дають можливість встановити три будівельні періоди: перший — спорудження будинку, другий (середина і кінець III ст. до н. е.) — перебудова, під час якої змінилося первісне планування; третій (II ст. до н. е.) —

повернутій до подвір'я; верхня частина цокольного ряду добре профільована з допомогою косого стесу прямого кута плит. Цокольний ряд складено з каміння, використаного вдруге; це переважно розпиляні навпіл

Рис. 26. Будинок № 6. Приміщення № 3

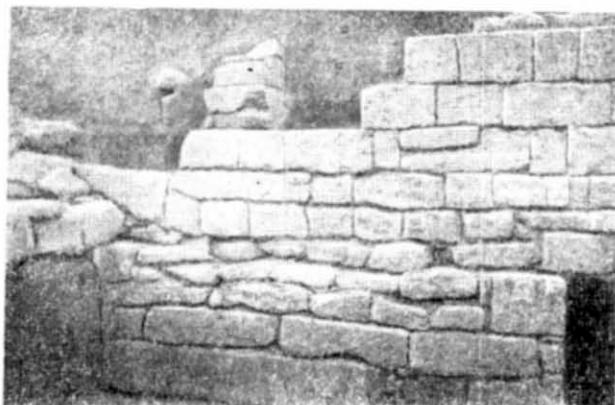

Рис. 27. Будинок № 6. Приміщення № 3. Південна стіна (внизу — частина стіни V—IV ст. до н. е., над нею — частина стіни IV—III ст. до н. е.).

рустовані плити від якоїсь більш ранньої великої парадної будівлі. В багатьох місцях плити цоколю зберегли і досі частину свого русту.

Від південної стіни приміщення № 1 збереглися два ряди: цокольний і на ньому нижній ряд самої стіни з добре обробленим лицевим боком з старанно обтесаних і підігнаних кам'яних плит. Довжина стіни 5,50 м. Вона продовжується на 0,11 м і за межами західної стіни приміщення, вказуючи на те, що спочатку ця стіна була південною зовнішньою стіною всього будинку. Під час однієї з ранніх перебудов будинку західна частина цієї стіни була розібрана і замінена іншою.

Від східної стіни (її довжина 3,58 м) зберегся один ряд плит, покладених на цокольному ряді, такому ж, як і в південній стіні. Кладка ця двостороння, облицювання обох

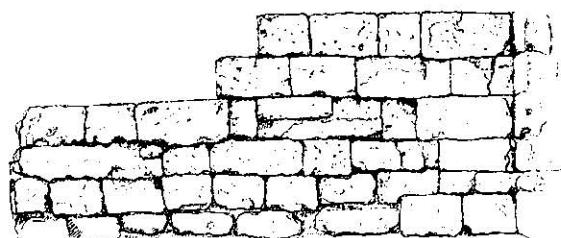

Рис. 28. Будинок № 6. Приміщення № 3. Кладка стіни IV—III ст. до н. е. (рисунок Л. С. Шиліної).

стін зроблене з добре обтесаних плит правильної форми, поставлених на ребро.

Західна стіна приміщення № 1 збереглася в межах цокольного ряду і двох рядів облицювальної кладки; вона повернута лицем на захід, тобто в бік подвір'я першого будівельного періоду. Стіна продовжувалася в північному напрямку і за межами приміщен-

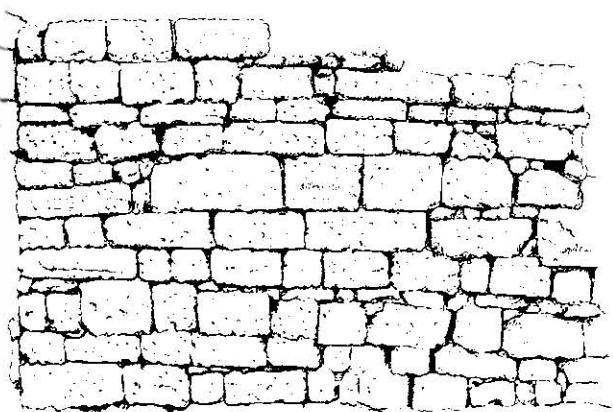

Рис. 29. Будинок № 6. Приміщення № 1. Частина північної стіни III ст. до н. е. (рисунок Л. С. Шиліної).

ня № 1, обгороджуючи західний бік також і наступного за ним приміщення № 2. Загальна довжина відкритої частини стіни 5,05 м. У верхньому горизонті її збереженої частини видно сліди пізнішої перекладки.

Північна стіна складена в більш простій техніці. Це пояснюється тим, що вона слугила перегородкою між двома приміщеннями — № 1 і 2. Кладка збереженої частини цієї стіни більш раннього часу у внутрішньому північно-східному кутку і зовні південно-західного рогу, де плити краще оброблені. Техніка кладки пізнішого часу значно гірша.

Всі стіни приміщення зв'язані між собою в перепліт.

Приміщення № 2 розташовано на північ від щойно описаного куткового приміщення.

Рис. 30. Будинок № 6. Приміщення № 3. Східна стіна.

Довжина його така сама, як і приміщення № 1 — 4,55 м, ширина удвічі більша — 5,57 м. Від нього збереглися незначні частини стін: західної, довжиною 0,85 м, і північної, довжиною 2,80 м.

Ще далі на північ містилося приміщення № 3, зовсім малих розмірів, а за ним підвалне приміщення № 4 з добре складеними кам'яними стінами (рис. 33). Другий підвал цього будинку знаходився в приміщенні № 5, збудованому в другому будівельному періоді на місці південно-східної частини подвір'я. Збереглися всі стіни підвалу, зв'язані між собою в перепліт (розміри підвалу $2,14 \times 2,44$ м). Осі стін підвалу трохи відхилені від осей всіх інших стін цього будинку на північний схід. Всі стіни підвалу складено переважно з добре обтесаних прямокутних плинг правильної форми (хоч і різного розміру), поставлених на ребро. Від стін збереглося від 4 до 7 рядів кладки висотою 1,50—1,67 м. Північна, західна і південна стіни підвалу примикають впритул до трамбівок, напрямок яких повністю збігається з напрямком стін. Цілком очевидно, що стіни і трамбівки збудовані одночасно і що трамбівки служили земляними фундаментами для кам'яних стін наземного приміщення; ці стіни не збереглися. Східною стіною була кам'яна кладка, яка відділяла приміщення № 1 від подвір'я. Материк виявився тут на 1,06 м нижче земляної підлоги підвалу. Підошви стін підвалу покладено на полівці, над ними культурного шару вже не було. Можливо, що стіни підвалу були побілені вапном, рештки якого у вигляді по-

рошкоподібних вкраплень часто знаходили в заповненні підвалу. Вміст цього заповнення дозволяє датувати підвал другою половиною III ст. до н. е.

Від південної зовнішньої стіни приміщення з малим підвалом і сіней збереглася частина цокольного ряду кладки з п'яти плоских великих (до $0,90 \times 0,53 \times 0,15$ м) кам'яних плит, покладених плиском. Ці плити (з слідами повторного використання) є частинами розпиляних рустованих квадрів, причому рештки рустів тут стесано. Ця кладка належить до другого будівельного періоду: вона відрізняється від всіх інших стін обробкою каміння і технікою кладки і, крім того, перекриває водостік першого будівельного періоду.

Північна частина будинку № 3 складалася з двох приміщень: № 6 і 7, збудованих у третьому будівельному періоді. До того (в кінці IV і в III ст. до н. е.) на цьому місці було незначне господарське приміщення, найімовірніше, навіс із зерновими ямами й іншими господарськими будівлями; під час спорудження тут капітальних приміщень ями були

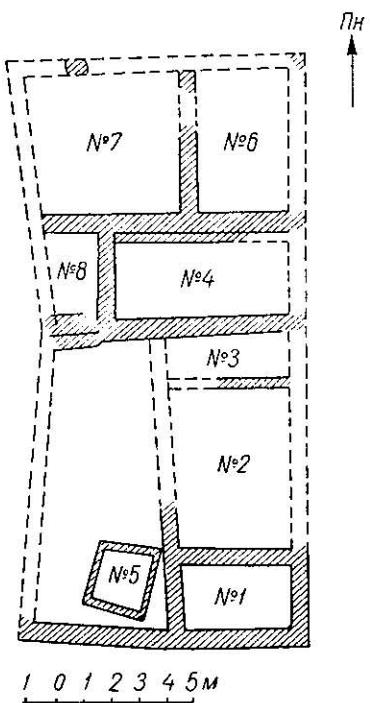

Рис. 31. Схематичний план будинку № 3.

засипані і утрамбовані, правда, не дуже щільно, внаслідок чого частина стіни (що перегороджувала приміщення № 6 і 7) над однією з цих ям дала глибоку осадку. Ті ж ча-

стини цієї стіни, які були покладені на твердому ґрунті, залишились непошкодженими. Те, що приміщення № 6 і 7 були пізнішими прибудовами до вже існуючої частини будинку, видно і з інших ознак. Раніше північною зовнішньою стіною була північна стіна приміщення № 4 з підвалом з відносно великих кам'яних плит двосторонньої кладки. Після розширення будинку в північному напрямку ця стіна стала внутрішньою. Нові приміщення мали такі розміри: № 6 (північно-східне) — довжина 5 м, ширина 3,34 м; № 7 (північно-західне) — довжина 5,30 м, ширина 5 м. Стіну, яка перегороджувала їх і йшла з півночі на південь, зв'язали в перепліт (наскільки це було можливим) з колишньою північною зовнішньою стіною будинку, а тепер південною стіною приміщень № 6 і 7. У цій стіні (ширина 50 см) зберігся дверний проріз шириною 51 см, з кам'яним порогом довжиною 56 см, через який ці приміщення з'єднувалися. Тут добре простежується один з прийомів кладки фундаменту стіни, що застосовувалися в Ольвії — нижній ряд робиться з каменів, складених дещо ширше самої стіни, що цілком доцільно; наступний ряд — з каменів, поставлених на ребро вздовж лицьових боків стіни (цей ряд дещо вужче нижнього ряду, також ж ширини, як і сама стіна); простір між лицьовими плитами заповнено дрібним камінням на глині.

Зерносховища та інші господарські будівлі, що раніше існували в північній частині

Рис. 32. Будинок № 3. На передньому плані — загальний вигляд будівельних залишків південної частини будинку.

будинку (до того, як там було збудовано приміщення № 6 і 7), були перенесені в південно-західну частину будинку, на захід від сіней і подвір'я. Тут було виявлено залишки

приміщення господарського призначення. Значна зруйнованість не дозволила відновити його розміри. Це приміщення мало черепич-

Рис. 33. Будинок № 3. Підвальне приміщення № 4.

не покриття, від якого збереглося багато уламків. В земляній підлозі приміщення було вкопано два піфоси. Їх днища виявлено при розкопках. Вхід у це приміщення вів, можливо, з подвір'я або з сіней (розкопки С. І. Капошиної, А. І. Фурманської та ін.).

Від будинку № 4, який становив разом з описаним вище будинком № 3 північно-східний квартал ділянки АГД (рис. 34), розкрито тільки південну частину, яка не дає уявлення про план будинку в цілому. В розкопаній частині було частково відкрито подвір'я, вимощене камінням, велике підвальне приміщення з кам'яними сходами, які вели з надземного приміщення, і двох інших надземних приміщень. Будинок № 4 на півдні примикав до 2-ї Поперечної вулиці, на захід — до Головної. Опис цього будинку доцільно відкласти до повного його розкриття.

Всі будинки (№ 1—6), описані вище, були розташовані на схід від Головної вулиці. Дещо менші за своїми масштабами розкопки були проведені на захід від Головної вулиці. На розі Головної і 1-ї Поперечної вулиць у 1926 р. Б. В. Фармаковський відкрив жилий будинок елліністичного часу, який належить до південно-західного кварталу ділянки АГД.

Рис. 34. Будинок № 4. Загальний вигляд великого підвального приміщення.

Цей будинок (на нашому плані № 7) був опублікований Б. В. Фармаковським¹³. Нема потреби повторювати тут його опис.

Трохи далі в західному напрямку, з північного боку 1-ї Поперечної вулиці, відкрито будинок № 8 того ж часу, який входить у північно-західний квартал ділянки.

Будинок № 8 (рис. 35) складається з подвір'я, що займає східну частину комплексу, приміщення № 1 та приміщення № 2 з підвалом, розміщених у центральній частині, нарешті, другого, малого подвір'я і двох приміщень з підвалами — № 3, на північ, і № 4, на південь від подвір'я, які займали західну частину будинку. Вхід у східне подвір'я веде з 1-ої Поперечної вулиці, що проходила з сходу на захід, — вздовж південного боку будинку. Перед подвір'ям були незелікі сині, від них збереглася частина північної стіни у вигляді трьох рядів доброї кладки з великого каміння (довжиною до 1,90 м, шириною до 0,52 м) і два східці порога з великих квадрів.

Подвір'я мало прямокутну форму і було вимощено каменями різних розмірів, пере-

важко дрібними і середніми, а також уламками амфор і черепиць.

З заходу до цього подвір'я примикало приміщення № 1 ($2,15 \times 3,20$ м), повернуте західним своїм боком на мале подвір'я. Від західної стіни приміщення збереглася кладка з чотирьох рядів плоских, більш або менш оброблених плит, покладених на цокольному ряді. Плити трохи виступали всередину приміщення. В південній частині стіни зберег-

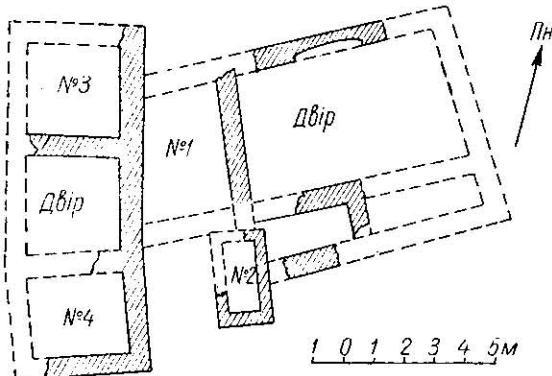

Рис. 35. Схематичний план будинку № 8.

лися два ряди квадрового облицювання, повернутого до малого подвір'я. Можна не сумніватися в тому, що в першому будівельному періоді так було складено всю стіну. Від другого періоду збереглася лише частина облицювання, для якого використані були плоскі камені середніх розмірів, подібні до тих, які збереглися в цоколі, а де-не-де навіть бутове заповнення пустот, утворених окремими каменями, що випали. Від південної стіни надземного приміщення збереглася тільки субструкція, яка була її фундаментом. Від північної — лише крайня західна частина, зв'язана в перепліт із західною стіною приміщення (від якої збереглися чотири ряди кладки, довжиною 0,80 м, шириною 45 см).

Що ж до східної межі приміщення № 1, то тут виявлена східна стіна другого будівельного періоду — лишки цоколя і одного ряду облицювання з великих плит, частково вдруге використаних. Довжина збереженої частини стіни 1,72 м, ширина — 0,67 м.

На південь від приміщення № 1 розташоване підвальне приміщення № 2 невеликих розмірів: $2,80 \times 1,80$ м. Воно не дуже глибоке: підошва його фундаменту закладена дещо вище підошви підвала № 3 (найглибшого на ділянці) і № 4. Стіни підвalu № 2, зв'язані між собою в перепліт, переважно складені з добре оброблених каменів різних розмірів, відносно старанно підігнаних один до одного.

¹³ Б. В. Фармаковський, Розкопування Ольїї року 1926.

Збереглися частини всіх стін висотою від 0,45 м до 1,08 м (п'ять-шість рядів кладки); північна частина західної стіни завалилася, причому весь її завал було виявлено на місці. Дуже своєрідний характер знахідок у цьому підвальному приміщенні (три залізних ножі, мідний штамп, бронзова скляночка, уламки розписного посуду, вісім монет, один ас, більше 100 дельфінчиків і велика кількість мідних і залізних шлаків) свідчить про його виробниче, можливо, і жиле, але не складське, призначення.

Мале подвір'я у західній частині будинку відновлюється приблизно, бо вимостка тут не збереглася і про подвір'я ми судимо лише на підставі цілого ряду будівельних залишків, які звичайно зустрічаються на подвір'ях: а) до подвір'я повернутий лицьовий бік приміщення № 1, облицьований квадровими плитами, що було доцільним лише в тому разі, якщо стіна виходила навулицю (що тут виключено), або на подвір'я; б) за 2,65 м від цієї стіни збереглася частина водостоку, який, звичайно, був призначений для відводу дощових вод з подвір'я.

На північ від малого подвір'я знаходитьться підвальне приміщення № 3. Від нього збереглися: а) південна стіна (18 рядів кладки, висотою 2 м з невеликих каменів); довжина її відкритої частини 1,25 м, ширина — 0,45 м; б) південний кінець східної стіни, від якої збереглася незначна кількість невеликих каменів, зв'язаних у перепліт, переважно з верхніми рядами південної стіни. Лицьовий бік стін цього підвального приміщення повернутий всередину, тильний бік має характер бутової кладки, бо стіни були припасовані впритул до земляних стінок котлована.

На південь від малого подвір'я розташоване підвальне приміщення № 4, яке займає південний куток західної частини будинку. Добре збереглися східна (10 рядів кладки висотою 1,80 м, довжиною 4,15 м, шириною 0,60 м) і південна (п'ять рядів кладки висотою 0,87 м; довжиною відкритої частини 3 м, ширинною — 0,74 м) стіни підвалу. Від північної стіни збереглася лише крайня, частково вибрана східна частина, зв'язана в перепліт з східною стіною (збереглося вісім рядів, ширина 0,76 м, висота 1,38 м). Кладка стін підвалу виконана відносно старанно — з оброблених каменів різного розміру, в основному правильної форми. Зовнішній бік східної стіни підвалу має характер бутової кладки. Товщина стін цього підвального приміщення. Немає сумнівів, що вони були надземні.

бу, що надземні приміщення були і над підвалами № 3 і 4.

Отже, будинок № 8 у західній частині ділянки АГД мав два подвір'я, одне з них парадного характеру, і чотири приміщення (три з них з підвалами).

Описані вище приміщення і подвір'я будинку в тому вигляді, в якому їх було розкрито розкопками, належать до трьох будівельних періодів. До першого періоду — кінець IV — початок III ст. до н. е. слід віднести північно-західну частину будинку — мале подвір'я, приміщення з підвалом № 3, на північ від подвір'я і приміщення № 2 на схід від нього. В другому періоді — III ст. до н. е., будинок було дещо розширене на схід — тут влаштовується парадне подвір'я і приміщення з підвалом № 2, на південь від приміщення № 1. За характером знахідок, зокрема речей, виявлених у підвалі № 2, та іншими даними будинок № 8 належав заможному ольвіополіту, причетному до металообробного ремесла (розкопки Б. М. Рабічкіна).

На північ від будинку № 8 виявлено два підвальних приміщення іншого будинку другої половини IV ст. до н. е., основна частина якого йде під північний нерозкопаний борт ділянки. Розміри одного підвального приміщення $3,50 \times 3,20$ м, другого — $4,55 \times 3,40$ м. Вдалося встановити, що в будівництві цього будинку широко застосувалася сирцева цегла для кладки стін, а також шарові субструкції — як фундаменти. Будинок впритул примикав до будинку № 8 і, мабуть, становив разом з ним один квартал. Моза про цей сусідній будинок йтиме після закінчення його розкопок.

Вважаємо за необхідне висвітлити два спеціальні питання, які стосуються техніки будівельної справи і благоустрою ділянки АГД, а саме про субструкції і водопостачання ділянки.

Субструкції

Вище доводилося вже вказувати, що на ділянці АГД було відкрито досить багато глинисто-зольних фундаментів, що споруджувалися ольвійськими будівельниками під великими будинками, як приватного, жилого, так і громадського, зокрема оборонного призначення. Такі земляні фундаменти неодноразово зустрічалися і при розкопках Б. В. Фармаковського в різних пунктах Ольвії, зокрема у східній частині ділянки АГД під будинком № 1. Два будинки — № 2 і 6 були майже цілком збудовані на таких глинисто-зольних прошарках.

Ольвійські глинисто-зольні фундаменти відомі в археологічній літературі під назвами «ольвійського бетону» або «субструкції». Субструкції виявились дуже міцними підвальними для будівель. Вони охороняли від зсуvin і осідань фундаменти ольвійських лесових грунтів.

Ці земляні фундаменти важливі для археологів і в іншому відношенні. Часто по суб-

руджувалися на глинистій трамбівці. Найбільша ділянка субструкції цього типу відкрита під будинком № 5, збудованим на місці згорілого зерносховища V—IV ст. до н. е. Довжина субструкції — 3,70 м, ширина — 0,95 м, висота — 1,30 м. Товщина глинистої трамбівки під ділянкою становила 27 см. Цей тип субструкції — найбільш ранній за часом — належить до IV ст. до н. е.

До другого типу належать субструкції з більш потужними шарами чистої світлої глини, товщиною від 16 до 30 см, які чергуються з відносно вузькими (від 4 до 10 см) прошарками зольної землі з вугіллям і дрібними керамічними уламками. Найбільша з відкритих розкопками ділянок субструкції цього типу (споруджена для того ж будинку) мала такі розміри: довжина — 5 м, ширина — 1,10 м, висота — 1,70 м.

До третього типу належать субструкції, споруджені з глинистих і зольних прошарків приблизно однакової товщини. Цей тип субструкції найкраще простежується під стінами будинку № 13, розташованого на північ від 3-ї Поперечної вулиці (рис. 36). Поки що розкрито одне його приміщення, всі чотири стіни якого споруджено на субструкціях. Три субструкції (південна, північна і східна) повністю збереглися¹⁴. Вони мали велику глибину — 2 м і більше. На південній субструкції товщина прошарків була також (зверху вниз, см): глинисті — 6, 10, 8, 6, 5, 4, 6, 5, 7; зольні — 9, 5, 5, 6, 6, 7, 5, 7; на східній субструкції: глинисті — 10, 6, 6, 6, 7, 12, 7, 11, 6; зольні — 8, 9, 7, 10, 8, 9, 10, 9, 10. На північній субstrukції: глинисті — 6, 7, 5; зольні — 11, 9, 5.

На прикладі субструкції одного тільки приміщення будинку № 13 видно, що вони споруджувалися не одним, а кількома майстрами, чим слід пояснити відмінні в їх будові. Справа не тільки в різній товщині прошарків, а й у різній якості їх виконання. Найкраща виконана східна субструкція: тут більше потужних глинистих і зольних прошарків, зроблені вони старанніше. За характером виконання до неї наближається північна субструкція, але товщина прошарків тут трохи менша. Зовсім іншою є південна субструкція, де й прошарки значно тонші, і якість виконання інша. Вивчення місць стиків суміжних субструкцій показало, що кожна з них споруджувалася окремо від інших. Так, деяка загнутість вгору країв прошарків, до

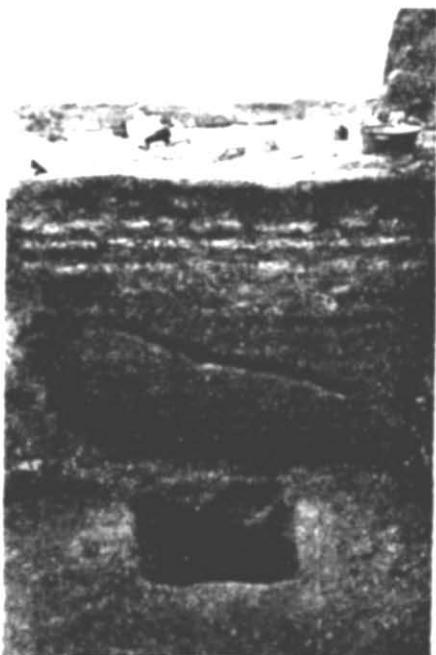

Рис. 36. Будинок № 13. Субструкція.

структурках можна відновити план будинку навіть у тому разі, якщо нічого не збереглося від його кам'яних або сирцевих стін.

Застосування субструкцій було відоме ольвіополітам з пізньокласичного часу — IV ст. до н. е., але тоді використовувалися вони досить рідко. У цей ранній час субструкції клалися безпосередньо на материк або на полівці — надматериковому шарі. Дещо пізніше їх починають робити і на насипу.

Особливої досконалості і поширення субструкції досягли в III ст. до н. е. Вивчення техніки спорудження субструкцій, відкритих на ділянці АГД, дає можливість встановити не менше трьох типів їх будови.

До одного з них належать субструкції з шарів глини, які чергуються між собою, товщиною від 5 до 9 см, і шарів попелу, товщиною від 5 до 16 см, що перевищують товщину глинистих прошарків. Помічено, що такі субструкції, звичайно добре виконані, часто спо-

¹⁴ Західна субструкція була майже повністю зруйнована: в пізньохеліністичний час тут викопали яму господарського призначення. В 1873 р. над залишками субструкції пройшла траншея І. Е. Забєліна.

Водопостачання

виникає при утрамбуванні субструкції в котловані («язики»), помічена в ряді місць стику субструкцій. Другий і третій типи субструкцій належать до III ст. до н. е.

На ділянці АГД зроблено й інші спостереження над субструкціями. Там, де по лінії котлована, викопаного для глибокої субструкції, зустрічалися більш або менш значні залишки старих стін, вони часто не видалялися. Так, зокрема, було з північною і західною субструкціями в будинку № 13: вони були споруджені над залишками більш ранніх жилих будинків.

У глибоких субструкціях іноді кілька верхніх глинистих і зольних прошарків робилися товще інших. У будинку № 13, зокрема, це помічено на східній і південній субструкціях.

Ширина кожної субструкції різна, але ніколи не вужча полуторної ширини стіни, для якої вона споруджувалася. Іноді в поперечнику субструкція була у два рази ширше стіни. Кладка стін починалася приблизно на однаковій відстані від зовнішньої і внутрішньої лінії субструкції.

Отже, основне призначення субструкцій ділянки АГД в Ольвії полягало не в тому, щоб бути ізоляцією від вологих ґрунтів. Верхнє місто досить високо піднято над рівнем моря. Тут субструкції мали стати міцними фундаментами, які споруджувалися на порівняно товстому сміттєвому шарі трьохсотлітньої давності, засобом для того, щоб уникнути осідання, запобігти зсувам лесових ґрунтів.

І справді, субструкції на ділянці АГД скрізь, де їх відкрито, збереглися прекрасно. Солі, які виділялися в зольно-сміттєвих прошарках, просочували субструкції і перетворювали їх у надзвичайно міцний штучний солончак. Відразу при відкритті субструкції їх не можна копати лопатами там, де було необхідно розкрити ті або інші частини субструкцій, доводилося діяти киркомотикою.

Як уже вказувалося, на ділянці АГД в кількох випадках помічено спорудження глинобитних трамбівок для стін будинків замість субструкцій, іноді для зміцнення площі під тими або іншими частинами будинків (наприклад, під південно-східною частиною будинку № 3). Аналогічні споруди зустрічалися під час розкопок й на інших ділянках — на агорі, на ділянці І та ін. Конструктивне призначення цих споруд таке ж саме, як і субструкцій. Але глинобитні трамбівки, очевидно, коштували дешевше, їх простіше і швидше можна було спорудити, хоч міцністю вони й поступалися субструкціям.

Питання про організацію водопостачання у Верхньому місті (і на ділянці АГД) становить великий інтерес. Як відомо, джерельних виходів води там немає. Не було і колодязів у зв'язку з глибоким заляганням підгрунтових вод (більше 50 м). Жителі Верхнього міста повинні були користуватися питною водою з спеціально влаштованих водомищ. Вони носили і возили воду з Нижнього міста, де було немало виходів джерельної води і колодязів з доброю прісною водою¹⁵. Там були і водопровідні канали.

Як показали розкопки на ділянці АГД, жителі Верхнього міста збиралі дощову воду, яку тут вживали для різноманітних господарських цілей, у тому числі — поїння домашньої худоби. Дощова вода збиралася переважно з дахів і дворів. Для відводу дощової води в спеціальні резервуари на кожному подвір'ї влаштовувалися кам'яні канали. Так, у південній частині подвір'я будинку № 2 було відкрито два канали: один (I), більш ранній — IV—III ст. до н. е., другий (II), пізніший, — III—II ст. до н. е. Більш ранній водосток півкруглої форми був акуратно вирізаний у великих плоских квадрах і перекривався кам'яними плитами. Напрямок каналу на північний схід, в бік одного з східних приміщень будинку, дає привід для припущення про те, що це приміщення могло мати господарське призначення і що в ньому, можливо, містився водозбірний резервуар.

У будинку № 8 теж відкрито кам'яний канал, який знаходився на малому дворі (в західній частині будинку). Канал зроблено так: ложе — з плит, покладених плиском, стінки — з плит, поставлених на ребро.

Порівняно добре збереглася вся система водозбору в будинку № 3, де відкрито цистерну у вигляді колодязя (на 2-й Поперечній вулиці, перед південним боком будинку, де залишилася і частина кам'яних каналів).

Шахта цистерни складена з невеликих, добре обтесаних і старанно підігнаних одно до одної плит правильної форми, поставлених на ребро: північна стіна складена з 16 рядів кладки, південна і західна — з 19, східна — з 18. Внутрішнє кам'яне облицювання шахти закінчується на глибині 2,96 м від верхнього ряду каміння — горловини цистерни.

Шахта цистерни майже квадратної форми, донизу вона розширюється. Про це можна

¹⁵ А. Н. Карасев, К вопросу о водоснабжении Ольвии, СА, VII, стор. 12 і далі.

судити з таких вимірювань ширини всіх стін цистерни у їх верхній частині — біля горловини, і в нижній — біля підошви: північна стіна 20 і 78 см; південна — 39 і 78 см; західна — 47 і 70 см; східна — 45 і 70 см.

Основою для підошви кам'яних стін були земляні стіни найнижчої частини шахти, обмазані зеленою щільною глиною, що утворюють у плані такий самий чотирикутник, як і біля основної кам'яної частини самої цистерни. Земляні стіни злегка закруглюються (в міру переходу до дна колодязя). На глибині 3,55 м від верхнього ряду кладки тут утворюється відстійник.

Кладка стін цистерни з зовнішнього боку — з буту — дрібного каміння, переважно кулачнику, складеного на глині.

З півночі, з боку подвір'я першого періоду будинку № 3, до колодязя було підведено водостік, зроблений з великих плит з витесаним у них прямокутним жолобом. Збереглося дві плити. Крайня з них, що нависає безпосередньо над цистерною, має у південному кінці злив.

Уже зазначалося, що в цю водозбирну цистерну відводилися дощові води з подвір'я будинку № 3. Не суперечить нашому припущенням прекрасна техніка кладки цистерни: оскільки вона стояла на видному місці — на вулиці, природно, необхідно було надати їй по можливості більш акуратного і гарного вигляду.

* * *

До якого часу існували міські квартали центральної частини Верхнього міста Ольвії і всі ці будинки елліністичного часу? Вивчення будівельних і речових залишків показує, що з середини II ст. до н. е. на ділянці АГД зовсім припиняється нове будівництво. Будинки, що існували раніше, зазнають іноді деяких перебудов, ремонту, але їх характер і якість робіт не йде ні в яке порівняння з рівнем будівельної справи колишнього часу. В ряді місць ділянки АГД (над залишками будинків № 5, 8 та ін.) відкрито на невеликій глибині (до 0,85 м) підошви деяких кладок і залишки вимосток другої половини II ст., можливо початку I ст. до н. е., не звязаних з старими основними будівлями. Ale будівельних залишків так мало, вони так розрізnenі, що не дають можливості скласти хоч яке-небудь уявлення про пізнє будівництво. Все це є безперечним наслідком кризи, яку переживала Ольвія в II—I ст. до н. е. і яка супроводилася переселенням частини ольвіополітів в інші місця, в тому числі на горо-

дища і поселення Нижнього Подніпров'я, які якраз у ці часи розросталися і міцніли. Жодна інша група археологічних пам'яток не дає такого яскравого уявлення про занепад Ольвії, як залишки міського будівництва. Отже, задовго до нападу гетів на Ольвію, в середині I ст. до н. е., будівництво повністю занепало, райони північної частини міської території один за одним залишалися їх жителями, загальна кількість міського населення почала значно скорочуватися.

Все це привело до того, що під час навали гетів на Ольвію її жителі були неспроможні дати скільки-небудь серйозну відсіч ворогу.

Взявши Ольвію, гети піддали квартали ділянки АГД, як і всю іншу територію міста, розгрому і знищенню. Ті будівлі, які продовжували ще існувати в цей час, були спалені. Ділянки АГД перетворилися на квартали руїн. Коли гети пішли, Ольвія почала потроху оживати і відбудовуватися, люди, що пережили страхіття гетьської навали і частково повернулися на попелице, почали, як відомо, відбудовувати південну частину Верхнього і Нижнього міста. З більш північних районів Ольвії, в тому числі і з ділянки АГД, почали вивозити каміння колишніх будівель для нового будівництва.

У I—IV ст. н. е. ділянка АГД була пустырем, за межами нової Ольвії. Минали століття. Степові вітри поступово заносили руїни стародавніх будівель піском і пилом. Тільки зірдка на цій площі ховали людей.

Археологічні дослідження на ділянці АГД повинні бути продовжені. Дальше її розширення дастє ще яскравішу картину планування, забудови і благоустрою міської території. У першу чергу слід провадити розкопки в південному напрямку, на з'єднання з теменосом і агорою, і в західному напрямку — в бік Заячої балки.

Цей другий напрямок є дуже важливим і цікавим, оскільки південно-західна частина Верхнього міста, яка примикає до північної половини Заячої балки і до кута, утворюваного нею і Північною балкою, залишається досі навіть не розвіданою належним чином.

Зрозуміло, що одним з першочергових завдань повинно бути дослідження тих частин ділянки АГД і її будівель, які залишилися не до кінця розкопаними, не повністю відкритими.

До другої черги слід віднести розширення ділянки в північному напрямку — в бік північної межі міста дрогетської епохи — оборонної стіни, башт і міських воріт на Північній балці.

М. Б. ПАРОВИЧ

ПРО ІСТОРИЧНУ ТОПОГРАФІЮ ОЛЬВІЙСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

Питання про історичну топографію некрополя Ольвії до цього часу не вивчалося. В звітах Б. В. Фармаковського зустрічаються окремі зауваження з цього приводу¹, які свідчать про те, що він в основному правильно підходив до вирішення проблеми. Але детальне вивчення її, очевидно, не входило в його завдання.

Історична топографія ольвійського некрополя — питання важливе і досить складне. Вирішення його дасть можливість простежити зміну кордонів некрополя на протязі багатьох століть. Можна думати, що зміна кордонів некрополя у відповідності із збільшенням або зменшенням кількості населення певним чином може відбивати становище міста в ту чи іншу історичну епоху. Складність розв'язання цього питання пояснюється тим, що територія некрополя Ольвії вивчена тільки частково. Через це дані, які є в нашому розпорядженні, на перший погляд можуть здаватись уривчастими, і, можливо, навіть випадковими. Однак великий матеріал, зібраний протягом багатьох років розкопок ольвійського некрополя, дозволяє вже тепер зробити деякі висновки.

Більш-менш систематичні розкопки некрополя Ольвії розпочаті в 1894 р. В. Н. Ястrebовим за дорученням Археологічної комісії. Деякі розкопки Б. В. Фармаковського (1896 р.) і Ю. А. Кулаковського (1900 р.) були, по суті, розвідковими роботами. Вони проводилися на території с. Парутине, в районі кладовища, і на селянських землях на південь від села.

¹ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 89; ОАК за 1913—1915 гг., стор. 27.

Тоді були розкопані невеликі кургани в районі сучасного кладовища і велика кількість могил безпосередньо на вулицях села і в дворах окремих селян. Абсолютна більшість могил, розкопаних у 1894, 1896 і 1900 рр., відносилася до елліністичної епохи². Крім того, значний процент становили поховання римського часу, особливо в земляних скелатах.

Розкопки Б. В. Фармаковського (1901 р.) на території с. Парутине і на північ від городища, між старим містом і сучасним селом (рис. 1) були безпосереднім продовженням робіт попередніх років. Серед могил, відкритих у 1901 р., переважна більшість відноситься до III і II ст. до н. е. Невелика кількість поховань датується класичним часом — могили 47, 69, 75 і 80 (1901)³ і рубежем IV і III ст. до н. е.— могили 17 і 103 (1901). Досить значний процент становлять поховання римської епохи (14 могил), більша частина яких відноситься до I—II ст. н. е. (могили

² ОАК за 1894 р., стор. 98 і далі; ОАК за 1896 р., стор. 200 і далі; ОАК за 1900 р., стор. 10—11.

³ Б. В. Фармаковський датує могили 69 і 75 (1901) III ст. до н. е., а могили 47, 76 і 80 (1901)—III ст. до н. е. (див. ІАК, в. 8, стор. 81, 86—88). Але з цим важко погодитись. У могилі 75/1901 знайдено чорнолаковий скіфос з двома ручками — вертикально і горизонтально, вкритий блискучим чорним лаком, характерним для IV ст. до н. е. Тут же тралився чорнолаковий світильник (ІАК, в. 8, рис. 40), який теж може бути віднесенний до IV ст. до н. е. В могилі 69/1901 знайдений чорнолаковий кілік на низькому піддоні (ІАК, в. 8, рис. 17), зовсім не характерний для III ст. до н. е., але він має численні аналогії серед матеріалів класичного часу. Зустрінуті в могилах 47 і 76 (1901) кіліки (ІАК, в. 8, табл. V, 15) знаходять досить близькі аналогії серед матеріалів некрополя VI—V ст. до н. е. на Родосі (Ceara Rhodos, VIII, табл. I).

6, 20, 33, 101, 107а, та ін.). На території села в тому ж році був розкопаний великий курган, під яким виявлено кам'яний склеп, відомий під назвою «склеп Єврісівія і АРЕТИ», дуже доброї збереженості, але майже повністю пограбований. Цей склеп датується II—III ст. до н. е.⁴.

Метою дальших розкопок, що проводилися щорічно з 1902 до 1915 року, було виявлення архаїчного некрополя Ольвії, який міг би дати найбільш ефективний матеріал для музею.

У 1902 і 1903 рр. розкопки проводилися головним чином на захід від городища, вниз по Заячій балці, і особливо на захід від північно-західного краю городища. Внаслідок цих досліджень було відкрито близько 200 різночасних могил кінця VI ст. до н. е.— перших століть н. е. Багато з них (майже четверта частина виявлених у 1902 р. і третя—у 1903 р.) датується архаїчним і класичним часом; могил римської епохи було до 20⁵; два поховання відносилися до кінця II—I ст. до н. е. (могила 23/1902 і 1/1903). Проте більша частина поховань, відкритих у 1902 і 1903 рр. належить до III або II ст. до н. е., причому могил II ст. в два рази менше, ніж могил III ст. до н. е.

Публікація матеріалів розкопок 1902—1903 рр. в «Ізвестіях археологіческої комісії» (в. 13) дає можливість встановити, як розподіляються по розкопках, розкиданих у кількох місцях, ці різночасні могили.

Так, на ділянці розкопів I—VI (рис. 1) більшість могил відноситься до елліністичного і ранньоримського часу. Основна маса поховань на цій території— самого кінця IV ст. до н. е.—перших століть н. е. До більш раннього часу належить тільки три могили, з яких одна датується V—IV ст. до н. е. (42/1902), а дві інші— IV ст. до н. е. (4 і 20/1902). Склепи, розкопані по західному схилу Заячої балки (розкоп VII), відносяться до II і I ст. до н. е.— I ст. н. е.

Найцікавішим виявився розкоп VIII, розташований у степу, на захід від північно-західного краю городища. Тут знайдено найбільшу кількість ранніх могил кінця VI, V і IV ст. до н. е., що й було підставою для продовження робіт на цій ділянці в 1903, 1905 і 1906 рр. З 1908 р. всі роботи на некрополі, за винятком окремих курганів, були зосереджені саме тут. Крім ранніх могил, тут виявлені поховання кінця IV, III і II ст. до н. е.

⁴ ИАК, в. 3, стор. 15, 20.

⁵ Могили № 5, 10, 12, 18, 31, 32, 45, 53, 57, 70, 97 і 114/1902. Всі ці могили датуються Б. В. Фармаковським I ст. до н. е., але уважне вивчення матеріалу не дає підстав для підтвердження такого датування.

Після II ст. до н. е. поховання на цій території некрополя, очевидно, припиняється.

У 1904 р. був розкопаний великий курган, розташований приблизно в центрі ольвійського некрополя (рис. 1). Курган 1904 р. був насипаний, очевидно, над кам'яним склепом № 5, на думку Б. В. Фармаковського, в досить пізній час (датування склепу № 5 визначити неможливо через повне пограбування його в давнину), на території, зайнятій більш ранніми похованнями⁶. На жаль, здебільшого відкриті тут могили або зруйновані, або пограбовані і погано піддаються визначенню. Та незначна кількість могил, що датується досить точно, відноситься до кінця IV—III ст. (могила 28/1904), або ж до III—II ст. до н. е. (могили 3, 7, 11, 23, 25, 26/1904). Оскільки влаштування кам'яної гробниці № 5 нічим, за винятком розмірів, не відрізняється від склепу № 28, можна вважати, що курган був насипаний в межах елліністичного часу, можливо, в кінці III, або на початку II ст. до н. е. В усіхому разі ясно, що на цій території некрополя ховали в кінці IV і в III ст. до н. е., а можливо, і раніше.

Дослідженнями 1905 і 1906 рр. були продовжені шукання архаїчного некрополя Ольвії. Тому і розкопки велись у трьох різних місцях: 1) на захід від південного кінця Заячої балки (розкоп XIX, рис. 1), 2) на південному березі довгого яру, що йде на захід від Заячої балки (розкоп XX), і 3) в районі розкопу VIII, закладеного ще в 1902 р.

В результаті цих робіт було виявлено багато могил V—IV ст. і кінця IV—III ст. до н. е. Декілька архаїчних могил, що зустрілися під час розкопок у 1905 і 1906 рр., були виявлені, очевидно, на розкопі VIII. Говорити з певністю про це важко, бо за архівними матеріалами часто неможливо визначити точне розташування кожної могили. Але якщо врахувати, що протягом багатьох років на суміжній території знаходили поховання архаїчного і класичного часу, то таке припущення цілком імовірне. В розкопах біля Заячої балки було зустрінуто могили V—IV ст. і досить значний процент елліністичних могил, які відносяться, правда, найчастіше до кінця IV або до III ст. до н. е. Могил II ст. до н. е. тут немає майже зовсім, але у звіті Б. В. Фармаковського згадується, що трапляються могили більш пізнього часу, аж до перших століть н. е.⁷.

У 1912 р. біля району розкопок 1905—1906 рр. (рис. 1) між Заячою балкою і кур-

⁶ ОАК за 1904 г., стор. 34.

⁷ ОАК за 1905 г., стор. 34.

ганом 1904 р. був розкритий великий курган (діаметр 30 м, висота 3,90 м). Під ним виявлено три кам'яні склепи і вісім грунтових могил, які мають велике значення для встановлення часу поховань на цій території. За припущенням автора розкопок С. А. Полов-

ристаний для інших поховань⁹. Багате центральне поховання № 2 за складом інвентаря може бути віднесенено до IV ст. до н. е. (?). Що ж до могили № 1 і 6, то всупереч думці автора розкопок їх все ж таки не можна вважати одночасними з могилою № 2, хоча хро-

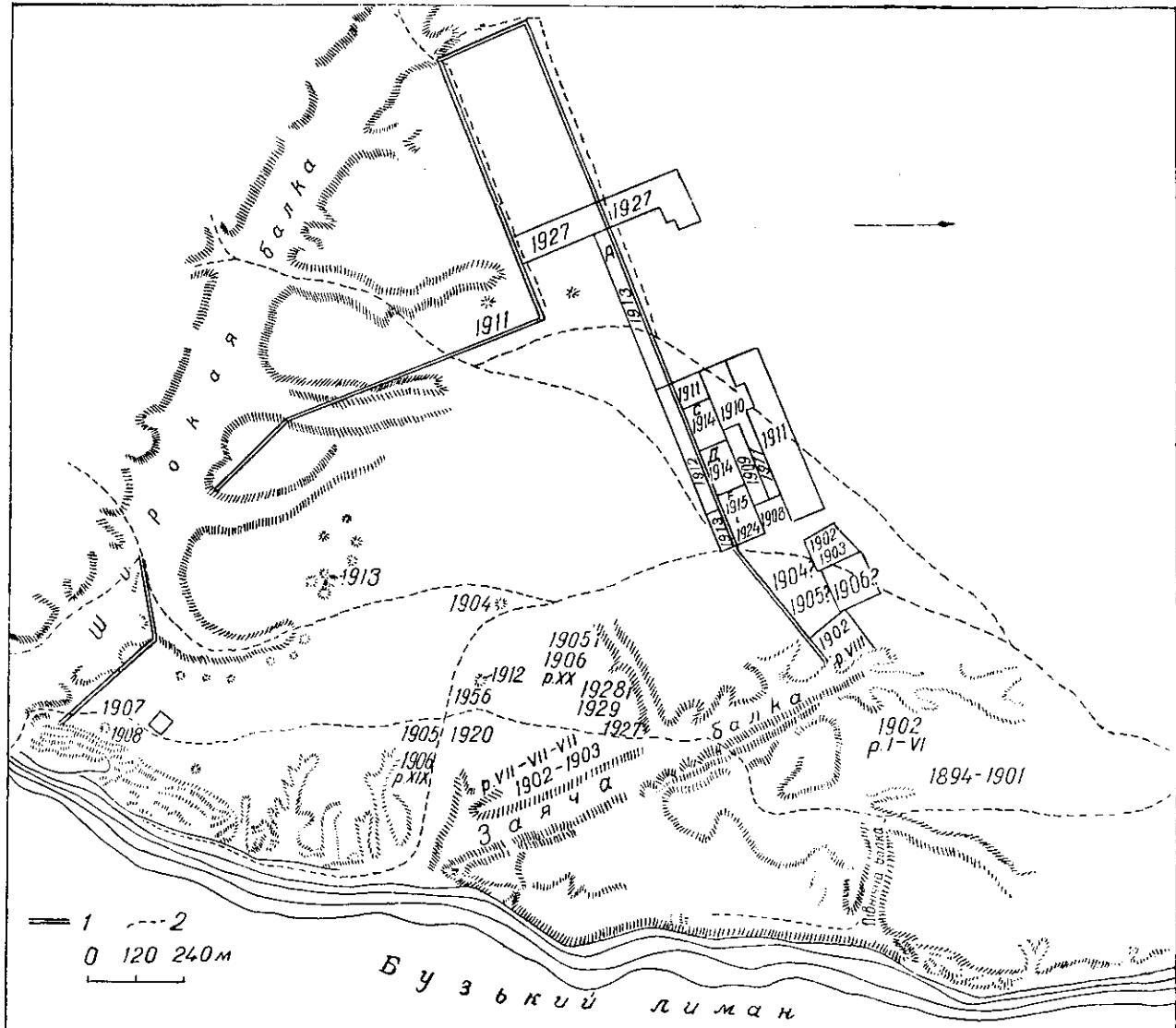

Рис. 1. План ольвійського некрополя з позначенням місць і часу розкопок.
1 — межі поміщицьких і селянських земель; 2 — сучасні дороги.

цевої, курган був насипаний над могилою № 2, розташованою приблизно в центрі, під незрушеним насипом кургана, а також над могилами № 1 і 6, де, на думку С. А. Половцевої, «були поховані раби багатої жительки Ольвії, що була похована у великій грунтовій могилі»⁸. В наступні часи курган був вико-

нологічно вони досить близькі. Наявність у могилі № 6 чорнолакового кіліка (183 Е) з лаком графітного відтінку, що, як відомо, характерний для посуду III ст. до н. е., а також мідної монети (182 Е) дозволяє датувати могилу № 6 кінцем IV, а точніше, III ст. до н. е. Виходячи з характеристики інвентаря цих

⁸ Архів ЛВІА АН СРСР, стор. 15.

⁹ Там же.

поховань¹⁰, немає ніяких підстав вважати, що в них були поховані раби.

Могили № 1 і 6, і всі три кам'яні склепи трохи опущені в материк, що, можливо, пояснюється їх розташуванням в полах курганів. Могили № 3, 4 і 5, впускні, знаходяться в на-сипу кургана і датуються початком III ст. до н. е. Могила № 7 — дитяче поховання в амфорі римського часу — теж впускна.

Що ж до кам'яних склепів, виявленіх у кургані 1912 р., то вони відносяться до кінця IV ст. (склепи I і II) і до III ст. до н. е. (склеп III). Склеп I, судячи з старанності кам'яної кладки, можливо, найбільш ранній.

Таким чином, всі поховання, знайдені під курганом 1912 р., не виходять за межі IV—III ст. до н. е. Це цілком узгоджується з даними розкопок 1905—1906 рр., під час яких на тій же території виявлені могили V—III ст. до н. е.

Розкопки С. А. Семенова-Зусера в 1920 р. і невеликі роботи, проведені на цій території у 1956 р., підтвердили наші припущення. З дев'яти могил, досліджених у 1955 р., дві можна віднести до IV ст. до н. е. (№ 2, 4), інші шість могил, безумовно, належать до ранньоелліністичного часу, тобто до самого кінця IV — початку III ст. до н. е. Серед цих дев'яти могил був один земляний склеп (№ 7) римської епохи, повністю пограбований.

Починаючи з 1908 р. розкопки некрополя велися на ділянці, розташованій на північний захід від Заячої балки. Вони були продовженням робіт 1902—1903 рр. на розкопі VIII (рис. 1) і велись аж до 1915 р., а потім після десятилітньої перерви знову відновилися в 1924—1927 рр.¹¹. Внаслідок цих робіт була розкрита велика площа, що йшла неширокою смугою від північно-західного краю ольвійського городища в степ, в напрямку до Широкої балки. Переважна більшість знайдених тут могил відноситься до кінця VI—IV ст. до н. е. Могили елліністичного часу становлять незначний процент¹². Іноді трапляються пізньоелліністичні і римські поховання.

¹⁰ Інвентар звичайний для рядових ольвійських поховань ранньоелліністичного часу: в могилі № 1 знайдені дві чорнолакові посудини, уламки амфор і кілька астрагалів; у могилі № 6 — амфора з слідами червоної фарби біля шийки, мідна монета, фрагментований алабастер, чорнолаковий кілік і невиразний залізний предмет.

¹¹ Розкопки 1927—1930 рр. були незначних масштабів, а матеріали їх потерпіли в період Великої Вітчизняної війни. Тому ми вважали можливим не брати їх до уваги в нашій роботі.

¹² Як мало могил елліністичного часу було виявлено на цій території з 1908 по 1915 р. видно з того, що,

На підставі всіх розглянутих вище даних можна уявити собі таку картину розташування некрополя Ольвії. У початкову епоху історії міста (VI — початок V ст. до н. е.) некрополь містився на захід від північно-західного краю городища і тягнувся довгою, не дуже широкою смugoю в степ, в напрямку до північно-західного кінця Широкої балки (рис. 2, 1). Б. В. Фармаковський припускає, що тут проходила стародавня дорога з міста в степ, по боках якої і знаходилися могили¹³. Це місце не було єдиним районом найбільш ранніх поховань Ольвії. Під час розкопок 1936 і наступних років на ділянці І був виявлений архаїчний некрополь VI ст. до н. е.¹⁴.

В класичну епоху продовжують ховати на старому місці на захід від північно-західного краю городища. Але території цієї було вже не досить. Тому в V і особливо в IV ст. до н. е. ольвійський некрополь значно розширюється на захід від Заячої балки, між південним її кінцем і великим яром, що йде перпендикулярно до напрямку самої балки (рис. 2, 2).

У кінці IV ст. до н. е. становище дещо міняється. Деякий час, очевидно, продовжують ховати на старих, освячених традицією місцях. Однак уже в кінці IV ст. до н. е. некрополь переноситься в новий район. З кінця IV—III ст. до н. е. територія на північ від так званої Північної балки стає основним місцем поховань (рис. 2, 3). Це територія сучасного с. Парутино і його безпосередніх околиць (район кладовища), а також ділянка між селом і Північною балкою. Можна простежити, як поступово освоювалась нова територія. Більшість могил III ст. до н. е. (першої половини і середини III ст.) розташовано в західній частині села (район кладовища і 1-ї Поздовжньої вулиці), а також на південь від села, між Північною балкою і с. Парутино. Східна частина села (2-а, 3-я Поздовжні вулиці) переважно зайнята могилами кінця III—II ст. до н. е.

Так відбувалося розширення ольвійського некрополя із заходу на схід.

наприклад, у 1909—1910 рр. при загальній кількості — близько 200 могил елліністичних було не більше 20 (ОАК за 1909—1910 г., стор. 92). Теж саме спостерігалося в 1912 р., коли з 99 розкритих могил елліністичних виявилось лише дев'ять. А за період з 1913—1915 рр. поховань кінця IV—III ст. до н. е. зафіксовано тільки 15 (з 190). Слід, проте, сказати, що до елліністичних поховань не включені поховання розкопок курганів 1911—1913 рр., переважно елліністичні і римські.

¹³ ОАК за 1900—1910 г., стор. 89.

¹⁴ Т. Н. Кніпович, Некрополь в северо-восточної часті ольвійського городища, СА, VI, стор. 94—104.

Територія села, проте, була не єдиним місцем поховання в елліністичну епоху. Другим значним районом була місцевість на захід від Заячої балки (рис. 2, 2). Тут почали ховати вже в V—IV ст., але особливо інтенсивно — в IV і на початку III ст. до н. е. Поховання

курганів більш раннього часу (кургани 1907—1908, 1904 і 1912 рр.).

Цікаво простежити, як узгоджуються наші дані з схемою стародавніх доріг на території ольвійського некрополя, яку дав О. М. Карасьов у своїй праці про плани Ольвії

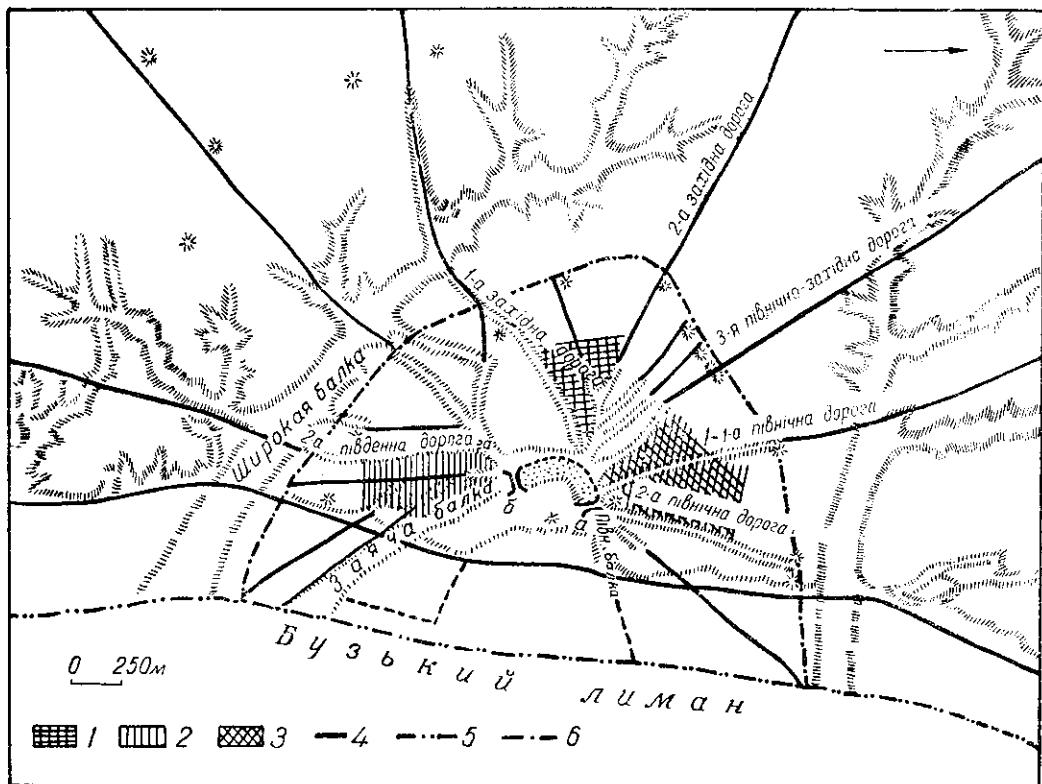

Рис. 2. Хронологічні ділянки ольвійського некрополя.

1 — некрополь архаїчного часу; 2 — некрополь класичного і ранньоелліністичного часу; 3 — некрополь елліністичного часу; 4 — сучасна берегова лінія; 5 — лінія стародавнього берега Бузького лиману; 6 — межі некрополя; а, б — міські брами.

тут продовжувались протягом всього III ст. до н. е. Майже відсутні могили II ст. до н. е. З III ст. до н. е. починають будувати земляні склепи безпосередньо на західних схилах Заячої балки (розкоп VII, рис. 1), де продовжують ховати аж до перших століть н. е.

Поховання римського часу в порівнянні з похованнями класичного і елліністичного періодів нечисленні. Вони йдуть з часу відновлення міста після гетського розгрому. Римські могили розкидані по всій території некрополя, так що навряд чи можна буде відділити для них окремий район, як для попередніх епох історії Ольвії. Дійсно, римські поховання зустрічаються і на території с. Парутине (склеп Еврісівія і Арети), і на самому городищі (Зевсів курган), і на ділянці І, і в районі архаїчного некрополя, і в насипах

XIX ст.¹⁵. На схемі представлена густа сітка доріг, що йдуть в степ від північних міських воріт і північно-західного краю городища на північ, захід і схід і від західних воріт на захід і південь. Ці дороги ділять територію некрополя на кілька великих секторів.

Ще Б. В. Фармаковський висловив припущення, що архаїчний некрополь Ольвії містився біля стародавньої дороги¹⁶. О. М. Карасьов вважає, що розділений стародавніми дорогами некрополь Ольвії можна диференціювати «як хронологічно, так і за класовими і майновими ознаками, а також за етнічним

¹⁵ А. Н. Каравес, Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города, МИА, № 50, стор. 33, рис. 11.

¹⁶ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 89.

складом похованіх»¹⁷. Нам здається, що при сучасному рівні вивченості ольвійського некрополя можна відповісти на одне з цих питань, а саме — поділити некрополь Ольвії хронологічно у відповідності з розташуванням стародавніх ольвійських доріг. Дійсно, на північ від цієї дороги, якій, на думку Б. В. Фармаковського, був архаїчний могильник, цілком збігається з 1-ю західною дорогою (за схемою О. М. Карасьова). Архаїчний некрополь, розташований на північ від цієї дороги, займав, очевидно, весь сектор між 1-ю і 2-ю дорогами (рис. 2, 1).

Що ж до елліністичного некрополя на території с. Парутино, то він знаходився саме між 3-ю північно-західною і 2-ю північною дорогами, які йдуть від північних міських воріт. Можливо, в ранню елліністичну епоху використовувалася переважно західна частина цього великого сектора, обмежена 3-ю північно-західною і 1-ю північною дорогами; в більш пізній час (III—II ст. до н. е.) ховали, головним чином, між 1-ю і 2-ю північними дорогами (рис. 2, 3).

Третій великий район дослідженого частини ольвійського некрополя (класичний і ранньоелліністичний некрополь на захід від Заячої балки) розташований на південь від 2-ї південної дороги в секторі, утвореному цією дорогою і Заячою балкою (рис. 2, 2).

Відносно поділу ольвійського некрополя за класовими, майновими і етнічними ознаками, то, на нашу думку, тепер зробити це ще неможливо.

Необхідно відмітити, що серед великої кількості ольвійських могил надзвичайно важко виділити поховання II—I ст. до н. е. Б. В. Фармаковський спробував датувати цим часом ряд могил з розкопок 1901 і 1902—1903 рр., однак при більш старанному огляді виявилося, що вони відносяться або до перших століть н. е. (могили № 5, 10, 12, 18, 31, 32, 45, 53, 57, 70, 94, 114/1902), або ж до більш раннього часу (могили № 47/1901, 76/1901, 80/1901, 88/1901). Не можна також визначити місце поховань самого кінця елліністичної епохи.

Мабуть, ми ще не досить добре можемо визначати пам'ятки II—I ст. до н. е. через недостатню їх вивченість. Проте, цей факт в якійсь мірі відповідає тому скрутному становищу, в якому знаходилась Ольвія, як і всі держави Північного Причорномор'я, у тяжкі часи мітрідатських війн, не тільки в зв'язку з великими матеріальними витратами, але й з можливим значним відливом населення.

Дуже незначна кількість поховань I ст. до н. е., очевидно, пояснюється запустінням міста після гетського розгрому.

В цьому зв'язку бажано зробити ще одне невелике зауваження. За останні роки в нашій літературі досить часто порушувалось питання про кризу Ольвії у III ст. до н. е. Деякі дослідники¹⁸ вважають неможливим погодитися з думкою В. В. Латишева про занепад Ольвії у III ст. до н. е.

Нам здається, що вивчення ольвійського некрополя не підтверджує думку В. В. Латишева. Дійсно, серед поховань елліністичного часу найбільша кількість могил належить III ст. до н. е. З 200 могил, які можуть бути датовані досить точно, 88 відносяться до III ст. до н. е., 62 — до кінця IV — початку III ст. і тільки 45 — до II ст. до н. е. Збільшення кількості поховань у III ст. до н. е. є, як нам здається, наслідком збільшення населення міста, що може бути посереднім свідченням добробуту Ольвії в цей час. В усякому разі занепад економічного життя міста, який завжди пов'язаний із зменшенням кількості жителів, у III ст. до н. е. ще не відчувається так гостро, як, наприклад, у II ст. до н. е. і, особливо, в другій половині II ст. до н. е.

* * *

З розглянутого вище матеріалу зробимо такі висновки.

1. Ольвійський некрополь можна поділити на кілька районів, в кожному з яких ховали протягом певного часу.

2. Кожен з таких районів обмежувався стародавніми дорогами, які йшли в різних напрямках від північних і західних міських воріт.

3. При сучасному стані джерел можна виділити три такі райони: а) архаїчний некрополь між Першою і Другою західними дорогами; б) класичний і ранньоелліністичний некрополь між Другою південною дорогою і Заячою балкою; в) елліністичний некрополь між Третью північно-західною і Другою північною дорогами.

4. Після відновлення міста в I ст. н. е. поховання відбувались по всій території некрополя, а не в якому-небудь певному місці, як на протязі дотежського періоду історії Ольвії.

5. Майже повна відсутність могил кінця II—I ст. до н. е., можливо, відбиває занепад Ольвії у період мітрідатівських війн і гетського розгрому.

¹⁸ Н. Ф. Шафранская, К вопросу о кризисе Ольвии в III в. до н. э., ВДИ, 1951, № 3, стор. 10—11.

Ю. І. КОЗУБ

ПОХОВАЛЬНІ СПОРУДИ ОЛЬВІЙСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ V—IV ст. до н. е.

У некрополі Ольвії на протязі ряду років велися розкопки, під час яких було відкрито близько 2000 поховань. Ці розкопки дали цінний матеріал для характеристики економічного, соціального і культурного життя Ольвії. Але до цього часу матеріали некрополя залишаються дуже мало вивченими і недостатньо впровадженими в науковий вжиток. В археологічній літературі є лише нечисленні статті, переважно Б. В. Фармаковського, звіти про розкопки або публікації окремих речей, знайдених у похованнях.

Як відомо, серйозне і всебічне вивчення цього некрополя розпочав Б. В. Фармаковський, який проводив систематичні розкопки в Ольвії у 1901—1915 та 1924—1926 рр. Вже ним була відмічена різноманітність поховальних споруд, виділені основні типи поховань та зроблено їх опис. Значно доповнили роботи Б. В. Фармаковського розкопки ольвійського некрополя під керівництвом С. А. Семенова-Зусера в 1920 р.¹, Т. М. Кніпович у 1937—1940 рр.² та інших дослідників.

Із загальної кількості поховань, відкритих в Ольвії, 271 датується V—IV ст. до н. е. З них 45 поховань відносяться до першої половини V ст. до н. е., 136 — до другої половини V — початку IV ст. до н. е., 90 — від середини до кінця IV ст. до н. е. Щодо решти

могил (5,5% всіх поховань), то слід відмітити, що дані про типи поховальних споруд у них відсутні. Більшість цих поховань була в свій час датована Б. В. Фармаковським. Тепер деякі його датування вимагають уточнень. Крім того, на основі комплексів речових та архівних матеріалів нами були датовані і ті могили, дати яких до цього часу залишились не визначеними.

У некрополі Ольвії V—IV ст. до н. е. відомі чотири типи поховальних споруд: грунтові колодязеподібні, підбійні, земляні склепи, кам'яні ящики, дитячі амфорні поховання.

Найбільш поширеним типом поховальних споруд класичної епохи були грунтові колодязеподібні могили, які становили майже половину всієї кількості могил цього часу — 118 поховань, тобто 43,5%. Серед поховань першої половини V ст. до н. е. було 28 грунтових могил. З часом кількість грунтових могил явно зменшується за рахунок збільшення підбійних. Але все ж на протязі всього класичного періоду грунтові могили становили значну частину і були одним з основних типів поховальних споруд ольвійського некрополя. Так, у другій половині V — на початку IV ст. до н. е. грунтові могили становили 41% (56 могил), а з другої четверті до кінця IV ст. до н. е. кількість їх зменшується до 38% (34 могили). Кількість могил продовжує зменшуватися і в елліністичну епоху.

Грунтові могили були основним типом поховальних споруд не лише в Ольвії, а й в інших некрополях грецьких міст Причорномор'я і Греції у V—IV ст. до н. е.³

¹ Архів С. А. Семенова-Зусера за 1920 р., Архів Інституту археології АН УРСР, ф. 12, № 120.

² Т. Н. Кніпович, Некрополь в северо-восточній часті Ольвійского городища, CA, VI, 1940, стор. 92—106; і ї ж, Розкопки некрополя на території северо-восточної часті верхнього города в Ольвии в 1938 г., CA, VI, 1940, стор. 302—303; і ї ж, Архаїческий некрополь на території Ольвии, КСИМК, VI, 1940, стор. 80—81.

³ Г. А. Цвастаєва, Грунтовый некрополь Пантикея, МИА, № 19, 1951, стор. 66; Г. Д. Белов, От-

Як справедливо відзначав Б. В. Фармаковський, «...грунтові гробниці настільки прості за своєю формою, що вони зустрічаються всюди, де тільки ховають померлих. Ця форма поховання добре відома скрізь і в античному світі»⁴.

Ольвійські грунтові могили мали правильну чотирикутну форму⁵. Розміри грунтових могил на протязі V—IV ст. до н. е. не змінювалися. Вони залежали від двох факторів: віку похованого та способу поховання. Звичайні, середньої величини грунтові могили, що містили витягнуте поховання дорослої людини, мали довжину близько 2,3 м; ширину — 1,35 м. Такі могили влаштовувалися на глибині 1,2—1,35 м, причому нижня частина їх звичайно врізалась у материк на 0,5—0,68 м. Могили дитячі і зі скорченими кістяками формою не відрізнялись від звичайних, але були значно коротшими, вужчими та розташовувались на невеликій глибині. Довжина таких могил в середньому 1,2 м, ширина — близько 0,7 м. В материк такі могили врізались на 0,1—0,5 м. Група малих могил невелика: їх усього 16—13,5%. В семи таких могилах були виявлені дитячі поховання, в чотирьох — скорчені. В п'яти могилах кістяків не виявлено, можливо це були кенотафи. Відомі рідкі випадки поховання дітей та скорченіків у могилах звичайних розмірів⁶. Поховання дітей у невеликих могилах зустрічається в грецькому поховальному обряді. Такі поховання відомі, зокрема, в Діпілонському некрополі Афін⁷.

Частина грунтових могил ольвійського некрополя — більш складної конструкції. Мова йде про ті могили, в яких знайдено залишки внутрішнього обладнання у вигляді дерев'яного облицювання бортів, накату з жердин або дощок, кам'яного або сирцевого облицювання стінок. В цілому для некрополя Ольвії таке обладнання могил не характерне і зде-

чет о раскопках Херсонеса в 1935—1936 гг., 1938, стор. 164, Г. Д. Белов и С. Ф. Стржелецкий, Кварталы XV и XVI, 1937, МИА, № 34, 1953, стор. 38; А. А. Миллер, Раскопки в районе древнего Танаиса, ИАК в. 35, 1910, стор. 91; *Vgl. eckleg und Regnise. Ein attischer Friedhof*, АМ, XVIII, стор. 157; D. Robinson, *Necrolynthia*, Т. XI, стор. 222, Clara Rhodos, III, *Pottier et Reinach*, La necropole de Myrina, т. I, 1888, стор. 59.

⁴ Б. В. Фармаковский, Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г., ИАК, в. 8, 1903, стор. 10.

⁵ Виняток становить поховання 1940/28, яке мало неправильні обриси. Воно дуже розширювалось у східній частині, хоч загалом мало довгасту форму.

⁶ Наприклад, поховання 1902/28, 1907/7, 1913/17.

⁷ F. Poulsen, Die Dipylongräber und Dipylonwasen, Leipzig, 1905, стор. 21.

більшого поховання не мали його. Сліди дерев'яних конструкцій були зафіковані в дев'яти могилах. Відносно добра збереженість деяких з них дає можливість простежити їх будову. Вони складалися з облицювання внутрішніх стінок та перекриття. На стінках могили укріплювались у вертикальному положенні жердини середніх розмірів, які складали каркас облицювання. Потім каркас вкривався дошками, щільно пригнаними одна до одної. Іноді вистилалася дошками і підлога могили. Стеля з жердин або дощок перекривала всю могилу. Своїми кінцями вона спиралася на виступаючі краї облицювання могили або на спеціальні заглиблення в земляних стінках могили⁸. Сліди дерев'яного покриття збереглися в могилах: 1905/5, 1905/10, 1912/1. Облицювання стінок деревом було в могилах: 1905/5, 1905/10, 1903/40, 1910/81, 1912/2, 1913/35. Порівняно добре збереглися дерев'яні конструкції у могилі 1912/2. Її облицювання збереглось майже на всю висоту стінок. На південній стінці знаходилось сім жердин каркаса, товщина кожної близько 0,12 м.

Ольвійські могили з дерев'яними конструкціями, незважаючи на їх нечисленність, становлять великий інтерес. Поховання такого типу відомі на території ольвійської хори, в могильниках біля с. Аджигол та Петухівка⁹, а також у некрополі найстародавнішого грецького поселення Північного Причорномор'я на о. Березань¹⁰. Більш численними вони були в некрополях Памтікалея¹¹ та Корокондами¹². Тут вони зустрічаються з самого початку існування цих центрів — з VI ст. до н. е. до III ст. до н. е. включно. Слід відзначити, що подібне обладнання грунтових

⁸ Заглиблення в підлозі від стовпів та виступи по боках могили, на яких трималася дерев'яна стеля, збереглись у похованні 1914/20 та 1914/8.

⁹ Древ'яні конструкції у вигляді стелі і підлоги зустрічалися тут лише в VI—V ст. до н. е. (M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, стор. 2—14, 32). Це підкургані поховання 1I, 1U, 1G, 1O, 2D.

¹⁰ Архів Державного Ермітажу, ф. № 1, оп. V, 1900, д. № 37; Копія щоденника Скадовського, стор. 49, 53. Поховання з аналогічними дерев'яними конструкціями тут датуються від середини до кінця VI ст. до н. е.

¹¹ В. В. Шкорпил, Раскопки в Керчи, ОАК за 1902, 1904 гг., стор. 49, його ж, Отчет о раскопках в Керчи в 1903 г., ИАК в. 17, 1905, стор. 75; його ж. Отчет о раскопках Керчи и Таманского полуострова в 1907 г., ИАК в. 35, 1910, стор. 14—15; Г. А. Цветаева, вказ. праця, стор. 66—67, 69.

¹² Н. П. Сорокина, Тузлинський некрополь, М., 1957, стор. 8, 12, 14, 18, 25.

могил не знайшло застосування в ряді інших некрополей Північного Причорномор'я, в тому числі і в Херсонесі.

В археологічній літературі до останнього часу поширенна думка, що поховальні споруди, які являють собою земляні ями з дерев'яними конструкціями у вигляді стелі, підлоги або обшивки стінок, є однією з характерних рис місцевого поховального обряду¹³. На користь цього наводяться твердження про те, що ця риса була характерною для місцевого населення задовго до виникнення грецьких міст і що такі поховальні споруди відомі ще в ранньоскіфську епоху та епоху бронзи, звідки вони і походять¹⁴. З цим не можна цілком погодитися вже тому, що місцевий поховальний обряд Північного Причорномор'я не має безпосередньої лінії розвитку з епохи бронзи. Крім того, застосування дерев'яних конструкцій у могилах не характерне для степової частини УРСР в добу заліза взагалі. Виняток становить нещодавно відкрите поховання ранньозалізного часу під Сімферополем — монументальна дерев'яна споруда, що не може йти в порівняння з скромним обладнанням ольвійських могил¹⁵. Такого ж роду дерев'яні усипальні скіфського часу відкриті в інших районах, досить віддалених від Ольвії: на Кубані, Середньому Подніпров'ї¹⁶.

У лісостеповому Подніпров'ї дерев'яні споруди в могилах відомі з кінця VII до III ст. до н. е. Вони відрізнялися великою різноманітністю і складністю. Це шатрові перекриття, стовпові споруди в кургані, що імітували житло. Деревом обладнувалося не лише безпосереднє місце поховання, а й дромоси, що вели до могил. Таким чином, ці споруди не мали нічого спільногого з частковим обладнанням могил ольвійського некрополя. Дерев'яні перекриття типу жакату і облицювання стінок деревом зустрічалися в Подніпров'ї лише зрідка в більш пізній час, а саме в IV—III ст. до н. е.¹⁷

Така деталь поховального обряду дуже рідко, але все ж зустрічалась у Фракії, прикладом чого може бути єдине поховання другої половини V ст. до н. е. Арабаджій-

¹³ С. И. Капошина, Погребение скифского типа в Ольвии, СА, XIII, стор. 212; Е. Г. Кастанаян. Грунтовые некрополи боспорских городов, МИА, № 69, стор. 261, 262.

¹⁴ Там же.

¹⁵ А. А. Щепинский, Погребение начала железного века у Сімферополя КСІА, в. 12.

¹⁶ ИАК, в. 14, стор. 2—25, 29—35, 40; ИАК, в. 17, стор. 78, 82, 86, 91, 92.

¹⁷ Смела, II, стор. 75, 77, 78, 85; ИАК, в. 4, 1902, стор. 49; ИАК, в. 20, 1906, стор. 6, 8—9.

ського кургана, перекрите дерев'яним накатом¹⁸.

У ґрунтових могилах деяких некрополів Греції неодноразово знаходили сліди дерев'яних перекрить поверх могил, що збереглись у зигзагідні уступах для основи перекриття із залишками фарби. Правда, таких могил не багато, здебільшого вони не виходять за межі архаїчного періоду. Вони відомі в Діллонському некрополі Афін в VIII—VI ст. до н. е.¹⁹.

Сліди дерев'яних перекрить простежені в ґрунтових могилах Рітзони другої половини VI ст. до н. е.²⁰

Таким чином, поховальні споруди з дерев'яними конструкціями існували в обмеженій кількості в VII—VI ст. до н. е. і в наступний час в Греції, а починаючи з VI ст. до н. е. — в античних некрополях Північного Причорномор'я.

Так, в Ольвії всі могили з дерев'яними конструкціями відносяться до класичного періоду, могили 1914/8 та 1909/6 слід віднести ще до архаїчного періоду.

Якщо врахувати, що всі інші елементи поховального обряду цих комплексів типово грецькі, то не викликає сумніву той факт, що всі ці могили зв'язані, насамперед з аналогічними похованнями Греції і твердження про виключно місцеве походження цих особливостей у поховальному ритуалі не має під собою ґрунту.

В ольвійському некрополі V—IV ст. до н. е. було виявлено лише декілька ґрунтових могил, обладнаних каменем або сирцем. Кам'яне облицювання стінок мали три могили: 1903/19, 1910/37, 1910/53. Ні в одній з них облицювання не збереглося повністю: воно було зруйноване при пограбуванні могил. У могилі 1910/53 (IV ст. до н. е.) облицювання з дрібного каменю збереглося лише на південно-східній та південно-західній суміжних стінках²¹. Таким чином, оформлення могил каменем в ольвійському некрополі класичного періоду зустрічалося дуже рідко. В цьому полягає своєрідність некрополя Ольвії. Тимчасом як у ряді некрополів Північного Причорномор'я і власне Греції такі могили — досить поширене явище. Так, наприклад, більшість

¹⁸ Надгробнітъ могили при Дуванлий в Пловдивско, Софія, 1934, стор. 128.

¹⁹ А. Вгескепег инд Е. Регуїсе, Ein attischer Friedhof, XVIII, 1893, стор. 133, 150; F. Poulsen, вказ. праця, стор. 22.

²⁰ R. M. Бургроузв and P. N. Угэ, Excavations at Rhitsona, ABS, т. XIV, стор. 242 і далі.

²¹ Різновидністю таких поховань є так звані кам'яні ящики, про які мова йде на стор. 47—48.

грунтових могил Пантікалея була не лише облицьована, а й перекрита кам'яними плинтами²². Значно рідше, але все ж зустрічалися грунтові могили, обкладені кам'яними плинтами, в некрополі Херсонеса²³. Могили, облицьовані каменем, відомі в афінському некрополі архаїчного та ранньокласичного часу²⁴.

У могилі 1903/19 (друга половина V—початок IV ст. до н. е.) кам'яне облицювання стінок могили поєднувалося з дерев'яним перекриттям. Східна і західна (довгі) стінки могили були облицьовані каменем на 0,65 м від рівня підлоги. Зверху на виступаючі краї кам'яного облицювання були покладені дошки, які утворювали перекриття могили. Поєднання дерев'яних і кам'яних конструкцій відоме в некрополях Босфору: пантікалейському, тузлинському.

Залишки сирцевої обкладки збереглися лише в похованні 1905/45 (друга половина V—початок IV ст. до н. е.). Сирцем були обкладені стінки могили на висоту 0,45 м. Товщина обкладки — 0,15 м. У могилі була виявлена велика кількість перегнилих залишків дерева. Можливо, що на сирцевій обкладці лежав дерев'яний накат. Поховання з сирцевим облицюванням відомі в некрополях Босфору. В Пантікалеї вони становили нечисленну груду. Поховання такого типу відомі в усіх некрополях Тамані з VI ст. до н. е.²⁵. Широке застосування сирцю в поховальних спорудах найпростішої форми відмічене в тузлинському некрополі VI—IV ст. до н. е., для якого особливо характерні саме такі могили²⁶.

Нарешті, ця риса знайшла застосування в поховальних спорудах власне Греції, зокрема в некрополі Афін²⁷. Всюди сирцеві могили, як і в Ольвії, найчастіше перекривалися дерев'яним накатом. Застосування різних матеріалів для оформлення могил, комбіновані поховальні споруди свідчать про те, що древні не надавали особливого значення певному матеріалу, а використовували той, що був під рукою під час спорудження могили. Взагалі питання про могили з дерев'яним або іншим обладнанням, на наш погляд, трактувалося не зовсім правильно. Здебільшого до цього підходили як до явища етнічного ха-

рактеру, притаманного певному народу або племені. Але це призводило лише до плутанини. З огляду на походження та розвиток цієї риси поховального ритуалу стає ясним, що її суть може бути пояснена лише як явище соціального змісту.

Становище в громаді, майнова диференціація не могли не відбиватися в поховальному ритуалі. Безперечно, спорудження більш складної могили вимагало наявності матеріалу, робочої сили, крім того, просто бажання виділити поховання з маси інших, що було можливим для людей більш заможних, які займали видне становище в суспільстві. Так, наприклад, в Ольвії додаткові конструкції були виявлені і в багатих середніх похованнях²⁸.

На те, що застосування поховальних конструкцій було справою довільною, пов'язаною з майновим становищем похованого, а не обов'язковою вимогою культу, вказує їх нечисленність.

Але якщо зміст цього явища був спільним на протязі довгого часу у різних народів, то його форма, саме обладнання були традиційними для кожного з них. Так, наприклад, в вищезгадуваних курганах скіфської доби Кубані, Подніпров'я знаходилися монументальні стовпові споруди у вигляді справжнього будинку, що зовсім не характерне для ритуалу греків. Обладнання навіть дуже багатьох грецьких поховань Греції та Північного Причорномор'я відзначається більшою скромністю і складаються з накату, оформлення стінок та підлоги або лише з одного з цих елементів. Саме це мало місце і в Ольвії.

Грунтові могили ольвійського некрополя на всьому протязі V—IV ст. до н. е. в більшості випадків мали орієнтацію по лінії схід—захід: так орієнтовано 79 могил. Така ж орієнтація властива грецькому поховальному обряду. Вона відома не лише в Ольвії, а і у Греції²⁹. Наприклад, у некрополі Олінфа з 366 могил V—IV ст. до н. е. 260 орієнтовані по лінії схід—захід³⁰. Поряд з цим в ольвійському некрополі спостерігалися випадки відхилення орієнтації могил від цього основного напрямку. Так, 17 могил були зорієнтовані

²² Г. А. Цветаева, вказ. праця, стор. 66.

²³ Г. Д. Белов, Отчет о раскопках Херсонеса в 1935—1936 гг., 1938, стор. 164.

²⁴ F. Poulsen, вказ. праця, стор. 22.

²⁵ Н. П. Сорокина, вказ. праця, стор. 13.

²⁶ Там же, стор. 12, 13, 18, 25.

²⁷ F. Poulsen, вказ. праця, стор. 22.

²⁸ Наприклад, підкурганне поховання 1912/2 з великою кількістю золотих і срібних прикрас, що належало знатній ольвіянці.

²⁹ D. Robinson, вказ. праця, стор. 141; Г. А. Цветаева, вказ. праця, стор. 67 і далі; Monumenti Antichi pubblicati per Cura della Reale Accademia dei Lincei, XVII, стор. 279, 287.

³⁰ D. Robinson, вказ. праця, стор. 141.

по лінії південний захід — північний схід, а 11 могил — по лінії південний схід — північний захід.

Найбільш рідке явище — орієнтація поховань по лінії північ — південь. Такий напрямок був відмічений у восьми ґрунтових могилах класичної епохи. Більшість цих могил — дитячі поховання³¹. Тому є підстави припускати, що в V ст. до н. е. орієнтація по лінії північ — південь була характерною для дитячих поховань. Але вже в IV ст. до н. е., очевидно, не враховувалися вікові особливості поховань. Дитячі поховання і поховання дорослих мали в цей час однакову орієнтацію. Орієнтація лівніч — південь зрідка зустрічалася в інших некрополях Північного Причорномор'я та Греції.

Тип простої ґрунтової колодязеподібної могили існував не лише в класичний період, а й на протязі всієї історії Ольвії: в архаїчному некрополі це був єдиний тип поховань споруд, за винятком дитячих поховань в амфорах; в елліністичну та римську епохи, коли існували різноманітні типи поховань споруд, ґрунтові могили не втратили свого значення й становили значну частину, хоч і значно меншу, ніж у класичну епоху.

Другий тип поховань споруд, широко представлений у некрополі Ольвії класичної епохи, становили підбійні могили. Підбійні могили влаштовувалися таким чином: з поверхні землі викопувався колодязь з прямовисними стінками. В одній з довгих сторін колодязя на рівні його підлоги або трохи нижче підлоги в земляній стінці влаштовувався підбій у вигляді прямокутного приміщення із склепистою земляною стелею. В рідких випадках підбій вирізувався в одній з вузьких сторін колодязя. Кожна з підбійних могил призначалася для одного поховання. Отвір підбою з боку колодязя після поховання наглуко закривався спеціальною стінкою — закладкою і ніколи не відкривався. Супровідний інвентар розташовувався в підбої, і лише окремі речі іноді траплялися в колодязі. В архаїчному некрополі Ольвії підбійні могили були зовсім відсутні. Тип підбійної могили виник тут на самому початку V ст. до н. е. і вже в першій половині V ст. підбійні могили становили 33% всіх поховань (15 могил). У другій половині V — на початку IV ст. до н. е.

³¹ 1902/80, 1903/43, 1926/15 — перша половина V ст. до н. е., 1905/55, 1912/53 — друга половина V — початок IV ст. до н. е. З'ясувати характер поховань 1901/100, 1910/53, 1912/2 не вдалося. Подібне явище мало місце в некрополі Афін V ст. до н. е. (A. Biegelskper und E. Regpise, вказ. праця, стор. 173).

кількість таких могил значно збільшується — до 47% (64 поховання). Підбійні могили стали переважаючим типом поховань споруд на протязі IV ст. до н. е. В цей час вони становили 49% (44 могили). Загалом в некрополі класичної епохи було виявлено 124 підбійні могили — 46% всіх поховань цього часу.

Розміри підбійних могил на протязі V—IV ст. до н. е. залишилися сталими. Довжина вхідного колодязя в середньому дорівнювала 2,1 м, ширина — 0,81 м, глибина — 1,7 м. Нижня частина колодязя і підбою звичайно врізалася в материк на 0,34 — 1,1 м. Лише одна з могил IV ст. до н. е. — 1910/35 була врізана в материк на більшу глибину — 2,15 м. Як вказувалось вище, підбої звичайно влаштовувались у довгих стінках могили³². Тому довжина підбою найчастіше збігалася з довжиною колодязя. Але іноді підбій робили довшим або коротшим колодязя. Підбої мали ширину від 0,5 до 1,42 м. Вони були невисокими: висота найбільшого підбою не перевищувала 1,25 м; найнижчий підбій — 0,28 м. Звичайно підлога підбою знаходилася на рівні підлоги колодязя. Але в 10 могилах підбої були дещо нижче врізані в материк в порівнянні з підлогою колодязя. В таких випадках біля входу в підбій створювалася невелика приступка. Про склепіння підбоїв доводиться робити висновки з незначною кількості даних: більшість склепінь зруйновано обвалами. Краще за інші збереглася верхня частина підбою в могилі 1926/2: стінки підбою закруглювались у верхній частині, переходячи в склеписту земляну стелю.

Серед підбійних могил V—IV ст. до н. е. так само, як і серед ґрунтових, виділяється група могил невеликих розмірів. Цілком очевидно, що такі похованальні споруди не могли містити тіло дорослої витягнутої людини. Скорчені ж поховання не характерні для підбійних могил³³. Тому є підстави вважати всі або в усікому разі більшість малих підбійних могил дитячими похованнями. На користь цього свідчить також та обставина, що всі точно визначені дитячі поховання були знайдені в невеликих підбійних могилах, за винятком дитячого поховання 1926/3³⁴. Для ма-

³² Виняток становлять вісім могил, де підбої зроблено у вузькій стінці колодязя. В цих випадках довжина підбоїв збігалася з шириною колодязів.

³³ Лише в двох підбійних могилах виявлено скрочені або частково скрочені кістяки: 1907/28 (перша половина V ст. до н. е.), 1926/2 (V ст. до н. е.).

³⁴ Довжина підбою цієї могили 1,87 м, але колодязь коротший звичайного — 1,38 м.

лих могил характерні не лише підбої, а й колодязі зменшених розмірів. Ці могили влаштовувалися на невеликій глибині — близько 1,2 м. За своєю будовою малі підбійтні могили нічим не відрізнялися від звичайних.

Закладки підбійних могил споруджувались з різних матеріалів: сирцевої цегли, амфор, каменю, дерева. В двох випадках (могили 1902/20 та 1911/97) підбої були просто засипані землею, спеціально спорудженої закладки не було. В підбійних могилах класичного періоду переважали закладки з сирцевої цегли. Вони були простежені в 44 могилах. Закладки доброї збереженості були виявлені в могилах 1911/29 та 1913/26. У могилі 1911/29 (IV ст. до н. е.) закладка збереглася повністю — з сирцевої кладки в одну цеглину, довжиною 2,35 м, висотою — 0,7 м, товщиною — 0,55 м. У могилі 1913/26 (перша половина V ст. до н. е.) закладка являла собою стінку з сирцевої цегли товщиною 0,27—0,3 м, яка була довшою івищою за підбій і перекривала всю південну стінку колодязя.

Для спорудження закладок підбійних могил нерідко використовувались амфори. Амфорні закладки зафіксовані в 32 могилах: звичайні амфори були щільно приставлені одна до одної і засипані землею. Таким чином, вони створювали більш-менш міцне загородження підбою. Кількість амфор у закладках була різною — від 3 до 14 штук. В більшості підбійних могил з такими закладками амфори були поставлені днищем догори. Своєрідне розташування амфор було відмічене при дослідженні закладки могили 1920/48 (друга половина V — початок IV ст. до н. е.). Вона складалася з 14 амфор, згрупованих попарно таким чином, що дві амфори стояли дном догори а-д. Дві інші — дном донизу і т. д. Таке розташування амфор, очевидно, забезпечувало більш щільне закриття входу в підбій.

Кам'яні закладки з правильно обтесаних плит, а також з необробленого каменю були застосовані в 20 могилах V—IV ст. до н. е. В колодязі могили 1913/21 (V ст. до н. е.) виявлено дуже примітивна кам'яна кладка, яка була залишком великої кам'яної закладки. Камені тут викладено досить недбало в три ряди, деякі з них стирчали ребрами, середній ряд був створений бутовою кладкою. Довжина кладки 1,85 м, товщина — 1,2 м. Своєю нижньою частиною кладка дещо врізана в материк (0,05—0,1 м). Висота тієї частини закладки, що збереглася, — 0,9 м. Відносно добре збереглася кам'яна закладка могили 1906/18 (V ст. до н. е.) з 10 великих плит, покладених у два ряди. Основу

закладки становив валняковий фундамент (товщина його 0,5 м). Дуже старанно був закритий підбій дитячої могили 1913/49а: закладка, що являла собою кам'яну кладку, була трохи більшого отвору підбою: довжина її 1 м (а підбою — 0,95 м), ширина — 0,3 м, висота — 0,45 м. Іноді частини закладок робилися з каменів, що вже використовувалися. Так, у могилі 1902/143 (друга половина V — початок IV ст. до н. е.) як будівельний матеріал була використана примітивна кам'яна статуя, що зображувала жіночу фігуру. Особливо монументальною була кам'яна закладка могили 1913/53 (IV ст. до н. е.). Вона складалася з дев'яти рядів погано оброблених плит валняку. Внутрішня частина кладки була заповнена бутом. Довжина закладки 2,02 м, товщина — 1 м, висота — 0,6 м.

Залишки дерев'яних закладок з дощок були простежені лише в шести могилах. Імовірно, що їх було значно більше, але через погану збереженість дерева слідів їх не лишилося.

В єдиному випадку — могила 1920/131 (друга половина V — початок IV ст. до н. е.) були виявлені залишки закладки з очерету.

У підбійних могилах класичного періоду, особливо IV ст. до н. е., нерідко застосовувались подвійні і комбіновані закладки. Подвійні закладки складалися з двох стінок, зроблених з різних матеріалів. Так, наприклад, в могилі 1901/66 вона складена з ряду амфор, який був закритий з боку колодязя стінкою з напівобробленого каменю. Висота цієї стінки 0,8 м, товщина — 0,5 м. Подвійна закладка з сирцевої та кам'яної кладки була виявлена в могилі 1902/82.

У ряді могил знаходилися комбіновані закладки. Така закладка являла собою стінку, зроблену з різноманітних матеріалів: амфор, кусків каменю та оброблених плит валняку. Комбіновані закладки виявлено в могилах 1910/38, 1911/85, 1912/55а, 1912/57, 1920/54, 1926/6.

Серед підбійних могил IV ст. до н. е. кілька мають більш складну будову. Мова йде про поховання з одним колодязем і двома підбоями. В таких випадках в одному з підбояв містилося дитяче поховання, а в другому — поховання дорослої людини, очевидно, жінки³⁵. Закладки підбояв таких могил були різними. Так, закладка дитячого поховання

³⁵ Аналогічне явище відоме в пізньоантичному некрополі Херсонеса та Неаполя Скіфського — А. М. Гілевич, Могила з двумя підбоями, «Сообщения херсонесского музея», II, Крымиздат, 1961, стр. 51—56; В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скіфського, «Істория и археология древнего Крыма», 1957, стр. 120.

1912/55б зроблена з шести амфор, закладених плитами вапняку і великим куском мармуру, а підбій дорослого поховання 1912/55б, що знаходився поряд, був закритий крупними плитами вапняку. В могилі 1905/21 в обох підбоях виявлено дитячі поховання, але навіть і в цьому випадку закладки не були однаковими: підбій 1905/21а був закритий закладкою з сирцю; в підбої 1905/21б закладка зроблена з п'яти амфор. Все це свідчить про те, що для спорудження закладок застосовувалися ті матеріали, які були під рукою в кожному конкретному випадку.

Для підбійних могил найбільш характерна орієнтація по лінії схід—захід. Таку орієнтацію мали 62 могили з 136. Орієнтацію південний захід — північний схід мали 27 поховань, південний схід — північний захід — 12, північ — південь — 23 могили.

Підбійні могили ольвійського некрополя заслуговують особливої уваги. Вони являють собою одну з найсвоєрідніших рис похованального обряду Ольвії. Підбійні могили в V—IV ст. до н. е. відомі лише в ольвійському некрополі і зовсім відсутні в інших некрополях Північного Причорномор'я. Найбільш ранні підбійні могили, зафіксовані в районі найближчого ольвійського оточення, відносяться лише до IV ст. до н. е. Це так звані Nischen-graben Маріцинського могильника: 3Х, 4S, 4R, 3B, 4G, 3D, 3G, 3A, 3L, 2G 2H та ін. Але лише деякі з них датуються кінцем IV ст. до н. е., більшість же відноситься до межі IV—III ст. або до III ст. до н. е.³⁶ У некрополях інших грецьких центрів Північного Причорномор'я підбійні могили ольвійського типу з'являються значно пізніше. Так, у некрополі Пантікапея найстародавніші підбійні могили датуються межею III—II ст. до н. е.³⁷ Але і в наступні періоди існування Пантікапея переважаючим залишився тип ґрунтової могили: підбійні могили не набули там такого поширення, як в Ольвії. У херсонеському некрополі спостерігалась аналогічна картина: там характерними були колодязеподібні похованальні споруди, висічені в скелі або викопані в матерiku. Підбійні могили з'явилися тут у невеликій кількості лише в більш пізній час³⁸.

Дуже важливим є питання про походження ольвійських підбійних могил. На попередньому етапі історичного розвитку населення цієї території такий тип похованальних споруд наукі не відомий. Деяка подібність просте-

жується у загальних принципах побудови підбійних могил і катакомб епохи бронзи, які були дуже поширені по всьому Середземномор'ю, а також у степах Північного Причорномор'я та Приазов'я в III—третій чверті II тис. до н. е.³⁹ З кінця III тис. до н. е. в Північному Причорномор'ї підбійний тип похованальних споруд не відомий аж до появі в IV ст. до н. е. так званої «скіфської» катакомби. Але підбійні могили Ольвії мали такі своєрідні риси, які відсутні в катакомбних похованнях. До того ж, підбійні могили виникли в Ольвійському некрополі вже на початку V ст. до н. е., а скіфські катакомби і підбійні могили Причорномор'я поширюються лише в IV ст. до н. е.

Імовірно, що тип ольвійської підбійної могили виробився на місці в результаті ускладнення простої ґрунтової могили. При цьому слід врахувати, що іонійським грекам був здавна відомий тип похованальних споруд з підземними нішами та у вигляді монументальних склепів, конструкція яких могла бути взята за основу при спорудженні підбійних могил Ольвії — колонії іонійського Мілету.

Не виключена можливість, що економічні і культурні зв'язки Ольвії з оточуючими місцевими племенами та міськими центрами Північного Причорномор'я, які зміцнилися на IV ст. до н. е., сприяли поширенню підбійних могил ольвійського типу на великий території.

Третій тип похованальних споруд ольвійського некрополя класичної епохи представлений земляними склепами. До IV ст. до н. е. земляні склепи були зовсім невідомі в некрополі Ольвії. Найбільш ранні споруди цього типу з'явилися лише на початку IV ст. до н. е. З середини IV ст. до н. е. значно збільшується кількість склепів, які в наступні часи — елліністичну та римську епоху були одним з основних типів похованальних споруд. В ольвійському некрополі класичної епохи земляні склепи становили лише 3% — дев'ять поховань, при чому два з них датуються першою половиною IV ст. до н. е., а сім — серединою — другою половиною IV ст. до н. е.

Земляні склепи являли собою досить складну споруду з двох частин: довгого дромоса і похованальної камери. Дромос викопувався з поверхні землі, він мав три прямовисні стінки і похилу підлогу, яка йшла до камери склепу під кутом 30—45°. Більшість склепів мала ступінчастий дромос. У дромосах сіми склепів знаходилося від 3 до 10 схід-

³⁶ М. Еберт, вказ. праця, стор. 104—111.

³⁷ Г. А. Цветаева, вказ. праця, стор. 73.

³⁸ Г. Д. Белов, Некрополь Херсонеса классической эпохи, СА, XIII, 1950, стор. 275—276.

³⁹ Т. Б. Попова, Племена катакомбной культуры, 1955, стор. 142.

ців. Лише в двох склепах дромоси були зовсім рівні і поступово понижувалися до входу в камеру склепу. В деяких склепах біля входу в камеру влаштовувалася невелика горизонтальна площадка. Півкруглий отвір вів до камери склепу. Камера вирізувалась у материку і звичайно мала правильну чотирикутну форму. Стіни камери закруглювались у верхній частині, створюючи склеписту стелю. Вхід до камери щільно закривався міцним закладом з каменю або сирцю. На відміну від звичайних підбійних могил склепи були підкурганними спорудами і нерідко сімейними усипальнями, де ховали на протязі тривалого часу.

Кургани на сипти над могилами з'являються в ольвійському некрополі також лише в IV ст. до н. е. Під ними знаходились основні поховання в склепах. Поряд з ними в кожному кургані були впускні могили, більш пізні в порівнянні з основними, а також більш ранні, перекриті курганичним насипом. Своїми розмірами земляні склепи значно переважали всі інші типи поховальних споруд. Довжина дромоса склепів залежала від глибини розташування камери та похилості його. Вона коливалася в межах 2,35—6,85 м. Звичайна ширина дромоса — близько 1,5 м. Камери склепів містилися на глибині близько 4 м. Здебільшого вони мали довжину близько 2,5 м, ширину — 1,34—2,4 м. Висота камер не завжди піддається визначенню, бо склепіння багатьох камер зруйнувались. Там, де камери збереглися добре, висота їх коливається від 1 до 1,65 м. Краще інших зберігся склеп 1911/35, споруджений на глибині 4,05 м. До камери з поверхні землі вів дромос довжиною 6,75 м, шириною — 1,5 м. Дромос мав сім східців, вирізаних у материку, які вели до площадки перед камерою. Відстань від останнього східця до входу в камеру — 2,65 м. Вхід квадратної форми: 2,4×2,4 м, висота його 1,65 м. Очевидно, в цьому випадку найвища частина камери знаходилася біля входу, потім йшло пониження камери, настільки значне, що в розрізі вона мала форму, близьку до трикутника. Закладка сирцева. В південно-західному кутку камери знаходилася невелика ниша: довжина 0,4 м, ширина — 0,68 м, висота — 0,8 м.

Земляні склепи Ольвії першої половини IV ст. до н. е. були орієнтовані по лінії схід—захід, але вже в другій половині IV ст. до н. е. орієнтація склепів була різною: по лінії схід—захід — 3 склепи, північ—південь — 1, південний захід — північний схід — 3.

Земляні склепи як типи поховальних спо-

руд були поширені в некрополях малоазійської та острівної Греції. Монументальні склепи відомі в некрополях класичної епохи Кіпру, Гели, Міріни та інших центрів⁴⁰.

В некрополях Пантікея, Тамані (некрополь Корокондами), Херсонеса, як і в Ольвії, склепи відомі з IV ст. до н. е.⁴¹. Але особливістю ольвійського некрополя є те, що спочатку з'явились земляні склепи, ускладнення конструкції яких привело до спорудження кам'яних скlepів. Останні існували в Ольвії в III ст. до н. е. В некрополі Пантікея вихідним був тип кам'яного склепу, що сформувався до середини IV ст. до н. е.⁴², і лише в III ст. до н. е. тут з'являються земляні склепи. Але найбільше поширюються склепи як в Ольвії, так і в Херсонесі та Пантікеї у римську епоху.

Таким чином, склепи не були чужими для грецького поховального обряду. Видимо, тип ольвійського склепу був одним з елементів греческого поховального обряду. Поява таких монументальних поховальних споруд, як склепи, свідчила про зростаюче майнове розшарування населення Ольвії, про виділення групи знаті, в руках якої зосереджувалися матеріальні цінності, а значить, і політичний вплив на справи поліса. Склепи були безпременно похованнями багатих і знатних ольвіополітів: вони виділялися на загальному фоні ольвійського некрополя.

Рідким явищем в ольвійському некрополі є ще один тип поховальних споруд — кам'яні ящики. Вони представлени вдома екземплярами, відкритими Б. В. Фармаковським під час досліджень некрополя в 1902 р.⁴³ Ці невеликі споруди з кам'яних плит були вміщені в ґрунті могили. Кам'яний ящик могили 1902/87 був зорієнтований з північного заходу на південний схід. Його стінки і кришка складалися з великих кам'яних плит, а дно було вимощене соленами. Довжина ящика 1,14 м, ширина — 0,52 м, висота — 0,5 м; товщина плит, з яких складені стінки ящика — 0,09—0,17 м. Ящик знаходився на невеликій глибині — 0,62 м від сучасної поверхні.

Від кам'яного ящика 1902/83 збереглися дві короткі і одна довга сторона. Довжина ящика 1 м, ширина — 0,61 м, висота — 0,5 м,

⁴⁰ Р. Негтапп, Das Gräberfeld von Marion auf Sycip, 1888, стор. 372, Gela, vol. XVIII, стор. 372.

⁴¹ Г. А. Цветаева, вказ. праця, стор. 69; Н. П. Сорокина, вказ. праця, стор. 25, 28—29; Г. Д. Белов, Некрополь Херсонеса классической эпохи, стор. 276.

⁴² Г. А. Цветаева, вказ. праця, стор. 69—70, 73.

⁴³ Б. В. Фармаковский, Раскопки в Ольвии, ОАК за 1902 г., стор. 4—5.

глибина залягання — 1,10 м. Поховання було орієнтовано по лінії північний схід — південний захід.

Поховання 1902/87 датується на підставі супровідного інвентаря (кілік, червонофігурна ойнохоя, чорнолакове блюдце) другою половиною V ст. до н. е. Могила 1902/83 виявилася пограбованою, тому датувати її значно важче. Але за аналогією це поховання також може бути датоване цим же часом⁴⁴. Обидва поховання були дитячими⁴⁵.

Поховання в кам'яних ящиках не характерні для некрополя Ольвії. Частіше вони зустрічаються в інших некрополях грецьких міст Північного Причорномор'я⁴⁶.

Особливу групу становлять дитячі поховання в амфорах. Більшість амфорних поховань виявлені в архайчному некрополі. Такі поховання характерні для Ольвії другої половини VI ст. до н. е. Ранньою класичною добою — початком V ст. до н. е. датуються лише три поховання в амфорах. З середини V ст. до н. е. амфорні поховання в Ольвії зовсім не зустрічаються⁴⁷. Правда, через кілька століть, а саме в перших віках нової ери, вони відомі на території найближчого ольвійського оточення. Про це свідчать цікаві розкопки А. В. Буракова в селі Козирка. Численні амфорні поховання II—III ст. н. е. були знайдені серед залишків монументальної кам'яної споруди⁴⁸.

⁴⁴ Аналогічним є сам тип похованальної споруди, який не зустрічався тут ні раніше, ні в більш пізню епоху. Абсолютно збігається техніка спорудження обох ящиків, висота їх, товщина плит, з яких зроблені стінки, а також відносно невеликі розміри споруд.

⁴⁵ Про це свідчить розмір ящиків. Крім того, в кам'яном ящику 1902/87 був виявлений витягнутий на спині кістяк дитини.

⁴⁶ Г. А. Цветасева, вказ. праця, стор. 66; В. В. Шкорпил, Розкопки в Керчи, ОАК за 1902 г., стор. 49 (серед 189 могил VI—II ст. до н. е., відкритих на горі Мітрідат, було 16 кам'яних ящиків, аналогічних ольвійським, — великих і малих. Н. П. Сорокина, вказ. праця, стор. 25, 27).

⁴⁷ У некрополі Херсонеса відомі амфорні поховання в наступний час — у V—IV ст. до н. е. (Г. Д. Белов, вказ. праця, стор. 163—196), а також на протязі елліністичної доби (Г. Д. Белов, Некрополь Херсонеса класичної и елліністичної епохи, ВДИ, 1948, № 1, стор. 147). В останній час стали відомі амфорні поховання кінця епохи еллінізму (Е. Г. Сурков, Розкопки Уральського Госуніверситета ім. А. М. Горького в северо-западном районе в 1959—1960 гг., Тезисы докладов о раскопках Херсонеса Таврического на античной секции сессии Отделения исторических наук АН СССР, посвященных результатам полевых археологических исследований в 1960 г., Севастополь, 1961, стор. 9).

⁴⁸ А. В. Бураков, Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії (див. цей том).

В амфорах ховали дуже маленьких дітей. Поховання робилося так: акуратно вирізали частину корпусу звичайної амфори і через отвір вкладали всередину посудину загорнуте в тканину тіло дитини, головою в напрямі до шийки посудини. Іноді зсередини амфора вистилалася морською травою. Потім в амфору клали супровідний інвентар, звичайно, дуже нечисленний. Іноді його і зовсім не було. В окремих випадках речі супровідного інвентаря знаходились в могилі поруч з похованальною амфорою. Потім вирізана стінка амфори вставлялася на старе місце. Амфору з похованням поміщали в неглибоку овалну яму невеликого розміру. В могильній ямі амфори клали на бік або притуляли до однієї із стінок могили в напівлежачому положенні, але ніколи не ставили вертикально, що суперечило б похованальному ритуалу⁴⁹.

Поховання в амфорах мали різну орієнтацію. Так, у могилі 1909/9 амфора була повернута шийкою до заходу, а в могилі 1909/10 — до південного сходу.

Великий інтерес становить дитяче амфорне поховання, виявлене на території північно-східної частини верхнього міста. Тут, поряд з похованальною амфорою збереглися залишки споруди призначеної, мабуть, для похованальної тризни⁵⁰. Вона являла собою вимазану глиною площацьку, на поверхні якої зберігся шар попелу, де знаходилося кілька мініатюрних посудинок. Всі речі дуже обпалені. Площацька була огорожена глиняним бар'єром, також із слідами вогню.

Поховання дітей в амфорах — дуже древній прецький обряд, пов'язаний з землеробськими культурами. Джерела його простежуються з глибокої давнини, коли не лише дітей, а й дорослих ховали у великих посудинах⁵¹. З VI ст. до н. е. в побуті поширюються амфори з вузькою шийкою, які стали застосовуватися і в похованальному обряді. З цього часу в посудинах ховали лише дітей. Такий звичай був дуже поширений у V ст. до н. е. в Аттіці, на острові Родосі⁵². Як складова частина грецького похованального обряду він зустрічається в усіх некрополях грецьких колоній Північного Причорномор'я. Амфорні

⁴⁹ A. Вгескнер und E. Рернісе, вказ. праця, стор. 164. F. Poulsen, вказ. праця, стор. 24.

⁵⁰ Т. Н. Кипович, Розкопки некрополя на території східно-восточної частини верхнього города в Ольвії в 1938 г., СА, VI, 1940, стор. 303.

⁵¹ F. Poulsen, вказ. праця, стор. 23, 25; Tahsin Özgür, Die Bestattungsbraeche in vorgeschichtlichen Anatolien, Ankara, 1948, стор. 39, 41.

⁵² F. Poulsen, вказ. праця, стор. 23, 25; Clara Rhodos, II, таб. VI, могили 208, 211 та інші.

поховання відомі в Пантікапеї⁵³, Фанагорії⁵⁴, Херсонесі⁵⁵. Особливо поширені були такі поховання в Херсонесі: із загальної кількості 140 поховань, відкритих у 1935—1936 рр., 34 виявилися дитячими амфорними. Амфорні поховання існували на протязі всієї історії античних міст Північного Причорномор'я, хоч в Ольвії вони відомі лише в VI — на початку V ст. до н. е.

Такі типи поховальних споруд ольвійського некрополя V—IV ст. до н. е.

Класичний період в історії Ольвії якісно відрізняється від архаїчного. У V—IV ст. до н. е. Ольвія являла собою вже цілком сформований грецький поліс, що виріс з невеликого центру VI ст. до н. е. Ця різниця двох епох, поступальний розвиток усіх сторін матеріальної культури відбилися навіть в найбільш консервативній області — похованному обряді. Як було вказано вище, на початку V ст. до н. е. поступово зникають амфорні дитячі поховання, характерні для некрополя

⁵³ В. В. Шкорпил. Отчет о раскопках в Керчи в 1903 г. стор. 74, могила № 120, його ж, Отчет о раскопках в Керчи и на Таманском полуострове в 1907 г., стор. 16, могила № 23, могила № 46, 48.

⁵⁴ В. Д. Блаватский. Раскопки некрополя Фанагории в 1938—1940 гг., стор. 213, рис. 14.

⁵⁵ Г. Д. Белов. Отчет о раскопках Херсонеса в 1935—1936 гг., 1938, стор. 163—164, 192—193 (поховання IV ст. до н. е.); його ж, Некрополь Херсонеса классической эпохи, його ж, Античные материалы из раскопок 1940 г. в Херсонесе. КСИИМК, XII, 1946, стор. 59—60; його ж, Некрополь Херсонеса классической и элленистической эпохи, стор. 157.

VI ст. до н. е. Ускладнюються поховальні споруди, які в VI ст. до н. е. відзначалися своєю простотою. Тоді безроздільно панував тип простої ґрунтової колодязеподібної могили. Вже в V ст. до н. е., а особливо в IV ст. до н. е. ґрунтові могили набувають нових деталей — обладнання стінок деревом, каменем, сирцем; влаштування дерев'яних пе-рекрить та підлог. У ранньокласичну добу складається новий оригінальний тип поховальних споруд — ольвійська підбійна могила, яка дуже скоро, вже в V ст. до н. е., значно поширюється. З другої половини класичного періоду, а з IV ст. до н. е., з'являються такі монументальні поховальні споруди, як земляні склепи. Таким чином, у класичну епоху сформувалися всі типи поховальних споруд, характерні для ольвійського некрополя взагалі. Далі, в елліністичний період, ці типи лише ускладнювались, але нові вже не виникали. Слід відмітити, що ні до, ні після класичної епохи в Ольвії не спостерігалася така різноманітність типів поховальних споруд. У цьому відношенні найближче до ольвійського стоїть некрополь Пантікапея кінця VI—початку III ст. до н. е.

Все вищесказане свідчить про те, що в Ольвії V—IV ст. до н. е. побутували грецькі типи поховальних споруд, які відбили також процес зростання майнової нерівності і виділення тієї верхівки суспільства, що вже в наступну епоху повністю регулювала економіку держави і тримала в руках масу вільних дрібних виробників.

А. В. БУРАКОВ

ГОРОДИЩЕ БІЛЯ с. КОЗИРКИ ПОБЛИЗУ ОЛЬВІЇ

I

Перші відомості про Козирське городище відносяться до середини XIX ст. У 1848 р. О. С. Уваров, оглянувши поселення, писав: «За 8 верст від Ольвії, не доїжджаючи до с. Малої Дераклеї, лежить укріплення, яке має 443 сажені в окружності. Тут ясно помітні сліди укріплення і навіть залишки кам'яної стіни»¹. Південніше Малої Дераклеї, по другий бік балки, пізніше виник хут. Козирський. Зараз обидва ці населені пункти злилися в одне село Козирку. О. С. Уваров помилився щодо віддалі, оскільки від Ольвії до згадуваного ним городища 12 км. За минуле століття змінився рельєф городища: кам'яної стіни немає, на її місці залишилася глибока канава — слід вибирання каменю; змінилася і окружність, тепер вона становить 900 м. Невелике зменшення площі сталося за рахунок обвалів терас.

Через 30 років після О. С. Уварова на поселенні побував Ф. Брун, який ще бачив сліди стародавніх жителів².

У 1882 р. І. К. Суручан вперше провів зйомку плану городища³.

¹ А. С. Уваров, Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря, СПб., 1851, стор. 45.

² Ф. Брун, Черноморье, Сборник исследований по исторической географии Южной России, ч. I, Одесса, 1879, стор. 158.

³ І. К. Суручан, Опыт доказательства местонахождения скіфского укрепления Алектора и Золотого берега Константина Багрянородного, Труды VI АС, т. 2, стор. 131; Н. И. Петров, Отчет церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1882 г., Труды Киевской духовной академии за 1883 г., т. I, стор. 530—531.

У кінці XIX ст. коротку згадку про городище знаходимо у В. Н. Ястребова, який не повідомляє про нього ніяких нових даних, а тільки посилається на згадані нами праці⁴.

Не дає нових відомостей про поселення і І. В. Фабріціус. Посилаючись на вказівки О. С. Уварова, вона повторює, що укріплення було обнесено стіною⁵.

Перші археологічні роботи на поселенні були проведені в 1949—1950 р. загоном Ольвійської експедиції у складі Л. Е. Пінської та І. Д. Ратнера. Ними знято новий план городища і закладено п'ять шурфів, які виявили залишки стін жилих приміщень і господарські ями. Було встановлено, що культурний шар відноситься до часу I—III ст. н. е.⁶. Це датування цілком підтвердилося нашими розкопками.

У 1954—1959 рр. Ольвійська експедиція Інституту археології АН УРСР продовжила роботи на городищі біля с. Козирки, Очаківського району, Миколаївської області⁷.

Вибір для дослідження цієї пам'ятки пояснюється перш за все тим, що культурні нашарування її відносяться до I ст. н. е., тобто до того періоду, який для ольвійської периферії

⁴ В. Н. Ястребов, Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии, Одесса, 1894, стор. 62.

⁵ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, К., 1951, стор. 72.

⁶ Л. М. Славин, Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр. АП, т. V, 1955, стор. 128—129.

⁷ У роботі загону, крім автора, брали участь наукові співробітники Ольвійського заповідника Г. С. Іваніна, В. В. Лапін, Б. В. Борисов та реставратор Інституту археології АН УРСР О. К. Гончарова.

вивчений найменше. Проведення розкопок зупинило дальше руйнування пам'ятки.

Городище розташоване на високому правому березі Бузького лиману біля південної

був з північної сторони, де є розрив у валі шириною 15 м. Тут же чітко простежуються сліди оборонної башти і стародавньої дороги.

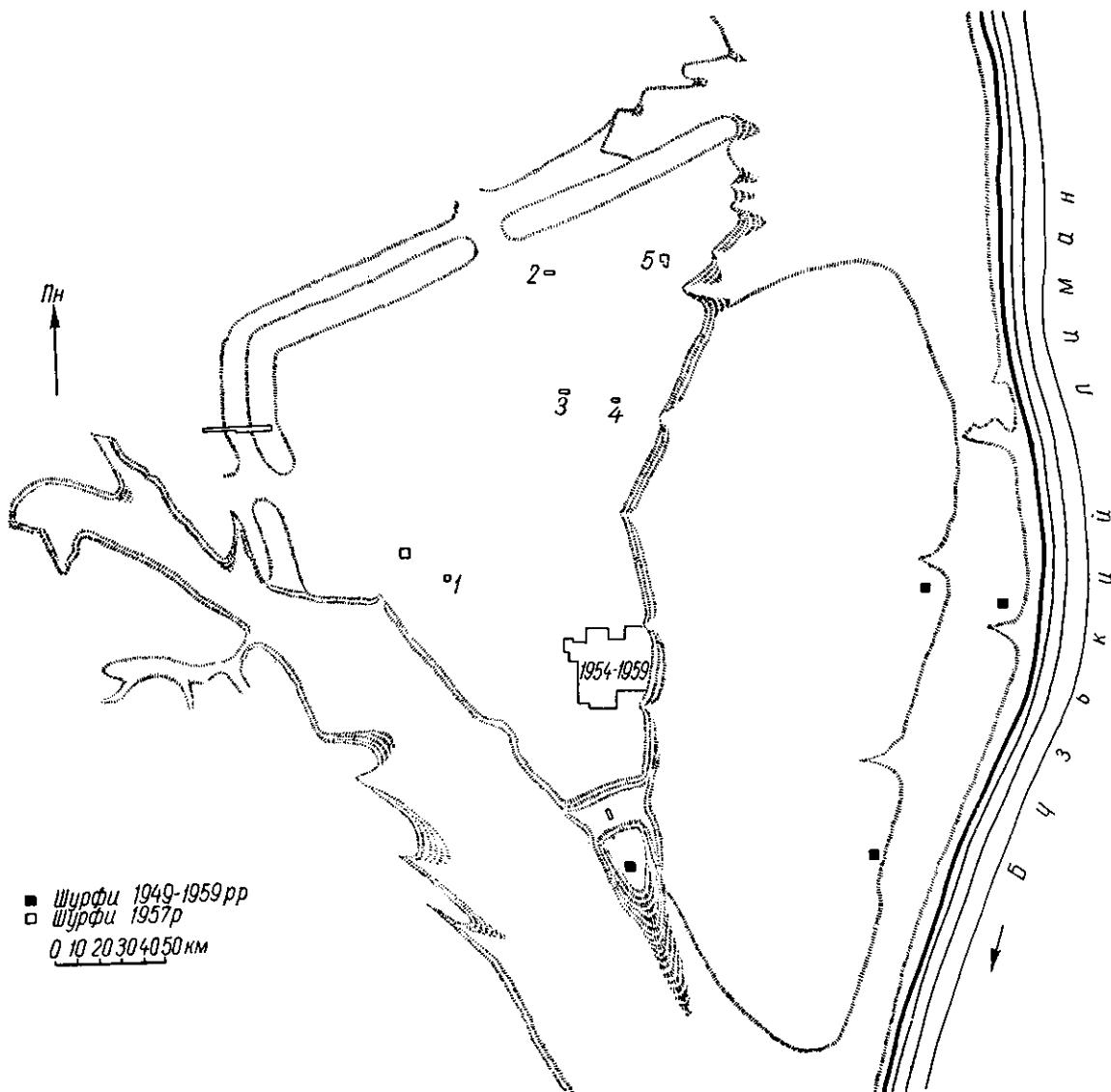

Рис. 1. Схематичний план городища біля с. Козирки.

околиці с. Козирки. Воно має трапецієвидну форму (300×160 м) і підноситься на 25 м над рівнем лиману. Південно-західною стороною городище примикає до глибокої балки, на заході і півночі від поля відділено ровом і валом довжиною до 370 м. На сході підходить до обриву берегової тераси (рис. 1). В найкраще збережених місцях висота валу 1—1,20 м, ширина — 4—10 м. З напольного боку паралельно валу тягнеться рів глибиною до 1 м і ширину до 10 м. В'їзд до городища

Сучасна поверхня підвищеної частини городища горбкувата. Багато ям і канав, які вириті з метою добування будівельних матеріалів із стародавніх споруд, сприяють такому вигляду городища.

Десять шурфів, закладених у різних місцях городища, показали, що найбільш інтенсивно воно було забудоване в центральній та південній частинах. У північно-східній частині шурфи виявили зернові та господарські ями.

Розкоп, описанню якого присвячена ця стаття, розташований у південно-східній частині городища (рис. 2). За шість польових сезонів тут розкрито площеу в 900 m^2 , на якій майже цілком відкрито великий багатокімнатний будинок № 1 і частково досліджено три інших будинки. В будинку № 1 чітко простежується два будівельних періоди, які відрізняються один від одного не тільки хронологічно, а й технікою кладки стін, плануванням приміщення (рис. 3) та характером речового інвентаря.

Перший будівельний період відноситься до часу з кінця I ст. до н. е. (або з початку I ст. н. е.) до середини II ст. н. е. Другий будівельний період датується часом від середини II до середини III ст. н. е., коли будинок достаточно гине. Проте з його загибеллю життя на городищі не припиняється. На спробу відбудувати його вказують залишки, що належать вже до третього будівельного періоду, дуже слабо простежуваного на нашому розкопі. Нове відродження життя було недовгим і встановити його хронологічні рамки за тим незначним матеріалом, який є в нашему розпорядженні, неможливо.

Залишки будинку першого будівельного періоду перекриті пізнішими будівлями, тому розміри його з'ясувати не вдалося. Чітко вирисувалася тільки південно-східна частина будинку. Вона має трапецієвидну форму, орієнтована вузьким боком на північ — північ — схід. Довжина цієї частини будинку 11,5 м, ширина в північному кінці — 10,5 м, у південному — 13 м. Стіни № 4а та 5а розбивають усю площеу на три приміщення: невелике північно-західне, трохи більших розмірів північно-східне і велике південне, яке площею майже вдвічі більше обох північних приміщень (рис. 4).

Для будівельної техніки цього періоду характерною є одна особливість: нижній ряд кладки зроблено з великих каменів, поставленіх на ребро, які утворюють зовнішнє і внутрішнє облицювання стіни, а середина її забутована дрібним каменем і глиною. Верхні ряди зроблені з каменю, укладеного плиском на всю ширину стіни на міцному глинистому розчині. Підтесаний камінь зустрічається тут рідко і взагалі вся кладка досить небдала. Північна стіна № 2а збереглася на всю довжину. Вона має чотири ряди кладки на висоту 0,80 м від підлоги. Від західної стіни № 1а зберігся північний кінець до стику з стіною № 5а. Висота стіни в цій частині

становить 1 м. Східна стіна № 24а і південна № 16а мають по одному ряду каменів, поставленіх на ребро. Стіна № 5а добре збереглася в західному кінці, в межах північно-західного приміщення. Вона складена з п'яти рядів великих каменів на висоту 0,75 м. Дверний проріз шириною 1 м з'єднує цю кімнату з південною. Від стіни № 4а збереглися тільки кінці, які утворюють кути з стінами № 2а та 5а. На стіні № 1а добре збереглася глиняна штукатурка, яка дозволяє твердити про те, що і всі інші стіни були обмазані. В північній половині будинку відкрито глиняну підлогу доброї збереженості. Ця частина будівлі, очевидно, призначалася для житла, тимчасом як південна половина її була господарською. Підлогою в ній служив утрамбований материк, спеціальної глиняної підмазки не було.

У будинку відкрито вісім зернових та господарських ям різного розміру, що хронологічно відповідали будівлі: всі вони були перекриті будівельними залишками будинку II—III ст. н. е. Одна яма розташована в північно-західному приміщенні, інші сім — у південному, що підкреслює його господарське призначення.

Керамічний матеріал, знайдений у шарі першого будівельного періоду, нечисленний, але досить виразний. Переважно це уламки амфор з двострільними ручками так званого псевдоіосського типу та уламки червоноглиняних глеків з циліндричною шийкою, з кулястим корпусом, з глибоким воронковидним піддоном і однією плоскою ручкою. Ліпний посуд представлений уламками посудин з вдавленнями на вінцях (табл. V, 1), з рельєфним розчленованням валиком на плічках (табл. V, 2) або без орнаменту. В невеликій кількості знайдені уламки денець пізньоелліністичних амфор.

Нечисленність матеріалу в культурному шарі першого будівельного періоду компенсується знахідками того ж часу в ямах. Деякі з них були засипані під час існування будинку і зберегли для нас побутовий інвентар, яким користувалися жителі. На дні ями № 1 стояла ціла група посудин: нижня частина гостродонної амфори з двострільними ручками, ліпний сіролощений глек з масивною чотиригранною ручкою (табл. IV, 6), невелика ліпна посудина банкової форми, оперізана трикутним в перерізі валиком, ліпний горщик з високими, трохи відігнутими назовні вінцями і невеликими ребристими плічками, які знаходилися на половині висоти посудини, фрагменти великої ліпної посудини з трохи приложену поверхнею темно-сірого кольо-

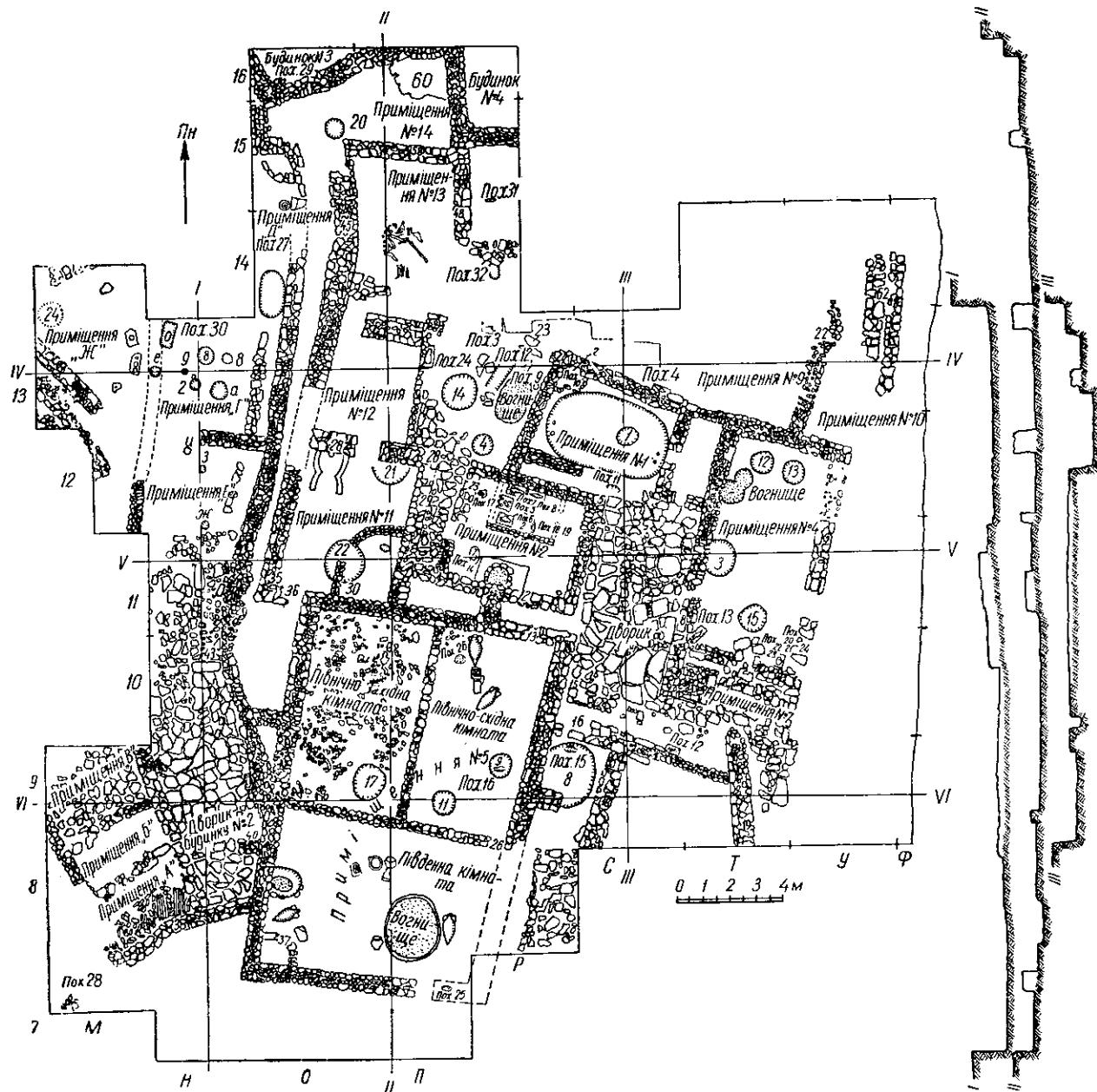

Рис. 2. Загальний план розкопу.

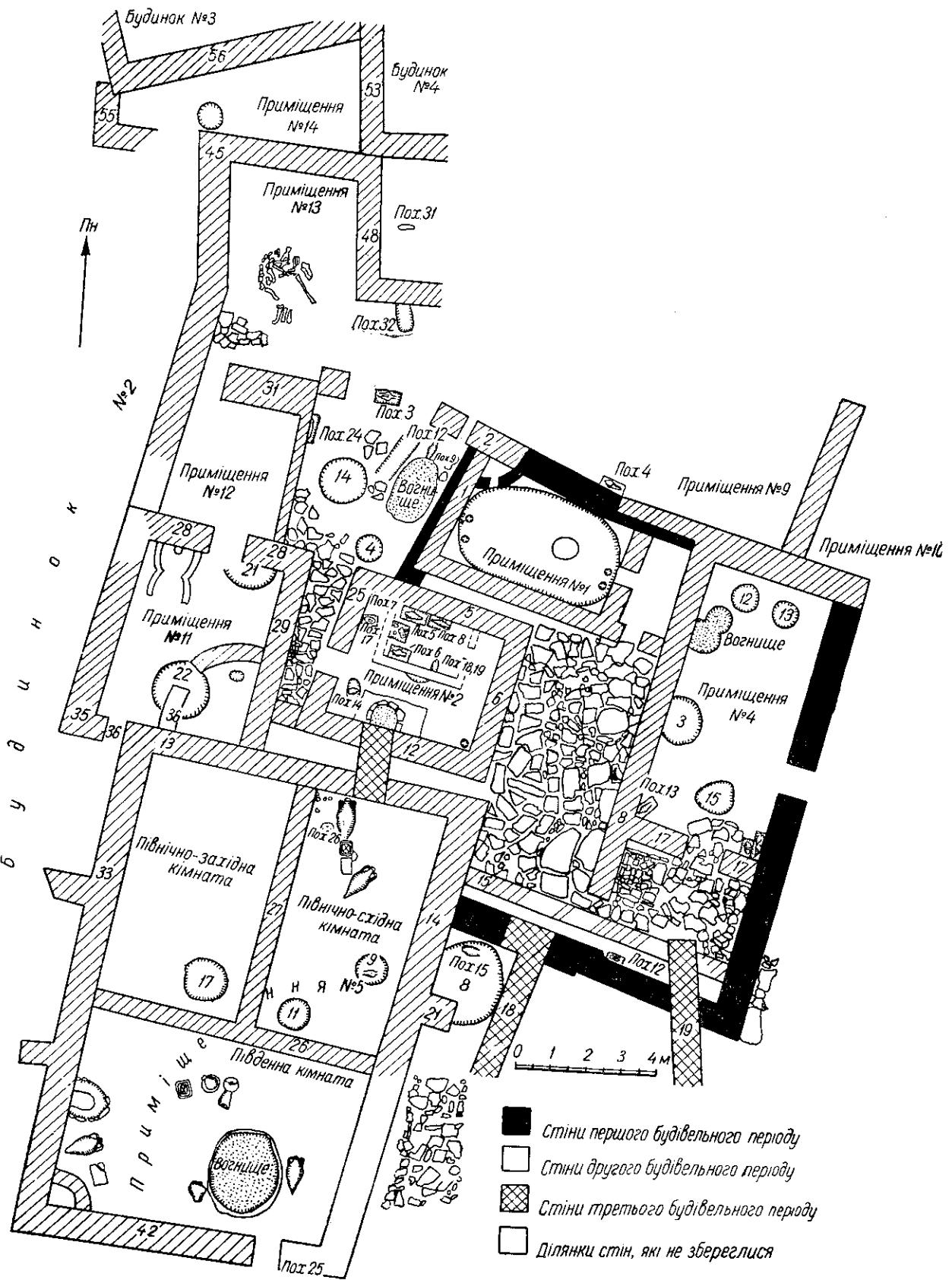

Рис. 3. Схематичний план будинку № 1.

ру, прикрашени рельєфним розчленованим валиком (табл. V, 3).

В ямі № 2 знайдена фрагментована амфора з двострільними ручками (табл. I, 1), червоноглиняний одноруччний глек з циліндричною шийкою і кулястим корпусом на глибо-

му відсіку на зольній подушці товщиною 0,30 м, покладений на підлозі, лежав дуже зруйнований кістяк грудної дитини. Від нього збереглося кілька ребер, трубчасті кістки рук та ніг, так перемішані, що первісне положення поховання встановити не вдалося.

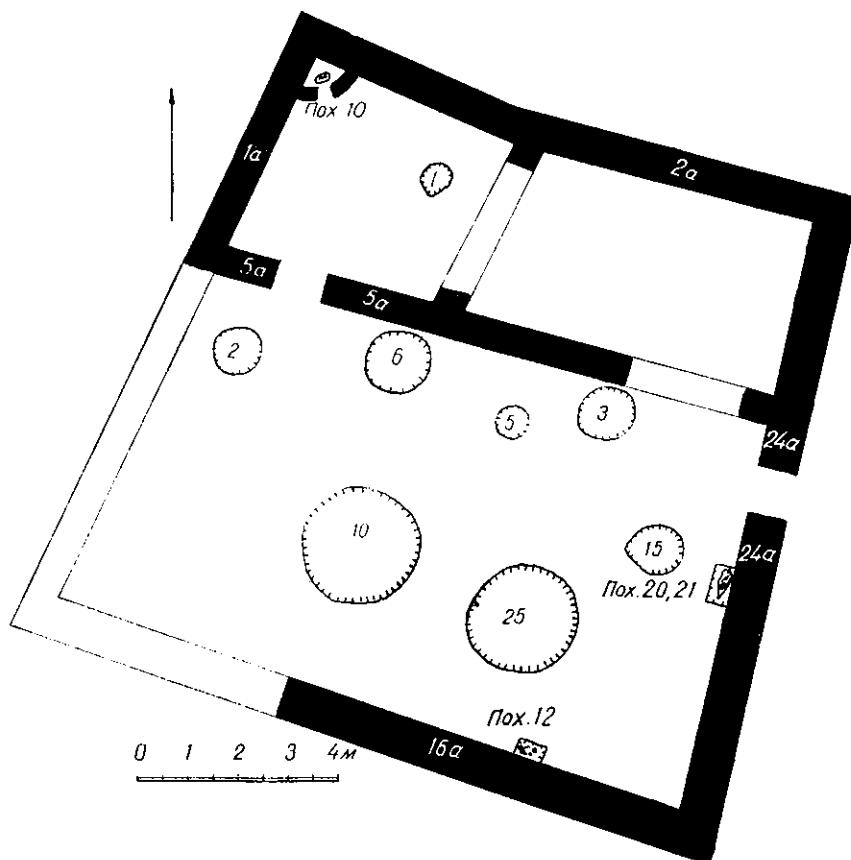

Рис. 4. План будинку в перший будівельний період.

кому воронковидному піддоні (табл. II, 6) та невелика чаша, вкрита близкучим червоним лаком — *terra sigillata* (табл. III, 2). Немає необхідності перелічувати матеріали з усіх ям; вони представлені переважно керамікою, якій буде присвячена спеціальна стаття. З наведених прикладів видно, що ями, одночасні з приміщеннями, містять матеріали I—II ст. н. е. і визначають тим самим час спорудження та існування будинку першого будівельного горизонту.

Всередині будинку відкриті чотири дитячих поховання, здійснені в той же час жителями цього будинку. Для поховання № 10, розташованого в північно-західному приміщенні, півкруглою стіною із дверним прорізом утворено невеликий відсік у кутку. В цьо-

Зверху поховання було також засипане чистою золою. Після поховання дверний проріз заклали вапняковою плитою, такими ж плитами перекрили верхню частину відсіку — утворилася поховальна споруда, яка нагадувала кам'яний ящик.

Три поховання розташовані в південному господарському приміщенні. Кістяки лежали в амфорах у неглибоких ямах, викопаних в підлозі поблизу стін. Поховання № 12 знаходилося біля південної стіни приміщення. Надзвичайно маленький кістяк, довжиною всього 0,15 м, лежав на стінці амфори у витягнутому положенні, на спині, головою на захід — паралельно стіні і впритул до неї. Вище голови лежала шийка амфори світло-сірого кольору з двострільними ручками — від тієї ж

амфори, на стінці якої лежав кістяк. Зверху поховання було прикрите стінками від інших подібних амфор. Могильна яма мала невеликі розміри: довжина її 0,5 м, ширина — 0,25 м, глибина — 0,30 м, тобто поховання знаходилося всього на 0,15 м нижче підлоги.

Поховання № 20 і 21 знайдені біля східної стіни № 24а, з лівого боку від входу до приміщення. Обидва кістяки лежали в одній амфорі, перекріті зверху фрагментами стінок великої червоноглинняної посудини і шийкою світло-сірої амфори з двостровольними ручками. Кістяк поховання № 20 лежав на правому боці, головою на південь — до дна амфори. Ноги його зігнуті так, що великі гомілкові кістки утворюють кут з хребтом. Ліва рука трохи зігнута в лікті, а кисть її знаходиться на рівні таза. Права рука, вміщена під кістяк, витягнута. Череп сплющений і роздавлений, але в цілому збереженість кістяка задовільна (рис. 5).

Нижче в тій же амфорі знайдені залишки поховання № 21. Кісток від нього збереглося мало, і лежали вони не в анатомічному порядку, а були зсунуті в купу до східного краю амфори. Черепа не було. Під кістяком збереглися залишки підстилки з трави. Судячи з кістяків, обидва поховані приблизно одного віку, очевидно, це кістяки найстарших дітей з усіх відкритих нами. Тут ми вперше зустрілися з явищем різночасного поховання в одній і тій же посудині. Поховання № 21 більш раннє; через деякий час амфора з похованням була відкрита, кістки, які втратили зв'язки в суглобах, були зсунуті вбік, щоб звільнити місце для поховання № 20, яке і збереглося в недоторканому вигляді до наших днів. Яма, викопана для поховання, трохи перевищує розміри амфори. Довжина її 0,76 м, ширина — 0,40 м, глибина від рівня підлоги — 0,35 м. Повторне поховання здійснено, імовірно, у другий будівельний період, оскільки на підлозі пізнішого будинку простежені обриси могильної ями, засипані горбиком з глини.

Є всі підстави припустити, що описаними стінами не обмежувалися розміри цього будинку. Він був значно більшим, і в окремих місцях розкопу ми простежили, правда, в дуже фрагментарному стані, залишки одночасних з ним стін. Цілком ясно, що північна стіна № 2а продовжувалася на захід, бо кінець її виступає за межі стіни № 1а, прибудованої впритул до стіни № 2а. Стіна № 1а вужча, ніж зовнішні стіни № 16а та 24а, але має таку ж ширину, як стіни № 4а і 5а. Отже, стіна № 1а була внутрішньою стіною.

Будинок загинув близько середини II ст. н. е. від сильного руйнування і пожежі, яка скрізь простежується при розкопках.

III

На руїнах старого будинку відразу ж виникає новий будинок, який ми відносимо до другого будівельного періоду і на досліджені якого була зосереджена наша основна ува-

Рис. 5. Дитяче поховання в амфорі.

га. Цей новий будинок споруджувався поступово: до більш ранніх приміщень за потребу в різний час прибудовувалися нові приміщення.

Стратиграфія культурних шарів в основному однакова для всього розкопу. Різниця спостерігалася тільки в зміні потужності того чи іншого шару в залежності від призначення приміщення та будівельного матеріалу, використаного для його спорудження. Зверху залягає чорноземний шар товщиною 0,40—0,50 м з незначним фрагментованим керамічним матеріалом, з якого виділяються уламки сіроглинняних, іноді трохи приложені посудин з пористою зовнішньою поверхнею (табл. III, 5). Нижче йшов сіrozолистий шар товщиною від 0,40 до 0,70 м, а його зміняв майже такої ж товщини жовтоглинистий шар, який лежав на підлозі приміщення. В цих останніх шарах зосереджені всі будівельні залишки другого періоду.

Будинок другого будівельного періоду, в якому життя на поселенні досягло свого найбільшого розквіту, складається з дворика та тринадцяти приміщень, розташованих з трьох боків від нього. З півночі до дворика примикає приміщення № 1 і 3, із заходу — примі-

щення № 2 і 5, зі сходу — приміщення № 4 і 7. Інші приміщення безпосередньо до дворика не примикали (рис. 3).

На південнь від дворика розташовані залишки приміщення третього будівельного періоду, які виникли після загибелі описаного

Рис. 6. Дворик будинку № 1. Вигляд з південного заходу.

будинку, тому зараз важко сказати, чи були тут приміщення, що входили до комплексу будинку другого будівельного періоду. На південному кінці дворика добре простежується фундамент стіни № 15, яка могла бути або стіною, що замикала дворик з півдня, або стіною приміщення, хронологічно відповідного дворику і будинку, але зруйнованого в третій будівельний період.

Дворик являв собою вузький прямокутник розмірами $3,75 \times 7,50$ м, забрукований великими плитами, щільно пригнаними одна до одної (рис. 6). У чотирьох місцях плити осіли і під ними виявилися ями, які за часом передували влаштуванню дворика і про які ми говорили, описуючи будинок першого будівельного горизонту.

Речовий матеріал, знайдений на дворику і в прилеглому до нього шарі, представлений уламками невеликих амфор з вузькою шийкою і ребристими ручками; уламками великих яскраво-оранжевих амфор з жолобчастою поверхнею та з масивними ручками, що мали глибоку поздовжню виїмку з внутрішнього боку; уламками червонолакових чашок та ліпних горшків з трохи відгнутими назовні вінцями. Великі кам'яні очви, кам'яні риболовні грузила, кам'яна розтирачка, кістяна голка для в'язання сітей (рис. 7,1), буролакова миска і ліпні світильники човникоподібної форми (табл. V, 4) доповнюють інвентар дворика і свідчать про його велику роль в господарському житті будинку.

Приміщення № 1, орієнтоване з північного заходу на південний схід, мало прямокутну, трохи витягнуту форму. Розміри його $3 \times 4,8$ м. Стіни приміщення збереглися не скрізь однаково, але в цілому відносно непогано. Для кладки стін будинку цього періоду характерним є використання великих плоских каменів, укладених по краях стіни на товсто-му шарі глинистого розчину; середня частина стіни забутовувалася дрібним каменем. Лише інколи зустрічається і старий будівельний прийом: великі камені в основі стіни встановлювалися на ребро. Проте вже тоді ця техніка суворо не витримувалася — камені поставлені не під всю основу стіни, а тільки в окремих місцях.

Стіна № 1 — західна стіна приміщення — має сім рядів кладки на висоту 0,77 м. Основа її складена на більш ранній стіні № 1а, але осі їх не збігаються. Пізніше стіна зсунута на схід на 0,10 м. Більш рання стіна № 2а є фундаментом для північної стіни приміщення, і від другого періоду кладки тут збереглися тільки кінці, які утворюють кут. Південна стіна № 3 збереглася тільки в західній частині на висоті 0,23 м від підлоги. Східна

Рис. 7. Вироби з кістки:
1 — гачок для в'язання сітей; 2 — сlyль; 3 — пла-
стинка з отворами на кінцях.

стіна № 4 дійшла до нас на всю свою довжину і на висоту 0,55 м. У центрі її влаштований дверний проріз шириною 0,5 м, який з'єднував приміщення № 1 з приміщенням № 3, а через останнє — з двориком. Поріг дверного прорізу викладений великими плитами. Середня ширина стін становить 0,50—0,55 м.

В середині приміщення № 1 у межах другого будівельного періоду простежується пе-

ребудова. Спочатку в приміщенні була рівна, добре утрамбована глинобитна підлога, від рівня якої будувалися стіни. Потім у зв'язку з якоюсь необхідністю підлога приміщення була заглиблена на один метр — до підлоги першого будівельного періоду. Заглиблення

Рис. 8. Приміщення № 1 і 3. Вигляд з північного заходу.

зроблено у вигляді овала, тому в кутках приміщення і під його північною стіною залишилися земляні бортики, вкриті зверху первісною глинобитною підлогою (рис. 8).

У верхній частині овального заглиблення було багато дрібного камню, уламків випаленої цегли та черепиці. На глибині 0,3—0,4 м від рівня первісної підлоги по всій площині приміщення відкрився суцільний завал з випаленої цегли та черепиці. Після ретельної зачистки тут було зафіковано 11 блоків цегляної кладки, зробленої у півцегли по товщині. Найбільший блок складався з трьох рядів цегли по висоті і двох рядів по ширині. Кладка робилася на міцному вапняковому розчині, шар якого дорівнює товщині цегли. Лицьова сторона цегли, трохи утоплена у вапняковому розчині, пофарбована в темно-вишневий колір. Пофарбування зроблено до кладки, про що свідчать затікання фарби на широкі сторони цегли. В завалі цегли, черепиці і каменів, який заповнював приміщення до підлоги, було багато здрібненої тонкої вапнякової штукатурки з фресковим розписом. Більшість фрагментів штукатурки має рожеве і чорне пофарбування і лише незначна кількість їх має рожевувато-жовту поверхню, на якій коричневою фарбою нанесені неширокі смуги.

На підлозі, вздовж північної стіни приміщення, лежало вісім великих вапнякових

плит, одна плита знаходилася *in situ*. Слід вважати, що стіни заглибленої частини приміщення були облицьовані цеглою та каменем і покриті розписною вапняковою штукатуркою. Каменем було викладено, очевидно, нижню частину стіни, яка і була поштукатурена; верхні ряди кладки робилися з цегли, яку не треба було штукатурити, оскільки пофарбована цегла на фоні білого вапна і без штукатурки створювала враження красивої мозаїчної кладки. З приміщення було виїнято 362 биті цеглини, 100 цілих (блоки при зніманні розпалися), 810 плиток вапна, яке зв'язувало цеглу, і 335 великих уламків півкруглої черепиці. Черепиця здебільшого знаходилася на підлозі приміщення і була вкрита зверху завалом цегли і дрібного каменю. Це свідчить, що під час загибелі будинку раніше впав дах, а потім вже розвалилися стіни.

В північно-східному кутку приміщення, на підлозі, лежало вісім пірамід (ширина основи — 0,12 м, висота — 0,17 м), виготовлених з невипаленої глини. У вузькому кінці піраміди мають наскрізні отвори, верхні краї яких дуже обтерті шнуром або вірьовкою. Поблизу них знайдено шість прядильць із глини та стіночок амфор (рис. 9), кістяна дуже заlossenя пластинка з отворами на кінцях (рис. 7, 3.) та 11 намистин із скла і пасті. Аналогіч-

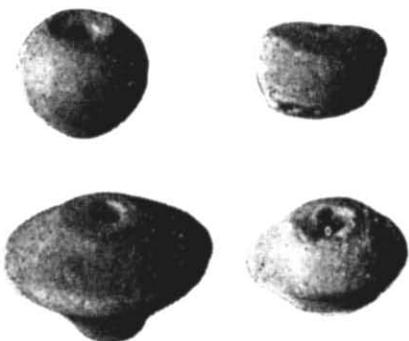

Рис. 9. Зразки прядильць з приміщення № 1.

ні нашим глиняні пірамідки та конуси трапляються на всіх античних поселеннях Північного Причорномор'я. Особливо багато їх знайдено в містах Боспору⁸. В літературі висловлено ряд думок про їх призначення, але в даному випадку ми приєднуємося до думки В. Ф. Гайдукевича, який вважав їх

⁸ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки 1935—1940 гг., МІА, № 25, 1952, стор. 59, 66, 67, стор. 81, рис. 101.

грузилами для ткацкого верстата⁹. Козирські піраміди не випалені, і як грузила для риболовних сітей використовуватися не могли. Знаходження їх разом з пряслицями найімовірніше вказує на застосування їх у ткацькій справі. Для цих же цілей, очевидно,

Рис. 10. Вироби з бронзи: 1 — голка; 2 — шило; 3 — гвіздок.

служила і кістяна пластинка з отворами на кінцях. Можна припустити, що в приміщенні № 1 стояв вертикальний ткацький верстат, добре відомий нам за зображенням на вазах¹⁰, на якому жінки виготовляли тканини. Про те, що в приміщенні працювали жінки, свідчать і намистини, знайдені на підлозі.

З керамічного матеріалу, виявленого в заповненні заглибленої частини приміщення і на підлозі, відмітимо уламки невеликих світло-сірих і світло-рожевих амфор з гострим дном на неглибокому піддоні, з овальними ручками, що мали поздовжнє ребро або гребінь, який проходив не по середині, а, як правило, був зміщений до одного краю. Шийка таких амфор вгорі вузька, а від місця прикріплення ручок розширяється до плічок. Вінця мають вигляд півкруглих валиків

⁹ В. Ф. Гайдукевич, К вопросу о ткацком ремесле в Боспорских поселениях, МИА, № 25, 1952, стор. 395—414.

¹⁰ Там же, стор. 403, рис. 1, стор. 405, рис. 3, В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, 1949, стор. 115, рис. 13.

(табл. I, 4). Цей тип амфор є найпоширенішим на Козирському городищі в II—III ст. н. е. Такі ж амфори у великий кількості зустрічаються в Північному Причорномор'ї, як на античних поселеннях¹¹, так і на поселеннях місцевих племен, що жили в сусістві з античними містами. Вони досить близькі формою до малоазійських клеймованих амфор більш раннього часу (I—II ст. н. е.)¹², але останні більш старанно зроблені, мають високу вузьку шийку і симетрично профільовані ручки. Амфори II—III ст. н. е. з Козирчи клейм не мають, але на шийках деяких з них червоною фарбою нанесені знаки, які не читаються. Слід вважати, що ці амфори виготовлялися якщо не в самій Козирці, то в Ольвії або в одному з найближчих античних міст. Особливістю козирських амфор є те, що вони виконані досить старанно з добре вимішаної глини з домішкою дрібного кварцового піску і — це особливо цікаво — всі абсолютно схожі одна на одну, не мають ніяких варіантів в оформленні вінець, ручок та дна. Навіть розміри їх майже однакові.

Друга група амфор, знайдених в приміщенні № 1, представлена уламками великих оранжевих амфор з гострим дном, масивними ручками та жолобчастою зовнішньою поверхнею (таб. I, 3)¹³.

Ліпного посуду в приміщенні мало. Наявні фрагменти належать невеликим плоскодонним горшкам з прямими або трохи відігнутими назовні вінцями і ліпним світильником у формі човника. Червонолаковий посуд представлений одним видом — невеликими чашками із загнутим всередину краєм.

З іншого інвентаря відмітимо два бронзових загострених стриженьки — очевидно, частини швейних голок, уламок бронзової пряжки і бронзовий чотиригранний цвях з круглою головкою (рис. 10, 3).

У західному та східному кінцях приміщення відкрито по дві стовпові ямки, на відстані 0,20—0,25 м одна від одної.

Приміщення № 3 розташоване на схід від описаного. Воно має вигляд вузького коридора довжиною 3 і ширину 1,15 м, утвореного

¹¹ Т. Н. Книлович, Танаис, 1949, стор. 73, рис. 28а, В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., його ж, Раскопки Мирмекія в 1935—1938 гг., МИА, № 25, стор. 96, рис. 114, 4, стор. 170, рис. 64; А. Н. Карасев, Раскопки Неаполя скифского, КСИИМК, в. XXXVII, 1951, стор. 170, рис. 55б; И. Б. Зеест, К вопросу о торговле Неаполя и ее значении для Боспора, МИА, № 33, 1954, стор. 73, рис. 4.

¹² Т. Н. Книлович, Танаис, стор. 142, рис. 46.

¹³ В дальному цей тип амфор ми будемо умовно називати піфосоподібними амфорами.

східною стіною № 4 приміщення № 1, продовженням північної стіни приміщення № 1, яка має тут висоту 0,40 м і складається з трьох рядів кладки, західною стіною № 8 приміщення № 4, що мала дев'ять рядів кладки на висоту 0,90 м. Від дворика приміщен-

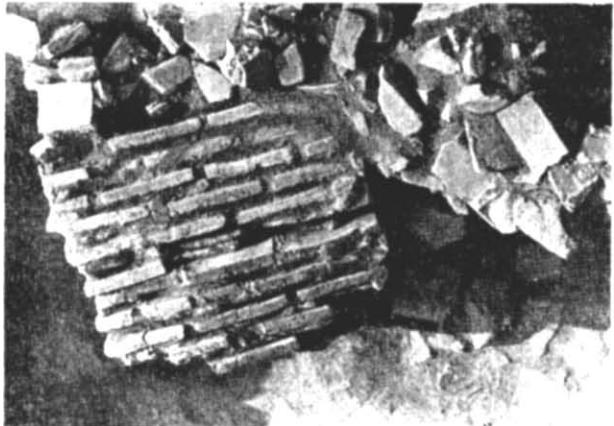

Рис. 11. Блок цегляної кладки приміщення № 2.
Вигляд з півдня.

ня відділене невеликою стінкою № 9 з дверним прорізом ширину 0,65 м. Це було прохідне приміщення — коридор, через який з дворика проходили до приміщення № 1.

У заповненні приміщення № 3 зібрано керамічний матеріал, аналогічний матеріалу з приміщення № 1: уламки амфор з вузькою шийкою, червонолакових чашок і ліпних горшків. Виділяється невелика червоноглиняна посудина конічної форми з петлевидною плошкою ручкою (табл. III, 9).

Приміщення № 2 розташоване в центрі будинку, із західної сторони дворика. За розмірами це невелика прямокутна кімната довжиною 4,35 м і ширину 3,70 м. Для стратиграфії приміщення № 2 характерним є відсутність сірозолистого земляного шару, який змінив чорноземний шар в попередніх приміщеннях і на дворику. Тут нижче грунтового шару до самої підлоги, яка знаходилася на глибині 1,55 м від сучасної денної поверхні, був жовтоглинистий шар, насичений дрібним каменем, уламками черепиці, випаленої цегли, гіпсовых карнізів, та фрагментами розписної штукатурки.

Східний кінець північної стіни № 5 лежить на більш ранній стіні № 6а, яка відноситься до першого будівельного періоду. Стіна № 5 складена з 4—5 рядів каменю на висоту 0,71 м. Південня стіна № 12 з 5—6 рядів кладки на висоту 0,65 м. Для її спорудження були використані плоскі довгі плит-

ки, старанно укладені на товстому шарі глиністого розчину. Від східної стіни № 6 добре зберігся північний кінець, який має висоту 0,90 м — 8 рядів кладки; західний кінець її зруйнований до рівня дворика. Цілком імовірно, що тут був вхід до приміщення з дворика. Західна стіна № 25 краще збереглася в південному кінці, де вона має висоту 0,90 м і складається з 7—8 рядів кладки. В центрі стіни № 25 є дверний проріз шириною 0,75 м.

На глибині 1,25 м, від денної поверхні по всій площині приміщення було розчищено завал з випаленої цегли. Багато цегли збереглося в блоках кладок, що упали. Зафіковано 11 блоків таких кладок. Дрібні блоки, які мали 2—3 ряди цегли у висоту і стільки ж у ширину, розміщувалися в північній частині приміщення, а великі в центрі і біля південної стіни. Найбільший блок мав розміри 0,80 × 0,85 м — 10 рядів цегли у висоту і 4 ряди — у ширину (рис. 11). Кладка, як і в першому приміщенні, зроблена на міцному вапняковому розчині, шар якого рівний товщині цегли. Цегла трохи утоплена у вапно, а бічна сторона її пофарбована у темно-вишневий колір. Товщина стінок дорівнює ширині цегли, тобто це кладка в півцегли. Кін-

Рис. 12. Площацка для трязни з вогнищем у приміщенні № 2. Вигляд з північного сходу.

ці великих блоків завжди рівні, вкриті товстим шаром вапна з відбитками торців цегли, які свідчать про те, що стіна складалася з окремих відрізків. Сторона блока, протилежна лицьовій кладці, вкривалася глиністим розчином, а поверх цього — тонким шаром вапнякової штукатурки з багатоколірним фресковим розписом. В приміщенні зібрано кілька тисяч кусків такої здрібненої

штукатурки. Особливо багато її було поблизу цегляних блоків.

Під цеглою та цегляними блоками все приміщення перекривав завал битої черепиці, що лежала в 2—3 ряди і свідчила про те, що зруйнування приміщення почалося з падіння даху. Між черепицею і підлогою був

Рис. 13. Уламок червонолакової фігурної посудини.

прошарок золистої землі товщиною від 0,10 до 0,20 м, позбавлений уламків штукатурки та карнизів, але насичений — особливо в південній половині приміщення — фрагментами кераміки.

Вузьким кам'яним фундаментом, який піднімався від підлоги на 0,05 м, приміщення розділене на дві частини: меншу — північну і більшу — південну. Кінці цього фундаменту на 0,80 м не доходили до капітальних стін приміщення. Під шаром золи товщиною 0,02—0,05 м, в південній половині кімнати чудово збереглася рівна і міцна глинобитна підлога. Біля південної стіни, трохи підіймаючись над підлогою, знаходилася площацка розмірами 0,75×2 м, викладена з великих кам'яних плит, обмазаних глиною. Центральну частину цієї площацки займало півкругле вогнище, заглиблене на 0,15 м і обкладене зверху тонкими кам'яними плитками середніх розмірів (рис. 12).

На площаці біля вогнища було багато роздавленого глинняного посуду, частину якого вдалося реставрувати. Відмітимо тут три ліпні горшки майже однакової форми: трохи відігнуті назовні вінця, невисока широка шийка і невеликі плітка, які переходят у стінки, що спадають до вузького плоского dna. Один з них не орнаментований, вінця другого прикрашені по зрізу неглибокими паль-

цювими вдавленнями, третій орнаментований зигзагоподібною врізаною лінією по плітках (табл. IV, 4). Від четвертої великої ліпної посудини з чорним лощінням зібрано 26 уламків, але профіль відновити не вдалося. Значно менш в порівнянні з ліпним посудом знайдено уламків червоноглянчих тонкостінних посудин на кільцевій ніжці, уламків амфор з вузькою шийкою і ребристими ручками, уламків червонолакових чашок і сіроглянчого посуду без лощіння. Привертає увагу фрагмент червонолакової посудини із зображенням жінки, яка іде, та юнака з амфорою в руці (рис. 13). Такі посудини у великій кількості трапляються в Ольвії. Всі ліпні посудини дуже закопчені і носять сліди додаткового випалу.

В північно-західному кутку згаданої площацки відкрито яму № 7, яка мала пляшкоподібну форму. Глибина ями 3 м. Вузька горловина її викладена каменем. Заповнення ями складалося з чистої золи та побутового інвентаря. На глибині 1,20 м від підлоги, біля північного краю ями, виявлено дитяче поховання № 14 у роздавленому глинняному горшку. Скорчений кістяк лежав на правому боці, коліна підігнуті до підборіддя, права рука підкладена під голову, ліва трохи зігнута і покладена на ноги. Головою кістяк орієнтований на захід, до устя горшка. Горшок вдалося реставрувати: він має широкі округлі плітка, які знаходяться посередині його висоти, високі, трохи відігнуті вінця та вузьке плоске дно (табл. IV, 7). У заповненні ями знайдено багато уламків ліпного і гончарського посуду. Поблизу dna лежала фрагментована амфора з широкою шийкою і ребристими ручками і жолобчастою зовнішньою поверхнею (табл. I, 5). Крім керамічних залишків, у ямі знайдені кам'яна розтирачка, кістяна намистина, глинняна пряслиця та уламки великої жаровні з вертикальними бортіками.

У південно-східному кутку приміщення в невеликій ямці, стіни і дно якої обмазані глиною, знайдено скелети мінеральних фарб у вигляді комків чи грудок із дрібного порошку (очевидно, вони зберігалися в матер'яльних кульках, зотлілих від часу). Фарби змішалися, але до часу відкриття ями з одного її боку була темно-коричнева фарба, з другого — цеглистого кольору, а між ними — світло-сіра. Відтінки цих фарб ми можемо легко знайти в розписі штукатурок.

У північній частині приміщення в невеликих ямах, опущених нижче підлоги, виявлено кілька дитячих поховань, в амфорах та глеках.

Поховання № 5 знаходилося в фрагментах червоноглинняного глека з плоскою ручкою, грушовидним корпусом на глибокому піддоні. Уламки глека служили тут нібито підстилкою для поховання, зверху нічим не прикритого. Кістяк зберігся погано, всі кістки знаходилися в одній купі, і тому положення кістяка встановити не вдалося. Навколо поховання стояли днища з частинами стінок трьох ліпних горшків. Довжина могильної ями 0,8 м, ширина — 0,6 м, глибина від рівня підлоги 0,3 м. Біля фундаменту, який розділяв приміщення на дві частини, осів засип ями № 2, яка відноситься до першого будівельного періоду і про яку ми вже говорили. На краю цієї ями відкрито поховання № 6 у глеку, частина якого разом з кістками сповзла до ями. Через це положення поховання в його первісному вигляді встановити не вдалося, але глек майже цілком реставровано. Він аналогічний глеку з поховання № 5 (типу зображеного на табл. II, 6). Такі глеки виявлені в Ольвії (ділянка НГ), Петухівці, Танаїсі та в містах Боспорського царства. Найкраще збережений екземпляр можна бачити в матеріалах Мірмекія¹⁴.

Біля північної стіни приміщення відкрито поховання № 7 та 8 в амфорах. Щоб вмістити померлу дитину в невеликі амфори, в посудині вибивали бік і в зроблений отвір, як правило, в скорченому вигляді, клали померлого, майже завжди головою до шийки амфори. Після цього отвір закладали тими ж черепками, а якщо останніх не вистачало, уламками стінок інших посудин.

Поховання № 7 було в амфорі, яка мала стрункі, витягнуті пропорції, з широкою шийкою, ребристими ручками та жолобчастою верхньою зовнішньою поверхнею (табл. II, 1). Дно відбите, але на його місце покладені два дна від інших гостродонних амфор. Дитячий кістяк, повернутий головою на захід, лежав у скорченому положенні на правому боці. Коліна підігнуті до грудей, права рука підкладена під голову, а ліва піднесена до підборіддя. Могильна яма чотирикутної форми, довжина її 0,70 м, ширина — 0,32 м, глибина — від рівня підлоги — 0,30 м.

До дна амфори описаного поховання притикає дно амфори з дитячим похованням № 8, перекритим зверху, на підлозі приміщення, кам'яною плитою. Велика амфора з розширенням у верхній частині корпусом, жолобчастими плічками та з гострим жолобчастим дном лежала шийкою на схід. Вінця амфори

і ручки відбиті (табл. II, 2). Дитячий кістяк зотлів і положення його не встановлено. Крім залишків кістяка, в амфорі знайдено браслет з тонкого мідного дроту з недбало закрученими один за одного кінцями та масивна мідна підвіска у вигляді двох зубчастих кілець, відлитих під прямим кутом одно до одного. Зверху є вушко для підвішування, а низ закінчується невеликим стрижелідібним виступом. Поблизу амфори лежав воронкоподібний піддон від одноручкового червоноглинняного глека. Могильна яма за формою аналогічна попередній і має такі ж розміри. Подібні цим амфори відмічені в могильнику Харакса¹⁵.

Біля західної стіни приміщення в невеликій ямі відкрито поховання № 17. Кістяк лежав у скорченому положенні на правому боці, голововою на захід. Поховання було без посудин і без супровідного інвентаря.

При вибиранні заповнення ями № 2, в яку, як було сказано, сповзло поховання № 6, на глибині 1 м від устя, в тому місці, де горловина розширюється в стінки, відкрито ще два дитячих поховання — № 18 та 19. Кістяки лежали в уламках великого одноручного глека описаної вище форми. Головами обидва поховання орієнтовані на схід. Кістяк поховання № 19 пошкоджений гризунами, багато з кісток вони розтягли, тому встановити положення (крім орієнтації) нам не вдалося. Між кістяками стояв невеликий ліпний горшок з трохи відігнутими вінцями і трьома шишковидними виступами на плічках (табл. IV, 1). Зовнішня поверхня горшка дуже обпалена і закопчена. Зверху обидва поховання були накриті уламками великої амфори з жолобчастою поверхнею на шийці і у верхній частині плічок.

На підставі спостереження можна припустити, що в північній частині приміщення № 2 з випаленої цегли була влаштована якесь похovalьна споруда, своєрідна усипальня для немовлят. На кам'яному фундаменті, який розділив цю кімнату на дві частини, стояла цегляна стіна — південна стіна усипальні. Північною її стіною була капітальна стіна № 5, а західна і східна стіни були викладені також з цегли; між цими цегляними стінками і капітальними стінами № 6 і 25 залишався прохід шириною 0,80 м. Вхід до усипальні, очевидно, був зі сходу, оскільки біля цієї стіни не було жодного поховання. На це ж вказує наявність тут дрібних блоків, які складалися з двох-трьох цеглин і ве-

¹⁴ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., МИА, № 25, стор. 168, рис. 61.

¹⁵ В. Д. Блаватский, Харакс, МИА, № 19, стор. 273, рис. 13.

ликої кількості окремих цеглин, очевидно, з простінків між дверима і стінками.

З восьми поховань, відкритих у приміщенні № 2, шість знаходилося в межах усипальни. Всі вони розташовані вздовж стін, і відповідно стінам орієтовані посудини. Поховання № 7 і 8 поміщені під північною стіною, поховання № 5 — під західною, поховання № 6, 18 і 19 — під південною. Східна і центральна частина усипальні вільні від поховань. Тут могло бути місце, куди заходили родичі померлих дітей для здійснення поминальних обрядів. Два поховання — № 14 і 17 виявилися за межами усипальні. За обрядом поховання вони відрізняються від вищеописаних. Одне з них в ямі без посудини, друге — в ліпному горшку, опущеному в напівзасипану яму. Також виявлено, можливо, в якійсь мірі видбиває майнозву диференціацію жителів цього будинку.

Немає сумніву, що і штукатурка, і карнизи в цьому випадку пов'язані тільки з похованальною спорудою, внутрішня частина якої була оштукатурена, прикрашена фресковим розписом та карнизами чудової роботи, які відділяли площину стіни від стелі. Штукатурити приміщення не було необхідності, бо цегла, пофарбована в темно-вишневий колір, створювала ефектну мозаїчну кладку на фоні білого вапна. Цілком ясно, що при обробці поверхні цегляних стінок було видно обидві сторони. При вивчені завалу цегли, який лежав біля південної стіни приміщення № 2, стало ясно, що цегла упала з півночі, великі блоки лежали догори оштукатуреною стороною.

Таким чином, у нас є всі підстави вважати приміщення № 2 дитячою усипальнею. Площадка з вогнищем, виявлена в південній частині приміщення, була місцем відправлення заупокійної тризни.

В Ольвії на ділянці *I* в 1938 р. Т. М. Кніпович виявила при дитячому похованні в амфорі, яка відносилася до IV ст. до н. е., площадку, обмазану глиною і вкриту зверху золою. На площадці стояло кілька маленьких посудинок¹⁶. Майже аналогічну картину ми бачимо в Козирці, хоч ольвійське немовля було поховане на 800—900 років раніше. Це свідчить про те, що обряд поховання дітей в амфорах був дуже стійким.

Усі вісім поховань (шість — в поховальному спорудженні і два — за його межами, але всередині приміщення № 2) відносяться

до другого будівельного періоду, який датується від середини II до середини III ст. н. е.

При вибиранні ями № 2 було виявлено багато керамічного матеріалу, що відноситься, як і сама яма, в основному до першого будівельного горизонту. Матеріал фрагментований, але окремі посудини вдалося реконструювати. Про амфору з двоствольними ручками ми вже говорили; тут відмітимо велику сіролошенню миску із закругленим і трохи загнутим всередину краєм (табл. V, 5). Всередині, поблизу дна, по окружності миска орнаментована зигзагоподібною хвилею, нанесеною лощінням. Амфора з двоствольними ручками та миска знаходилися на одному горизонті, отже, амфору, як і миску, можна датувати I ст. н. е.

Спинимося ще на одній досить цікавій деталі щодо планування приміщення № 2. Воно розташоване між приміщеннями № 1 із півночі, № 5 з півдня та № 11 із заходу. З метою економії каменю, здавалось би, будівельники повинні були використати стіни названих приміщень, збудувати ще одну стіну з боку дворика, і приміщення було б готове. Проте вони цього не зробили, а збудували нові стіни, ізольювали приміщення від інших споруд будинку. Це зайвий раз підкреслює, що приміщення № 2 було відразу збудоване для поховання в ньому дітей, тобто виконувало роль своєрідного будинку мертвих.

Приміщення № 5 розташоване на південний захід від дворика. В описаному будинку воно найбільше має трапецієвидну форму. Стіни різної довжини, відносно непогано збереглися. Північна стіна № 13, довжиною 10,5 м, підімається над підлогою на 0,54—0,80 м, і має до 8 рядів кладки з великих плоских каменів. Цілком збереглася і західна стіна № 33, яка складалася з 6—7 рядів кладки на висоту до 0,70 м. Довжина цієї стіни 15 м. Від південної стіни № 42 збереглася західна частина, що становила по довжині її більшу половину. Висота стіни така ж, як і західної. Східна стіна № 44 добре збереглася на невеликому відрізку в північному кінці, в іншій частині вона розібрана і тільки внизу збереглося 1—2 ряди кладки фундаменту. Загальна площа приміщення 148 м². Східний кінець південної стіни № 44 і значна частина східної стіни № 44 були розібрани, очевидно, в третій будівельний період, коли в сусідстві виникло приміщення № 8.

Приміщення № 5 збудовано на культурному шарі першого будівельного періоду, пухкому за своєю структурою, тому фундамент

¹⁶ Т. Н. Кніпович, Раскопки некрополя на територии северо-восточной части Верхнего города в Ольвии в 1938 г., СА, VI, 1940, стор. 302—303.

його опущений значно нижче підлоги; він прорізає нашарування попереднього періоду і доходить до твердого ґрунту — похованого ґумусу. Фундамент, опущений нижче підлоги на 0,35—0,40 м, викладений з рваного каменю досить недбало — окрім камені виступають із стіни. Цілком очевидно, що ця частина кладки не була видна. Якщо говорити про висоту стін, що збереглися, включаючи фундамент, то до зазначених висот слід додати висоту фундаменту, і тоді найбільша висота збережених стін становитиме 1,15 м — 14 рядів кладки. Ширина стін 0,60—0,70 м.

Приміщення № 5 має надзвичайно прямі стіни, старанно підібраний камінь і акуратну кладку. Техніка кладки при цьому залишається спільною для стін всього будинку: по краях стіни — великі камені, всередині — дрібні. Плит, поставлених на ребро, в основі стіни немає. До східної і західної стін в тих місцях, де вони проходили по засипці більш ранніх ям, поставлені контрфорси.

Внутрішніми стінами № 26 і 27 приміщення № 5 поділено на три кімнати: північно-східну, північно-західну та південну — найбільшу розмірами. Обидві внутрішні стіни саманні, збудовані на кам'яному фундаменті висотою 0,35 — 0,40 м і шириною до 0,40 м. Верхній ряд кладки фундаментів добре віднівелюваний і підготовлений для укладання на ньому саману.

Вхід до приміщення був з південної сторони, там, де по вертикальній лінії обривається стіна № 42. Слід вважати, що кожна кімната мала зовнішні двері, але за наявними залишками говорити про це з повною певністю неможливо.

Культурні нашарування над приміщенням № 5 такі: зверху до глибини 0,40 м ішов чорнозем, його змінив сірувато-золистий шар товщиною 0,60 м, нижче, до самої підлоги, яка знаходилася на глибині 1,55 — 1,60 м від денної поверхні, був завал саману жовто-зеленого кольору.

На глибині 1 м, на межі сірувато-золистого шару і завалу саману, площа приміщення № 5 була перекрита шаром черепиці і випаленої цегли — в 2—3 ряди. Саман, що влав з внутрішніх стінок № 26 і 27, утворив дуже щільний шар з невеликою кількістю дрібного керамічного матеріалу. Під завалом саману також виявлено шар черепиці і цегли, який перекривав усе приміщення і лежав на підлозі. Шар золи товщиною 0,01—0,02 м перекривав підлогу тільки в південній кімнаті, він, очевидно, походить не від пожежі, а від великого вогнища, яке було в цій кімн-

ті. Якщо північно-західна частина будинку, як ми побачимо нижче, загинула від пожежі, то цього не можна сказати про південну його частину, і зокрема про приміщення № 5.

Близько середини III ст. н. е. жителів Козирського городища спіткало якесь лихо, що призвело до трагічної загибелі усього населення і припинення на цьому життя. Найімовірніше, це був один з нападків степових кочівників. Населення втікло, захопивши з собою найцінніші речі і залишивши все, що не можна було забрати. Будинок був підпалений і зруйнований. Проте пожежа не зачепила південної частини будинку — приміщення № 5, тому що воно було покрите черепицею, тимчасом як більшість інших приміщень мала покрівлю з комишу. Дальше приміщення № 5 руйнувалося само собою. З часом зотліли діякі балки дерев'яних перекріть, і частина черепичного даху впала на підлогу, утворивши нижній завал черепиці; потім розмокли і зруйнувалися внутрішні саманні стінки, які утворили щільний зеленувато-жовтий шар, і, нарешті, впала остання частина даху разом з верхніми рядами стін, викладених з випаленої цегли. Наслідком цього був верхній завал черепиці і цегли. Так уявляється нам остаточна загиbelь будинку на підставі спостереження в процесі розкопок і наявності того матеріалу, який був залишений жителями всередині приміщення.

У північно-східній кімнаті приміщення № 5 привертає увагу не тільки характер знайденого інвентаря, а й обробка стін. У завалі саману в цій кімнаті було зібрано кілька тисяч дрібних фрагментів розписної вапнякової штукатурки і понад сотню вапняково-алебастрових карнизів, аналогічних карнизам з похованого спорудження приміщення № 2, хоч кімната і не має ніякого відношення до поховань споруд. Спочатку, можливо, кімната була парадною, потім втратила це призначення і служила звичайним господарським приміщенням. Для час тут важливе те, що і штукатурка, і карнизи з похованальної споруди приміщення № 2 характерні не тільки для культових приміщень, а й для жилих.

На глинобитній підлозі північно-східної кімнати знайдено багато побутового інвентаря, який свідчить про раптове припинення життя в цьому будинку. В північно-західному кутку кімнати лежали два ліпних світильники згаданих вище форм, два глиняних невипалених конуси з отворами у вузькому кінці, невеликий ліпний горщик з трохи відігнутими назовні вінцями, короткою шийкою, невисокими плічками і широким дном. Тут же

знайдена ліпна конусоподібна чашка з дуже закопченою зовнішньою поверхнею. Цікавою є група речей, пов'язаних з господарською діяльністю, які знаходилися в північній половині кімнати. До цієї групи входить млинарське пристосування, яке складалося з двох каменів верхнього і нижнього та двох великих піфосоподібних амфор, поставлених з північної і південної сторін млина. Амфори знайдені роздавленими, але всі їх частини виявилися на місці, тому одну з них вдалося реставрувати: у неї широка шийка, оперізана по краю трикутним у перерізі пояском, масивні ручки з вертикальним глибоким жолобком з внутрішнього боку, невеликі круглі плічки, широкий бочонкоподібний корпус, який різко спадає до циліндричної ніжки (табл. I, 3). Шийка, центральна частина корпусу і дно вкриті широкими жолобками, а плічка — вузькими. Висота амфори 1,16 м, діаметр по вінцях — 0,23 м, діаметр корпусу — 0,54 м. Амфора виготовлена з глини, яка має домішку дрібного піску, колір її яскраво-оранжевий. Аналогічні амфори відомі з Ольвії¹⁷, Неаполя скіфського¹⁸ та деяких міст Боспору¹⁹. Всі вони датуються II—III ст. н. е. Козирські амфори відносяться до III ст. н. е. Між уламками великих амфор зібрани частини невеликої червоноглиняної тонкостінної дворучної посудини з широкими плоскими вінцями, прикрашеними прокресленими лініями, з високою циліндричною шийкою і кулястим корпусом (табл. III, 4). Плоске дно закінчується кільцевим піддоном. Стрічкові ручки прикріплені одним кінцем до плічок, іншим — до нижнього боку плоских вінець. Зовнішня поверхня посудини вкрита тъмяним червоним лаком.

У різних місцях на підлозі кімнати зібрано 10 пластинок ромбічної форми, виготовлених з прозорого матеріалу, що нагадує слюду. Такі пластинки могли застосовуватися для інкрустації дерев'яних шкатулок, ларчиків тощо. В центрі кімнати знайдена бронзова фібула з лункоподібною вигнутую спинкою та уламок бронзової пряжки. Біля східної стіни лежали три уламки скляних посудин із зеленуватим відтінком, три уламки про-

¹⁷ Л. М. Славин, Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940, стор. 77, рис. 59.

¹⁸ И. Б. Зеест, вказ. праця, стор. 76.

¹⁹ О. Э. Ланговая, Позднеримская амфора из Мирмекия, СА, VII, стор. 289—291; В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., МИА, № 25, стор. 170, рис. 65, стор. 206, рис. 123, 124; В. Д. Блаватский, Харакс, МИА, № 19, стор. 273, рис. 3.

зорих скляних посудин, бронзове дзеркало, що дуже окислилося, чотири великих залізних цвяхи, мідне чотиригранне шило (рис. 10, 2).

У південно-східній частині кімнати поблизу стіни № 14 виявлена яма № 9 глибиною 1,5 м, з діаметром устя 0,87 м та діаметром dna 1,5 м. Невисока циліндрична горловина ями різко розширяється в круті плічки, від яких вертикально до dna опускаються стінки. Заповнення ями складалося з чистої золи, і тільки поблизу dna зола змішана з глиною. Керамічний матеріал представлений уламками амфор з ребристими ручками, невиразними фрагментами сіроглиняного, червоноглиняного, червонолакового та ліпного посуду, а також уламками великої товстостінної жаровні грубої роботи.

У усті ями на 0,15 м нижче підлоги була виявлена роздавлена амфора з дитячим похованням № 16. Кістяк лежав на правому боці в скорченому положенні головою на схід, до шийки амфори. Амфора розбита на дрібні куски, зверху і з боків обкладена уламками іншої амфори. Верхня частина шийки, ручки і дно відбиті, але форма її добре реконструється: вона мала широку шийку, ребристі ручки і тонкий жолобчастий корпус (табл. I, 6). На стінках амфори є три пари отворів для скріплення розбитих частин, коли вона використовувалася ще для господарських цілей.

Аналогічна яма № 11 з таким самим речовим матеріалом була відкрита в південному кінці кімнати.

Східна стіна № 14 приміщення № 5 проходить по засипці більш ранньої ями № 8, викопаної в перший будівельний період. Для того щоб стіна не осіла в яму, остання була на глибину до 2 м забудована дрібним каменем з глиною, а із зовнішнього боку на засипці ями до стіни був поставлений контрфорс № 21, який добре зберігся до наших днів. Контрфорс був збудований одночасно з стіною, тому що камені його знаходяться з нею в першій.

У північній частині ями № 8, яка виходила за межі приміщення № 5, на глибині 0,20 м від устя, відкрито дитяче поховання № 15 в амфорі. На відміну від інших поховань амфора ця не розбита, у неї не вистачає тільки dna. Форма амфори не характерна для Козирського городища, і представлена на нашому розкопі лише цим одиничним екземпляром. Амфора має коротку шийку, оперезану валиком по краю вінець, широкий яйце-видний корпус з невеликими ручками-петель-

ками на плічках (табл. II, 4). Померла дитина була покладена через відбите дно головою на захід до шийки амфори. Кістяк лежав на правому боці в скорченому положенні, на трав'яній підстилці. На плічках амфори червоною фарбою нанесені три знаки, що нагадують літери. Під амфорою знайдено уламок червонолакової посудини у вигляді голови негра (рис. 14): підкреслено товсті губи, широкий сплющений ніс, курчаве волосся. До поховання цей уламок посудини, очевидно, не має ніякого відношення. Як правило, похальний інвентар, що супроводив дитячі поховання, знаходився всередині амфори.

Північно-західна кімната має таку ж форму і розміри, як і попередня. Довжина її 7 м, ширина — 4 м. На підлозі кімнати під завалом черепиці відкрито 22 великі піфосоподібні амфори, 10 амфор з вузькою шийкою і ребристими ручками та 6 великих ліпних горшків — всі роздавлені (рис. 15). На стінках усіх амфор зберігся темний порошкоподібний шар, який свідчить про те, що в амфорах зберігалися продукти: у великих, імовірно, борошно, а в малих — вино або олія.

Поблизу південно-східного кутка кімнати була відкрита яма № 17 глибиною 2,05 м і діаметром dna 1,60 м. До затибелі будинку приблизно на 0,5 м яма не була засипана, тому під час катастрофи до неї потрапили уламки великих амфор, саман, черепиця та цегла. Нижче, до глибини 1,20 м, йшов щільний золистий шар з незначним включенням дрібного керамічного матеріалу; ще нижче, до самого dna, яма була заповнена однорідною червоною глиною, яка утворилася в результаті обвалу верхньої її частини. Стінки ями на висоту 0,85 м від dna обмазані глиною. Спочатку яма, як і вся кімната, була пристосована для зберігання продуктів, пізніше, коли обвалився верх, її використовували для сміття, у зв'язку з чим і утворився сміттєвий шар з великою кількістю золи.

У північно-західному кутку кімнати в невеликій ямці знайдено витончений червонолаковий глек-вазу III ст. н. е. (табл. V, 12).

Південна кімната — найбільша в приміщенні № 5: довжина її 8 м, ширина — 5,5 м. В південно-східній частині кімнати знаходилося велике вогнище овальної форми, заглиблене до 10 см і заповнене золою та вугіллям. З південної сторони вогнища стояла червонолакова чаша з високими стінками та загнутими всередину краями (табл. V, 7), піфосоподібна амфора, великий ліпний горшок своєрідної біконічної форми (табл. IV, 8). Під зрізом вінець горшків прикрашений врізною

падаючою хвилою, а на плічках — трьома парами шишковидних виступів. З північної сторони вогнища знайдено велике жорна з отвором посередині, кам'яну ступу (табл. IV, 9), верхню плиту зернотерки, піфосоподібну

Рис. 14. Уламок червонолакової фігурної посудини.

амфору і лутерій, який мав форму великої миски з широкими горизонтально відтягнутими вінцями, із зливом (рис. 16, табл. III, 10), з стінками, які конусоподібно падають до тонкого плоского dna. Подібний лутерій того ж часу трапився при розкопках у Нижньому місті Ольвії²⁰. Ручні млини-зернотерки, знайдені в північно-східній та південній кімнатах, однакові за формою, розмірами та конструкцією. Вони складаються з двох частин: плоскої нижньої плити і верхнього жорна з воронкоподібним заглибленням, в яке сипалося зерно.

Біля західної стіни кімнати відкрито яму глибиною 1 м. Стіни її облицьовані кам'яними плитами з слідами обпалу. Така ж плита лежала на dnі ями. Функціональне призначення її залишилося неясним. Південніше ями знайдено нижню плиту млинарської споруди та роздавлену піфосоподібну амфору.

У південно-західному кутку кімнати був відсік, утворений капітальними стінами приміщення і півкруглою стіною № 37 (рис. 17). Підлога відсіку нижче підлоги приміщення на 0,40 м. Заповнення його складалося з чистої золи.

Якщо північно-східна кімната спочатку була парадною, а пізніше — чисто господарською, пристосованою під млин, в той час, як північно-західна кімната виконувала роль кладової, то південна кімната ж була і жилою і господарською, про що красномовно свідчать вогнище і знайдений інвентар.

²⁰ Б. В. Фармаковский, Раскопки в Ольвии, ОАК за 1909—1910 гг., стор. 42, рис. 44, 45.

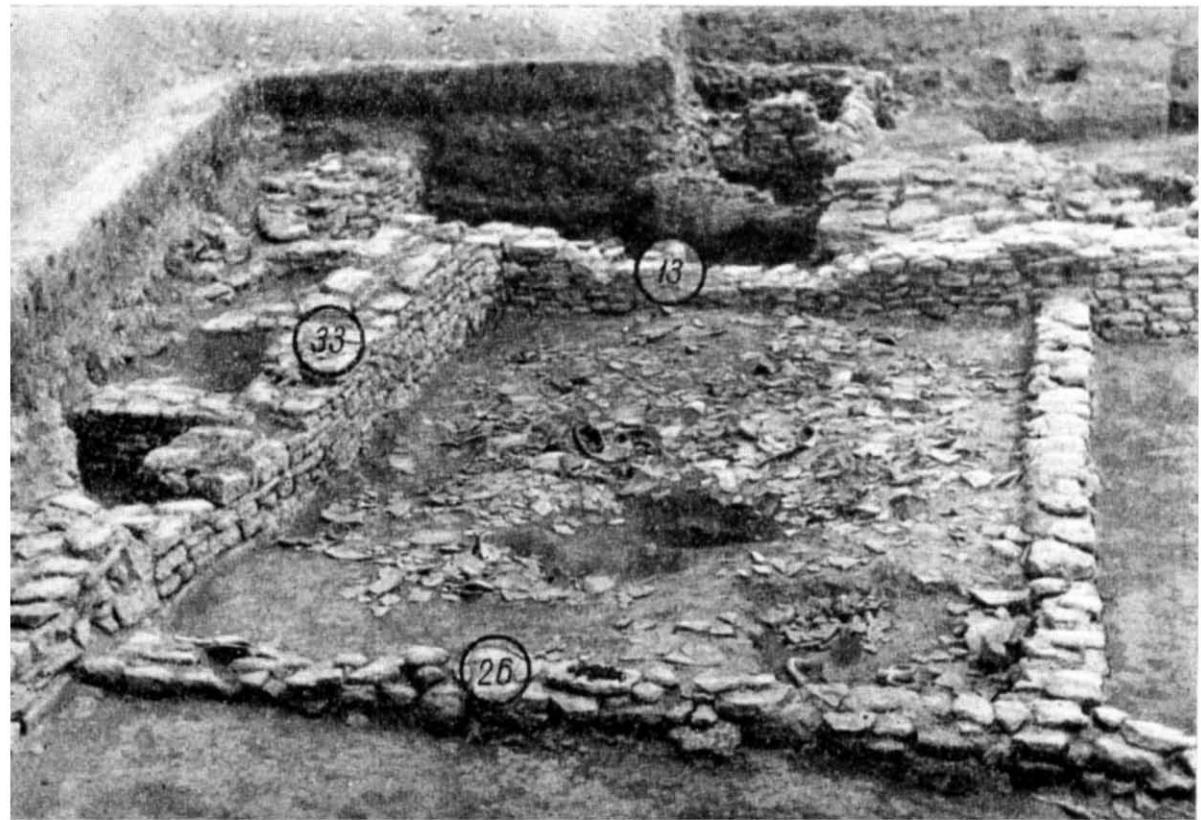

Рис. 15. Роздавлені амфори в північно-західній кімнаті приміщення № 5. Вигляд з півдня і південного заходу.

Із східної сторони дворика розташовані приміщення № 4 та 7.

Приміщення № 4 має форму витягнутого чотирикутника розмірами $4,25 \times 7,80$ м. Добре збереглася західна стіна № 8 висотою 0,90 м від підлоги, яка складається з 9—

Рис. 16. Кам'яна ступа, лутерії та два жорна в південній кімнаті приміщення № 5.

10 рядів кладки. До північної стіни приміщення стіна № 8 прибудована впритул. У північній стіні чітко виділяються два будівельних періоди, відокремлені один від одного золистим прошарком товщиною 0,04—0,07 м. Східна стіна № 24 довше західної стіни № 8 на 0,10 м. Через дверний проріз у південній стіні приміщення № 4 з'єднувалося з сусіднім приміщенням № 7, а через останнє — з двориком (рис. 18). Рівна глиnobитна підлога приміщення знаходилася на глибині 1 м від сучасної поверхні. В північно-західному кутку на підлозі лежала шийка піфоса, всередині якого виявилось дно великого ліпного горшка. Так з уламків двох посудин було складено одну посудину, яка могла використовуватися для господарських цілей.

Південніше піфоса біля західної стіни № 8 відкрито вогнище — невелике заглиблення в підлозі, заповнене золою і вугіллям. Поблизу вогнища знайдено дві ями № 12 і 13 глининою 0,5 м, заповнені золою.

У центрі приміщення стіна № 8 проходить по засипці більш ранньої ями № 3, яка відноситься до першого будівельного горизонту. В східній половині яма вибрана на глибину 2 м, але дна ще не було, видно далі вибирання не проводилося, бо могла завалитися стіна. Заповнення ями складалося із золи з прошарками глини. Кераміки багато, але вся

вона одноманітна — переважно уламки одноручних глеків з кулястим корпусом. Тут же знайдені уламки тонкостінної миски, вкритої густим червоним лаком. На відміну від усіх наявних мисок і невеликих чашок кільцевий піддон замінений тут двома гострими виступами.

У південних кутках приміщення було відкрито п'ять дитячих поховань у посудинах. Амфора з похованням № 13 знаходилася в південно-західному кутку в ямі чотирикутної форми розмірами $0,38 \times 0,60$ м, викопаній у підлозі на глибину 0,40 м. Кістяк дитини лежав на правому боці в скорченому положенні головою на південний захід. Коліна та ліва рука підігнуті до підборіддя, права рука підкладена під голову. В ногах кістяка зібрано 32 пластові намистини, які, очевидно, були нашиті на нижню частину одягу. Амфора має звичайний, дуже поширений для III ст. н. е. вигляд: вузька шийка, ребристі ручки, округлий корпус і гостре дно з неглибоким піддоном (табл. II, 3). Біля амфори лежало дев'ять уламків стінок іншої амфори і два уламки ручок великих піфосоподібних амфор.

У сусідньому південно-східному кутку над підлогою трохи виступав горбик з щільно утрамбованої жовтої глини, який прикривав дитячі поховання № 20, 21, 22 і 23. Про по-

Рис. 17. Півкруглий відсік у південно-західному кутку приміщення № 5. Вигляд з північного заходу.

ховання № 20 і 21 ми говорили вище. Поховання № 22 і 23 розташовані західніше на 0,15 м. Одне з них поміщене в світло-сірій амфорі без шийки і ручок, друге — в червоно-глиняній посудині. Верхніми частинами посудина і амфора впритул з'єднані одна з одною (рис. 19). Від похованіх залишилося

кілька кісток (у посудинах були гнізда гризунів), тому встановити положення їх та орієнтування не вдалося. І амфора, і посудина датуються III ст. н. е., тобто походження відноситься до другого будівельного періоду.

Наявність керамічного матеріалу, знайденого на підлозі приміщення, вогнища і двох

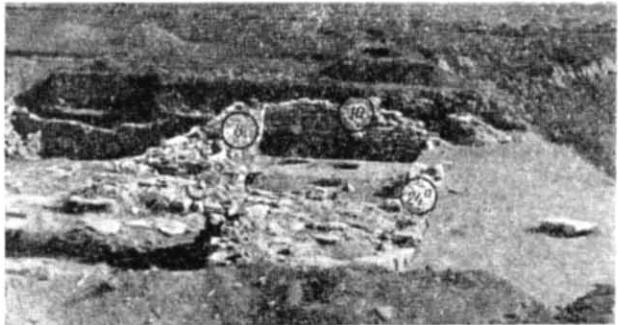

Рис. 18. Приміщення № 4 та 7 (на передньому плані — кам'яна підлога). Вигляд з півдня і південного сходу.

невеликих ям для засипання золи дає підставу вважати приміщення № 4 жилим.

Приміщення № 7 розташоване південніше приміщення № 4 і має з ним суміжну стіну № 17 з дверним прорізом, який з'єднує обидва приміщення. Західна стіна № 8 була продовженням відповідної стіни приміщення № 4. Кінець її обривається під прямим кутом; це свідчить про те, що в цьому місці був прохід до дворика. Східна стіна № 24 збудована на залишках стіни першого будівельного горизонту. Від південної стіни нічого не збереглося, але оскільки підлога приміщення забрукована кам'яними плитами, розміри

його легко встановлюються: довжина 3,8 м, ширина 2,7 м. У північно-західному кутку приміщення відкрито залишки печі прямокутної форми довжиною 1,6 м і ширину 1,25 м. Основи північної і південної стінок печі зроблені з кам'яних плит, поставлених на ребро. Черінь печі, який вище рівня підлоги на 0,30 м, викладений плоскими плитками (рис. 20) і обмазаний глиною. Велика кількість глиняної обмазки з відбитками прутів, знайдена на черені печі і поблизу нього, дає підставу припускати, що склепіння було глинобитним і мало півсферичну форму.

Інші приміщення — № 6, 9, 10, 11, 12 і 13 цього будинку, розташовані в північній і західній його частині, безпосередньо до дворика не прилягали і з'єднувалися з ним або через інші приміщення, або взагалі не були з ним зв'язані.

Приміщення № 6 має форму трапеції і розташоване між приміщеннями № 1 — із сходу, № 2 та 11 — з півдня, № 12 — із заходу і № 13 — з півночі. Стінами його були стіни названих приміщень, тому на описі їх спинялися не будемо. Від північної стіни № 23 збереглося три камені у східному кінці. В другому будівельному періоді вона була продовженням стіни № 2 приміщення № 1, розібрана, очевидно, ще в давнину.

У культурному шарі над приміщенням № 6 до глинобитної підлоги, яка знаходилася на рівні дворика, нічого примітного не виявлено. Але розчистка підлоги показала, що тут ми маємо справу не із звичайним жилим або господарським приміщенням, а з приміщенням культового характеру, аналогічним приміщенню № 2 і зв'язаним з ним.

Біля стіни № 1 відкрито кострище овальної форми розмірами $1,25 \times 1,80$ м. На ньому, вкупі з дитячими перепаленими кістками знайдена бронзована голка (рис. 10), скляна прозора намистина у формі людського серця, два куски кременю і залізне кресало. Інвентар вказує на те, що тут були спалені хлопчик і дівчина. Біля західного краю кострища лежали три плити, які утворювали круг. Під центральною великою плитою була невелика яма, на дні якої лежали череп вівці і чотири трубчасті кістки. На кістках стояли дві червоноолакові чашки і ліпний світильник на стовповій ніжці. У великій чашці (табл. III, 1) була зола з вуглинками і перепалені дитячі кістки, очевидно, зібрани з кострища. У другій чашці знаходилися зотлілі рештки їжі. Від цієї групи плит на

північний схід, до залишків стіни № 23, тягнеться траншея глибиною 0,5 м і шириною 0,8 м з похованням п'ятнадцяти овець²¹. Кістяки овець лежали в анатомічному порядку щільно один до одного, всі на правому боці голововою на північний захід.

Північно-західніше і північно-східніше кострища було ще дві групи каменів. Кожна

Рис. 19. Дитяче поховання в посудинах до розкриття.

з цих груп, як і попередні, складалася з трьох плит. У північно-західній групі під однією з плит була невелика ямка, заповнена чистою золою, а в північно-східній груді плит, укладених одна біля одної вздовж стіни № 1, під центральною плитою в земляній ямі знайдено кістяк дитячого поховання № 9, який лежав без посудини на правому боці в скорченому положенні, голововою на північ. Біля північно-західного краю кострища знайдена бронзова фібула з підв'язним приймачем. Аналогічні фібули дуже поширені, а в найближчому міському центрі від Козирського поселення — Ольвії їх багато в шарах II—III ст. н. е.²².

Крім описаного, в цьому приміщенні ми виявили ще чотири дитячі поховання в амфорах. На північній межі кострища знайдена напівзаглиблена в підлогу амфора з дитячим похованням № 1; поховання № 2 знаходилося зовні амфори і було прикрите стінками іншої посудини. Кістки дуже потривожені і положення їх встановити не вдалося. У амфори, яка датується III ст. н. е., відбиті ручки і дно, але замість їх покладено відповідні частини інших амфор. На стінах амфор чітко

видно сліди ударів якимось гострим знаряддям, що нагадувало сучасну кирку. Таким ударами вибивалася стінка амфори, для того щоб у зроблений отвір можна було покласти померлу дитину.

У північно-західній частині приміщення № 6, біля стіни № 32, відкрито поховання № 24. Всередині амфори у витягнутому положенні лежав на спині дуже зотлілий дитячий кістяк, орієнтований голововою на південь. Амфора з похованням № 24 відрізняється від усіх відомих нам амфор Козирського городища більш стрункими пропорціями і тонкими стінками оранжевого кольору (табл. II, 5). Шийка і ручки її не збереглися, але покладені замість їх ручки від невеликої світло-сірої амфори з вузькою шийкою дають можливість датувати поховання III ст. н. е. Як правило, всі дитячі поховання в амфорах закопувалися неглибоко від підлоги — 0,05 — 0,20 м. Поховання № 24 знаходилося в ямі розмірами 0,4×0,8 м, глибина її 1 м, що в 5—6 разів перевищує глибину всіх попередніх поховань.

У північній частині приміщення відкрито поховання № 3 в амфорі. Кістяк лежав на спині у витягнутому положенні, голововою на схід.

Отже, в приміщенні № 6 відкрито п'ять дитячих поховань і два трупоспалення, тут

Рис. 20. Залишки печі в приміщенні № 7. Вигляд з півдня.

поєднуються два обряди — трупопокладення і трупоспалення.

У південно-східній частині приміщення розчищена яма № 4. Устя її було перекрите великою плитою, тому зверху, до глибини 1 м, яма не заповнена. Нижче, до дна, заповнення складалося з чистої пухкої землі,

²¹ Кістки визначені доктором біол. наук І. Г. Піддоплічком.

²² А. І. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, VIII, 1953, стор. 76 і далі.

золи з домішкою деревних вугликів, перепалених кісток тварин і великої кількості фрагментованої кераміки II—III ст. н. е. Вдалося реконструювати амфору з вузькою шийкою, ребристими ручками і яйцевидним корпусом на неглибокій підставці — ніжці (табл. I, 4)

Рис. 21. Приміщення № 11 із залишками печі в нижньому правому кутку та півкруглого відсіку — камери зерносушилки.

та одноручний глек описаних вище видів (табл. II, 6). Яма, глибиною 3,26 м, мала пляшкоподібну форму з обкладеною каменями горловиною і старанно вирівняними стінками. В дні її влаштована ще одна яма діаметром і глибиною 0,2 м. Аналогічна яма (№ 14) з таким же заповненням відкрита в центрі приміщення поблизу першої групи кам'яних плит. З керамічного матеріалу тут виділяється верхня частина сіролощеного гле-ка. Вдавлені пролощені пояски оперізували посудину по плічках. Між поясками лощінням нанесена хвиляста лінія і широкі верти-кальні смуги.

Поміж приміщеннями № 2 та 11 є про-міжок, своєрідний коридор, шириною 0,75 м. З півдня цей коридор перегороджений про-довженням стіни № 12 — південної стіни при-міщення № 2. Північний кінець коридора від-критий, він виходить до приміщення № 6.

Північно-західну частину будинку займа-ли приміщення № 11, 12 і 13.

Приміщення № 11, як і більшість примі-щень будинку, має неправильну трапецієвид-ну форму із стінами різної довжини, що збе-реглися цілком задовільно (рис. 21). Довжи-на приміщення 7 м, ширина в південному кінці — 5,7 м, в північному — 4,7 м. Західна стіна № 35 збереглася краще інших. У пів-денному кінці вона має висоту від підлоги 1,3 м

— 9 рядів кладки з великих плоских плит вал-няку, на північ стіна поступово понижується і обривається, не доходячи до кутка. Ширина стіни 0,6—0,65 м. Протилежна східна стіна № 29 цілком аналогічна описаній. Південною стіною приміщення була північна стіна № 13 приміщення № 5 і невеликий відрізок стіни № 36, яка утворювала південно-західний ку-ток приміщення № 11. Між цим відрізком стіни і північно-західним кутком приміщення № 5 є дверний проріз шириною 1,15 м для вхо-ду до приміщення № 11 з півдня. Північна стіна № 28 складається з двох відрізків, роз-ділених дверним прорізом шириною 1,10 м. Східний кінець цієї стіни від дверного про-різу до кутка складений на засипці більш ранньої ями, разом із засипкою він осів і нижні ряди кладки розсунулися. Осідання стіни почалося ще під час існування будинку, про це свідчить перекладка стіни від шосто-го ряду внизу. Загальна висота стіни 1,2 м — до десяти рядів кладки. Західний відрізок стіни № 28 складено не на підлозі, а на щіль-ній глинистій підстилці — трамбівці, яка ви-ступає над підлогою на 0,36 м. Висота її кам'яної частини 0,4 м — два ряди кладки з великих каменів. Висота стіни разом з глини-стою трамбівкою 0,76 м. На глинистій трам-бівці, в основі кам'яної кладки, знайдено сріб-ну монету римського імператора Антоніна Пія; ця знахідка підтверджує запропоновану нами дату початку другого будівельного періо-ду в середині II ст. н. е.

Над приміщенням № 11 в золистому і жовтоглинистому шарі, який змінює золистий, було багато випаленої цегли і черепиці. Ба-гато цегли збереглося в кладці у вигляді блоків, аналогічних блокам з приміщення № 1 і 2. На відміну від останніх бокова сторона цегли з приміщення № 11 не пофар-бована. Всього з приміщення було вибрано 639 цілих і розбитих цеглин та 1763 уламки черепиці. Завал цегли супроводився здрібне-ними уламками валнякової штукатурки. Фрагментів розписної штукатурки, а також гіпсових карнізів тут не було.

Жовтоглинистий шар товщиною 1,2 м змінився горілим сажистим шаром товщиною 0,4 м, майже цілком позбавленим культур-них залишків. У ньому було багато обугле-ного дерева і глиняної обмазки з відбитками комиші і деревних прутів. Серед обгорілого дерева виділяється кусок дерев'яної дошки товщиною 2 см з невеликим отвором посередині.

Південно-східний куток приміщення № 11 відокремлений від іншої його частини пів-

круглою стіною з дзернім прорізом шириною 0,65 м (рис. 21). Півкругла стіна № 30 складена з дрібних плиток із обох боків обмазана глиною. Глинняна штукатурка добре збереглася і на інших стінах всередині півкруглого відсіку. Рівна глинобитна підлога його і

Рис. 22. Залізний замок з приміщення № 11.

глинняна штукатурка стін дуже обпалені. Непогоріле просо вкривало всю підлогу відсіку шаром товщиною до 0,1 м. В північно-східному кутку відсіку на підлозі під шаром проса знайдено 15 напівборгільських астрагалів бика, залиші кресала і хілька уламків стінок амфор III ст. н. е. Всі ці залишки знаходилися навколої невеликої жертвової ямки, викопаної в підлозі. В ямці знайдено кістяк молодої вівці без голови і два лінчеві світильники у вигляді круглих чашок на столових ніжках. У дверному прорізі лежав великий залізний замок (рис. 22) з слідами прикипілого дерева, яким, імовірно, зачинялися дерев'яні двері. Поруч з замком знайдена лілна конусоподібна чашка з масивною ручкою, що відходила від дна (рис. 23). Зовнішня і внутрішня поверхні чашки дуже випалені і закопчені. Аналогічні чашки зустрічаються в Ольчії, Тірі і на городищах нижнього Дніпра. Багато їх знайдено в пам'ятках цього ж часу, розташованих по Дунаю і тісно пов'язаних з фракійською культурою.

У протилежному північно-західному кутку приміщення № 11 знаходилася піч, що непогано збереглася. До розчистки піч мала вигляд горба з кусків обмазки. Коли частина обмазки була знята, відкрилися залишки великої жаровні з високими бортиками (рис. 24). Багато фрагментів цієї жаровні, виготовленої з грубої глини з домішкою соломи, було і з шарі над піччю, а також з інших місцях приміщення № 11. Після зняття кусків жаровні відкрилася нижня частина пічі, яка ділиться на дві частини: власне тонку і челюсті. Тонка мала підковоподібну форму, широким боком примикала до північної (№ 28) стіни приміщення, а від західної стіни № 35 була відділена проміжком шириною

0,2 м, який використовувався, очевидно, як димохід, тому що стінки його обмазані глиною, випалені і закопчені. Тут же лежав кусок глиняної труби ловжиною 0,28 м діаметром у широкому кінці 0,08 м, а у вузькому — 0,06 м. Уламки таких самих труб знайдені у великій кількості серед кусків обмазки в горілому шарі; відмітимо, що вони йшли смугою від печі в напрямі до півкруглого відсіку. Від стінок тонки добре збереглися північна і західна стінки, висотою від підлоги 0,37 м. Заходна стінка глинобитна, тільки в кінці устя на ребро поставлена одна кам'яна плита. Східна стінка тонки не збереглася, але на підлозі чітко видно слід, де вона стояла; форма її повторює форму західної стіни. Пісредині північної стіни зпритул до неї був збудований глинобитний стовп; дуже випалений, як і стінки тонки. Челюсті печі повторюють форму тонки, але з дзеркальному зображенням: широкою стороною вони повернуті в приміщення. Ширина тонки в північному кінці 0,8 м, така ж і найбільша широка челюстів. Довжина тонки і челюстів по 0,75 м, тобто загальна довжина печі — 1,5 м. Віддалъ між челюстями тонки 0,67 м. Черінь печі, піднятий від підлоги приміщення на 0,15 м, обмазаний глиною і випалений до міцності черепка. Велика кількість обмазки, яка частково має півсферичну форму, лас

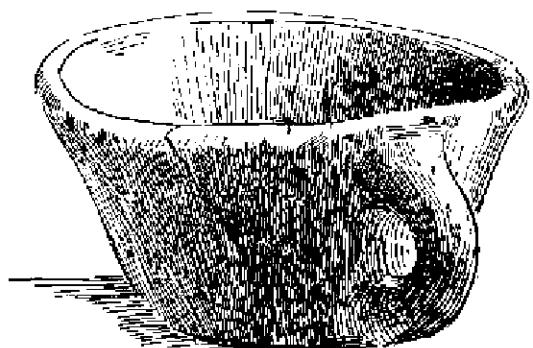

Рис. 23. Лілна чашка з приміщення № 11.

підставу припускати, що над тонкою знаходилося глинобитне склепіння. Отже, вигляд печі можна уявити так: нижню частину її складала тонка, на стінах тонки і на підпорному стовпі знаходилася велика жаровня, зверху жаровні на дерев'яному і комишово-му каркасі було зроблено глинобитне склепіння з отвором, через який у піч могли саджати хлібці або ставити горщики. Дим з тонки потрапляв до димоходу між піччю та західною стіною приміщення, а звідти виводився назовні.

Куски обмазки, іноді досить значних розмірів, перекривали шар проса в півкруглому відсіку, розташованому в протилежному до печі кутку приміщення. Слід вважати, що цей відсік був накритий глинобитним склепінням і міг використовуватися для сушіння

Рис. 24. Піч у приміщенні № 11 в процесі розкопок.
Вигляд з південного заходу.

зерна в зимовий час. Тепло йшло з печі по глиняних трубах.

У проміжку між піччю та камeroю зерносушилки на підлозі приміщення № 11 знайдено червоноолаковий глек (табл. III, 8) з однією ребристою ручкою, плоскими горизонтальними вінцями, високою циліндричною шийкою та кулястим корпусом, який закінчувався кільцевим піддоном. Поблизу посудини на купі лежало 19 напівобгорілих астрагалів бика (або корови) і поблизу них — дві ліпні чашки, подібні знайденій у дверному прорізі зерносушилки. Поблизу печі зібрано велику кількість уламків невеликих гостророніх амфор з ребристими ручками, уламки ліпного і сіролощеного посуду, чотири великі залізних цвяхи, бронзовий браслет із зведеніми кінцями, які закінчувалися кульками, та уламок бронзової голки.

Стіни приміщення № 11 перекривали дві ями першого будівельного періоду. Яма № 21 була перекрита східним кінцем стіни № 28, і щоб відкрити її, довелося пожертвувати цією стіною. Заповнення ями складалося з двох шарів: зверху, на глибину 1 м, яма була засипана сіро-зеленим ґрунтом, в якому знайдено уламки амфор з вузькою шийкою і ребристими ручками та уламки великих піфосоподібних амфор з жолобчастою зовнішньою поверхнею. Нижче, до самого дна, що знаходилося на глибині 2 м від підлоги, за-

лягав шар з чистої золи з невеликою кількістю фрагментованого керамічного матеріалу, який відноситься переважно до II ст. н. е. В кількісному відношенні перше місце займають уламки червоноолакових глеків з однією плоскою ручкою, з кулястим корпусом на глибокому воронковидному піддоні (типу, зображеному на табл. II, 6). Другу групу становлять уламки двох великих амфор, одну з яких вдалося реконструювати. Це новий тип амфор для Козирського городища. Уламки цих амфор траплялися і в попередні роки розкопок, але по них не вдалося реконструювати повної форми. Амфора має великі розміри: висота її 1,06 м, діаметр вінець — 0,17 м, тіаметр плічок — 0,5 м. Коротка шийка плавно переходить у плічка, а стінки поступово спадають до гострого дна. На зовнішній поверхні амфори помітні слабо виявлені жолобки (табл. I, 2). Під зрізом вінець шийка обперізана півкруглим масивним валиком, ручки товсті, круглі в перерізі, без ознак ребристості. В I ст. н. е. для Козирського городища характерні амфори з двостворчими ручками, виготовлені з світло-сірої глини, очевидно, привізні, а також амфори з блідо-оранжевою глини з недбалою обробкою поверхні. Ці амфори слід відносити до місцевого козирського або ольвійського виробництва. Для II ст. н. е. характерні амфори ялового, описаного вище, типу та одноручні червоноолакові глеки. В III ст. н. е. дуже поширяються великі амфори яскраво-оранжевого кольору з жолобчастою поверхнею. Поряд з ними використовуються невеликі амфори з вузькою шийкою і ребристими ручками. Червоноолакові одноручні глеки трапляються і в III ст., але вони зазнають деяких змін у формах.

Крім описаних амфор і глеків, в ямі № 21 знайдено багато уламків червоноолакового посуду I—II ст. н. е. (табл. V, 8).

Яма № 21, як і більшість ям першого будівельного періоду, має великі розміри: діаметри вгорі 1,4 і 1,6 м, діаметри по дну 1,96 і 2,07 м. Починаючи з рівня підлоги стінки її поступово розширяються до дна. В північній та південно-східній частинах ями на глибині 1 м від устя є невеликі ніши, обмазані глиною, які призначалися для зберігання продуктів, для встановлення горшків.

Яма № 22 розташована в дверному проізі камери-зерносушилки, для її дослідження була знята півкругла стіна № 30. За своїми розмірами ця яма — найбільша з усіх виявлених на розкопі. Глибина її 3 м, діаметри вгорі — 1,6 і 2,1 м, діаметри внизу 2,35 і

3,26 м. В стінах ями є ніші, аналогічні нішам в ямі № 21. Зверху на 0,8 м яма № 22 щільно забита каменем. Це зроблено для того, щоб в неї не осіла стіна зерносушилки. Все заповнення, яке знаходилося нижче каменів, складалося з чистої золи з великою кількістю дрібних каменів та фрагментованого керамічного матеріалу, який відноситься переважно до II ст. н. е. Найзначнішими керамічними знахідками є: маленька тонкостінна посудина, вкрита слабким розчином коричневого лаку (табл. V, 6), уламки великого ліпного горшка з трохи відігнутими назовні вінцями і дуговими наліпами на плічках (табл. V, 10), верхня частина сіролощеної посудини з лощінням сіточкою, уламки одноручних червоноглиняних глеків і уламки прозорої скляної посудини з гострими ребрами на поверхні.

Приміщення № 12, розташоване північніше приміщення № 11, має з ним спільну стіну і з'єднується дверним прорізом. Східна стіна № 32 тонка, по ширині складена в один камінь, поверхня її віднівелювана і нагадує стіни № 26 і 27, які розділили приміщення № 5 на три кімнати і виконували роль фундаментів під саманні стіни. Слід вважати, що і стіна № 31 була саманною, тим більше, що тут були знайдені саманні цеглини. Висота кам'яної основи стіни № 32 становить 0,5 м, ширина — 1,25—0,30 м. Північна стіна № 31 складена досить недбало з восьми рядів каменю на висоту 1 м. У західному кінці цієї стіни є дверний проріз шириною 0,75 м, який служив виходом до сусіднього приміщення № 13. Західна стіна № 45 краще збереглася в північному кінці, де вона складена з трьох рядів великих каменів на висоту 0,4 м. Кладка розсунулася, і тому ширина стіни в окремих місцях досягає 1 м.

Приміщення № 12 має форму прямокутника довжиною 5,5 м, ширину 4,5 м. В північній частині приміщення, біля стіни № 32, під великою плитою відкрита яма циліндричної форми, глибиною 1 м і діаметром 0,5 м, заповнена золою з рідкими вкрапленнями подрібненої кераміки III ст. н. е. Підлога рівна, добре утрамбована і вкрита зверху щільним шаром золи і сажі товщиною 3—5 см. Знахідки в приміщенні нечисленні: уламки невеликих амфор з вузькою шийкою, ребристими ручками, уламки червонолакових чашок, сіролощених посудин, тонкостінних кухонних горшків з рифленою поверхнею (табл. III, 6) та ліпних посудин. Крім кераміки, на підлозі приміщення знайдено три кістяні стилі (рис. 7, 2), бруск з отвором

для підвішування та браслет з бронзового дроту.

Приміщення № 13 має прямокутну форму, розмірами $3,5 \times 5,75$ м. По довгій осі орієнтовано з півдня на північ. Західну стіну № 45 утворює продовження стіни приміщення № 12. Вона складена з великих каменів і має від 7 до 11 рядів — висота від підлоги 1 м у південному кінці та 1,4 м — в північному. В середній частині стіни кладка розсунулася і вся стіна має невеликий нахил всередину приміщення. Північна стіна № 58 складена з великих плит в два ряди — в західному кінці і в чотири — в східному, на висоту від підлоги відповідно 0,6 та 0,7 м. Основа її лежить не на підлозі, а на спеціально влаштованій земляній трамбівці, з тонких шарів золи і глини, які чергуються, і виступає над підлогою на 0,35 м. Ширина стіни 0,6 м. Кладка зроблена досить старанно, з рівних, добре підібраних каменів. Східна стіна № 48 збереглася тільки в північній частині, південний кінець її вибраний до самої підлоги. Напрямок стіни не збігається з північно-східним кутком приміщення № 12, куди вона повинна була б вийти, щоб замкнути приміщення з сходу та півдня. Вибрана частина стіни № 48 проходила на схід від приміщення № 12; слід вважати, що для з'єднання з останнім була ще одна стіна, яка становила продовження на схід стіни № 31 і замикала приміщення № 13 з півдня. Можливо, в цій південній стіні був дверний проріз для сполучення з приміщенням № 6. Північний відрізок стіни № 48 складений з чотирьох рядів великих каменів на висоту 0,4 м. Основа стіни відділена від підлоги глиненою трамбівкою такої ж висоти, отже загальна висота стіни становила 0,8 м. Південна стіна № 31 є в той же час північною стіною приміщення № 12, і про неї ми вже говорили.

У центрі приміщення № 13 на глиnobитній підлозі доброї збереженості лежав кістяк дорослого барана (рис. 25). Головою він орієнтований на північний схід, кінцівки витягнуті на південний схід. Поблизу черепа і під ним було багато уламків великого ліпного горшка, в який, судячи з розташування уламків, була поміщена голова і частина тулуба тварини. Баран і горшок були залиті розчином рідкої глини. Крім поховання барана, на підлозі приміщення знайдено два ліпних горшки, один з них з ручкою (табл. IV, 2), а також розбита скляна посудина чотиригранної форми.

Горшок з похованням вдалося реставрувати. Він має приземкуватий вигляд з широ-

ким верхом і чітко вираженими плічками. Дно плоске, з гострим кутовим виступом. Край вінець закруглений і трохи відігнутий назовні. На плічках і частково на стінках горшка помітні рисунки, нанесені темно-коричневою фарбою, але дуже поганої збереженості, через що відновити зміст рисунків неможливо (табл. IV, 3).

Вже самий факт поховання барана в приміщенні досить примітний. При цьому слід

Рис. 25. Кістяк барана в приміщенні № 13. Вигляд з південного заходу.

мати на увазі, що з похованнями овець у культових канавах і ямах, які знаходилися в приміщеннях, ми неодноразово зустрічалися в процесі розкопок будинку № 1. Нагадаємо, що в сусідньому приміщенні № 6, де було виявлено кострище із спаленням хлопчика і дівчинки, а також поховання п'яти немовлят в амфорах, у 1944 р. була розчищена канава з п'ятнадцятьма кістяками овець. Урни із залишками дитячих трупоспалень у цьому ж приміщенні були встановлені в ямі на черепі і трубчастих кістках вівці. В 1956 р. поховання молодої вівці без голови було знайдене в невеликій ямці в камері зерносушилки. В 1958 р. біля стіни № 16а першого будівельного горизонту досліджена яма, в якій один на одному лежали чотири кістяки овець. Поховання більшості овець супроводилося невеликими ліпними світильниками, які мали вигляд круглих чашечок на високій стовповій ніжці (табл. V, 11).

На підлозі приміщення № 13, за 0,5 м на південний захід від кістяка барана, була влаштована вимостка розмірами $0,8 \times 1,8$ м з великих гладких плит.

Немає сумніву, що приміщення № 2 з похованням спорудженням для поховання ді-

тей, приміщення № 6 із спаленням і похованням дітей, а також приміщення № 13 з похованням барана становлять єдиний культовий комплекс, який обслуговував потреби жителів будинку у відправленні певних релігійних обрядів — почитання душ предків. Зрозуміло, що оскільки всі три приміщення виконували одну й ту ж функцію, вони мали бути зв'язаними між собою дверними прорізами. Між приміщенням № 2 та 6 такий зв'язок був, і ми про нього говорили вище. З приміщення № 5 у приміщення № 13 вів, очевидно, прохід через двері в південному, який до нас не дійшов, кінці стіни, що являв собою продовження на схід стіни № 31.

Приміщенням № 13 закінчується будинок № 1 у його північно-західній частині. В північно-східній частині будинку намітилися приміщення № 9 і 10, для відкриття яких слід ще продовжувати роботи. Але вже й зараз ми маємо можливість визначити приблизні розміри будинку: довжина його з півдня на північ 31 м, ширина із заходу на схід — 21 м, тобто загальна площа становить близько 660 м^2 .

До північно-східного рогу приміщення № 13 примикає будинок № 4, а північніше розташований будинок № 3. В проміжку між будинками № 1, 3 і 4 було влаштоване приміщення, і хоч воно, очевидно, не мало ніякого відношення до будинку № 1, ми опишемо його тут під № 14.

Приміщення № 14 має неправильну подовжену форму, обумовлену напрямком стін вказаних будинків. У західному кінці воно має ширину 1 м, а в східному — 3,5 м. Довжина приміщення в напрямку з заходу на схід 6,75 м. Південною стіною його була стіна № 58 — північна стіна приміщення № 13. Основа її лежала на підлозі. Східна стіна № 59 відноситься до будинку № 4. Висота її 0,8 м — п'ять рядів кладки з великих плоских плит. Північним кінцем ця стіна примикає до будинку № 3. Західною стіною № 55 служив відрізок стіни між будинками № 2 та 3. Довжина цього відрізу 1 м, висота — 0,5 м. Північна стіна № 56 належала будинку № 3. Вона непогано збереглася, хоч в окремих місцях кладка трохи розсунулася. В західному кінці стіна починалася на глибині 0,1 м від сучасної поверхні і мала висоту 1,35 м — до 13 рядів кладки з великих каменів. Ширина стіни 0,5 м.

У північно-східному кутку приміщення № 14 влаштована невелика півкругла площа, яка підносилася над підлогою на 0,2 м. По краю вона обкладена великими каменя-

ми; простір між цією окантовкою і стінами № 56 та 59 забутовано дрібним каменем і глиною, а зверху вся споруда обмазана глиною і має рівну, цілком гладку поверхню. Призначення цієї площадки неясне, бо ніякого інвентаря на ній і на підлозі поблизу неї не знайдено. І взагалі в приміщенні було зовсім мало кераміки та інших речей. І тільки на стіні № 55 і в шарі поблизу неї виявлено група посуду — скupчення уламків великих піфосоподібних амфор і маленьких амфор з ребристими ручками. З іншого посуду привертають до себе увагу буролакова чашка з широким верхом і вузьким дном (табл. V, 9) та фрагментований червоноолаковий глек з ціліндричною шийкою, з однією плоскою ручкою та кулястим корпусом на воронковидному піддоні. Ці глеки були дуже поширені в II ст. н. е., але вони існували і в III ст., хоч і в значно менший кількості. Форми їх трохи змінюються: шийка стає нижче і ширше, піддон — ширше і мілкіше, плічка стають опуклими, весь глек набуває широкої приземкуватої форми.

У центрі приміщення № 14 відкрито яму № 20. В золистому заповненні її знайдено багато керамічного матеріалу, який відноситься до різних часів. До раннього посуду належать фрагменти амфор з двоствольними ручками, які знаходилися в заповненні нижньої частини ями. Тут же була виявлено верхня частина амфори блідо-оранжевого кольору, формаю не схожа на відомі нам амфори Козирського городища. Вона має високу ціліндричну шийку, звужену в середній частині і розширену вгорі та в місці переходу до плічок. Високі овальні в перерізі ручки посередині своєї ширини мають різко виступаюче півкругле ребро. Характер шийки і ручок дає підстави датувати цю амфору кінцем I—II ст. н. е.

Кераміка другого будівельного горизонту, яка залягала в заповненні верхньої частини ями, представлена уламками амфор з вузькими шийками, уламками великих піфосоподібних амфор, червоноолакових глеків і чашок, сіролощеного та ліпного посуду. З сіролощених уламків реставровано витончений глек. Його висока, ціліндрична шийка плавно переходить у кулястий корпус, що закінчується кільцевим піддоном (табл. III, 7). Плоска широка ручка з ребристою зовнішньою поверхнею одним кінцем прикріплена посередині плічок а іншим — на шийці. Поверхня глека старанно заlossenа, має сірий, трохи сріблястий, колір. На плічках є два пояски з вдавлених жолобків. Простір

між поясками заповнений проложеними трикутниками, вписаними один в одний, ялинкою та вертикальними відрізками прямих ліній. Суворої закономірності в чергуванні цих орнаментальних мотивів немає.

Яма має циліндричну шийку висотою 0,7 м, від якої плавно до самого дна розширяються стінки. Стик дна з стінками закруглений. Глибина ями 2,3 м, діаметр вгорі — 0,96 м, діаметр дна — 1,9 м. Яма викопана в першому будівельному періоді, але вона продовжувала виконувати свої господарські функції до часу загібелі будинку в другому будівельному періоді. Крім кераміки про це свідчить і локрівна черепиця в засипці верхньої частини ями.

На цьому ми закінчуємо опис будівельних залишків будинку № 1, життя в якому існувало на протязі цілого століття — від середини II до середини III ст. н. е. У зв'язку з тим що розкопки будинку не закінчені, деякі питання його планування і зв'язків із сусідніми будинками залишилися нез'ясованими, зокрема дуже важливі питання про те, де був вхід до будинку і чи був він один чи кілька. Ми припускаємо, що основний вхід знаходився із сходу, з боку приміщення № 7. Це приміщення з'єднане з двориком, підлога його вимощена плитами так само, як і дворик, тобто воно є свого роду продовженням дворика на схід. Від стіни № 24а тут зберігся тільки перший будівельний горизонт, перекритий плитами бруківки підлоги. Але оскільки східніше стіни виступають плити, які лежать нижче рівня бруківки підлоги приміщення № 7 на 0,3 м, є підстави вважати їх першим східцем для входу до приміщення № 7 (або продовженням дворика) цього будинку.

Слід зауважити, що при великих розмірах будинку, дворик здається дуже маленьким і природно припустити, чи не було іншого, більшого за розмірами дворика, через який би входили до будинку? На цю ж думку наводить вимостка, частково розкрита біля східної стіни № 14 приміщення № 5. Можливо, при дальших роботах ми відкриємо тут ще один двір, який, імовірно, з'єднувався з описанім двориком і який допоможе розібратися в питанні, що нас цікавить.

Із заходу до будинку № 1 примикає будинок № 2, від якого розкрито дворик і кілька приміщень.

Будинок № 2 виник трохи пізніше будинку № 1, під час його спорудження були використані стіни першого будинку. Речовий

матеріал показує, що великої хронологічної різниці в спорудженні цих будинків немає.

Східна стіна № 41 будинку № 2 своїм південним кінцем впритул примикає до стіни будинку № 1 і майже всюди йде паралельно цьому будинку. Стіна № 41 була основною стіною будинку № 2, до неї прибудовувалися всі інші, частково відкриті нами приміщення.

У південній частині будинку № 2 відкрито дворик, забрукований великими кам'яни-

Рис. 26. Дворик та залишки сходів (кладка № 43) будинку № 2. Вигляд з південного заходу.

ми плитами (рис. 26) і три невеликих прямокутних у плані приміщення. Не вся площа дворика розкопана, але й зараз вже ясно, що він буде мати півкруглу форму із зрізаним південно-східним кутом. Східною стіною він примикає до стіни № 41 і до стіни будинку № 1, із заходу його обрізує стіна № 39, паралельна стіні № 41, а з півдня — стіна № 38. Довжина дворика з півночі на південь 14 м, ширина — 3,5 м.

У південно-східній частині дворика відкриті залишки сходів (кладка № 43), якими піднімалися на другий поверх будинку, або, найімовірніше, в якусь надбудову над певною його частиною. Від сходів збереглися два нижніх східці, зроблені з великих кам'яних плит і повернуті до південної частини дворика, збереглася основа сходової клітки, складена по краях з великих каменів, а посередині забутована дрібним каменем і глиною. Ширина сходової клітки 1,15 м, довжина — 4,2 м. Сходи щільно примикають до стіни № 41 — східної стіни будинку № 2.

Західніше дворика розташовані три приміщення: А, Б та В. Східна стіна № 39 і західна № 49 — спільні для всіх приміщень.

Обидві стіни викладені з великих каменів у 1—2 ряди по висоті. В південному кінці стіна № 49 вибрана до основи. Стіни № 50 та 51 розбивають площу між стінами № 39 і 49 на три кімнати, а стіна № 38 замикає комплекс цих кімнат з півдня і з'єднує в одне ціле з двориком. Стіни № 50 і 51 збереглися погано: середня частина їх розсунулася.

Найцікавішим є південне приміщення А. Вся площа його перекрита випаленою цеглою. Багато цегли збереглося в окремих блоках кладки, виконаної в тій же техніці, яку ми простежували і раніше: шар зв'язуючого вапна дорівнює товщині цегли, цегла трохи утоплена у вапно, бічна сторона її пофарбована в темно-вишневий колір. Як і в ряді інших випадків, важко встановити, де була застосована ця цегла, що з неї було зроблено. Кладка вузька, в півцеглини; отже, самостійною стіною вона не могла бути навіть в тому разі, якщо б не несла ніякого навантаження. Доводиться допускати, що всередині приміщення в окремих місцях стіни прикрашалися такими кладками, вони нібіто інкрустувалися ними. Як чергувалася цегляна кладка з кам'яною, сказати важко. Можна припустити, що горизонтальними рядами: в такому порядку цегла лежала в завалі. Проте не виключена можливість, що цеглою була облицьована тільки одна стіна, в даному випадку — західна. На цю думку наводить розташування цегляного завалу. Чітко видно, що він упав із заходу і лицьовою стороною діг униз, до підлоги. Вчасно відмітити, що стіна № 49 не збереглася якраз саме проти розвалу цегли. Якщо всередині в цьому місці стіна була викладена з цегли, то ясно, що кам'яна кладка стіни зовні була тонша і вона легко розсипалася, коли всередину вивалилася цегляна вставка.

Від підлоги завал цегли був відокремлений шаром жовтої пухкої глини товщиною до 0,4 м, позбавлений будь-яких культурних залишків, що утворився, очевидно, в результаті обвалу глиняної штукатурки стелі і стін. У південно-західному кутку приміщення А під завалом цегли було багато золи, але оскільки цегла не має слідів випалу або кіптя, пов'язати його з піччю не має ніяких підстав.

Привертає увагу кладка стіни № 38 — південної стіни приміщення. Вона йде не по прямій лінії, а в західному кінці утворює півколо. В кутку приміщення через це утворюється подібність ніші. Можливо, в цій ніші було щось складено з випаленої цегли.

Довжина приміщення *A* із заходу на схід 3 м, ширина — 2 м.

Північніше розташоване приміщення *B*, що менше розмірами. Довжина його 3,5 м, ширина — 1,5 м. Крім уламків кераміки другого будівельного періоду в приміщенні нічого не було.

Сусіднє приміщення *B* цілком не розкрите, але вже ясно, що воно великих розмірів. Підлога його забрукована кам'яними плитами і поступово знижується від південної стіни № 51 на північний захід.

Оскільки стіни всіх приміщень збереглися всього на 1—2 ряди, дверних прорізів встановити не вдалося. Можливо, вхід до приміщення був з боку дворика.

За межами приміщення *A*, в південно-західній частині розкопу, на глибині 0,9 м від поверхні, лежав роздавлений глек, з циліндричною шийкою і однією плоскою ручкою.

Поруч з глеком і нижче його на 0,15 м відкрито залишки амфори з двоствольними ручками, в якій виявлено дитяче поховання № 28 (рис. 27). Кістяк лежав на спині з незначним нахилом на правий бік. Руки витягнуті вздовж тулуза, ноги трохи зігнуті в колінах. Череп роздавлений, але загалом збереженість кістяка цілком задовільна. Амфора лежала на шести кам'яних плитах, такими ж плитами вона була прикрита і зверху. Поховання датується I ст. н. е.

На північ від дворика розміщені приміщення *G*, *D* та *E*, для яких стіна № 41 є спільною східною стіною. Від найбільш північного приміщення *D* відкрита лише незначна частина, але воно мало всі ознаки жилих приміщень: в північно-східному кутку його півкруглою стіною № 53 відгороджений відсік, подібний відсіку приміщення № 5. Поблизу нього в глинобитну підлогу вкопана нижня частина піфосоподібної амфори, а на підлозі стояла нижня частина великого ліпного горшка. Ця посудина була призначена для зберігання продуктів. У південній частині приміщення відкрито яму від вогнища овальної форми. Довжина її 1,34 м, ширина — 0,75 м, глибина — 0,2 м. Заповнення ями складалося з чистої золи з вугликами та незначної кількості фрагментованого керамічного матеріалу. Один ліпний горшок був майже цілим. З інших знахідок на підлозі приміщення цікаві уламки піфосоподібних амфор та амфор з вузькою шийкою, досить значна для цієї площині кількість уламків червонолакового посуду, переважно невеликих чашок, а також уламки сіролощеного посуду.

Східна стіна № 41 приміщення *D* добре

збереглася в південній частині. Тут вона має висоту 0,4 м, складена з двох рядів великих каменів. У центральній частині приміщення на протязі понад 1 м стіна вибрана до основи, яка знаходилася на рівні підлоги. Північний кінець стіни № 41 трохи вигнутий на захід і викладений по краях з плит, поставлених вертикально, а посередині забутованої глиною і дрібним каменем — прийом кладки, не характерний для цього часу, він часто зустрічався в першому будівельному горизонті.

Рис. 27. Дитяче поховання № 28 в амфорі. Вигляд зі сходу.

Висота цієї частини стіни від підлоги 0,25 м, ширина — 0,55 м. Півкругла стіна № 53, яка утворює відсік у кутку, викладена з одного ряду плит, поставлених на ребро. Висота її від підлоги 0,35 м, ширина — 0,13—0,3 м, залежно від товщини плити. Підлога відсіку нижче підлоги приміщення на 5 см. Південна межа приміщення вирисовувалася не чітко.

Нижче глинобитної підлоги залягав пухкий золисто-сажистий шар товщиною до 0,6 м, насичений великою кількістю фрагментованого керамічного матеріалу.

У центрі приміщення, біля стіни № 41, на глибині 0,2 м від підлоги виявлено роздавлений ліпний горшок з дитячим похованням № 27. Кістяк дуже пошкоджений гризунами і первісне положення його встановити не вдалося. Для поховання використано розбитий ліпний горшок рожевувато-жовтуватого кольору з широким верхом і великим діаметром плічок (табл. IV, 5). Край вінець трохи відгинуто назовні, зріз їх прямий. Низька шийка плавно переходить в округлі плічки. Високе вузьке дно має гострий виступ. Форма посудини струнка, розширені вгорі. На верхній частині плічок темно-коричневою фарбою на-

несено рисунок, але збереженість фарби настільки погана, що мотив рисунка розібрати неможливо. Зараз він має вигляд затъку фарби. Під кістяком було багато зотліої морської трави, яка являла собою підстилку для померлого.

Зверху поховання прикрите великим уламком іншого ліпного горшка темно-сірого кольору з високими прямими вінцями, орнаментованими по зовнішньому зразу глибокими

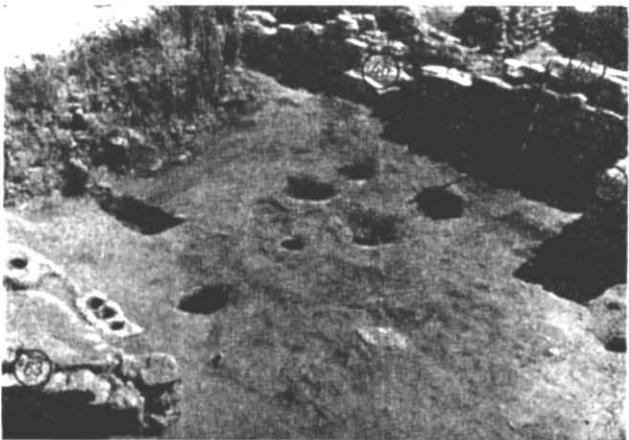

Рис. 28. Приміщення Г будинку № 2. Вигляд з південного заходу.

вузькими врізами. Усе поховання зверху було залито розчином рідкої глини.

Сусіднє приміщення Г розташоване південніше описаного. Це невелика, майже квадратна кімната розмірами $3,15 \times 4,25$ м. Від приміщення Д приміщення Г відрізняється і стратиграфією. Під чорноземним шаром товщиною 0,4 м залягав такої ж товщини сіро-золистий шар з глинистими прошарками, який датується невеликими амфорами з ребристими ручками.

У цьому шарі на глибині 0,5 м від поверхні відкрилися стіни приміщення № 44, південна, № 46, східна. Ще нижче лежав пухкий жовтоглинистий шар із золотисто-сажистими прошарками товщиною 0,5 м. В цьому шарі зібрано багато керамічного матеріалу: уламків червонолакового, сіролощеного і ліпного посуду, яких було значно більше, ніж у передньому шарі. Амфорні уламки, як і в передньому шарі, датуються II—III ст. н. е. I, нарешті, на підлозі лежав перепалений сажистий шар товщиною 0,05—0,08 м. Товщина його збільшувалася від країв до центра приміщення. Утворення цього шару слід вважати наслідком сильної пожежі в цій частині будинку.

У підлозі приміщення Г виявлено шість невеликих ям (рис. 28). Яма а має діаметр 0,5 м, глибину 0,35 м, яма б—діаметр 0,26 м, глибину 0,4 м. Обидві ями розташовані по одній лінії, паралельно стіні № 46 і на 1 м західніше її. Віддала між названими ямами становить 0,6 м. Західніше, паралельно відкритим ямам, виявлені ще дві ями — в і г. Діаметр ями в 0,46 м, глибина — 0,3 м, від ями б вона знаходиться на відстані 0,27 м. Діаметр ями г 0,23 м, глибина — 0,25 м, від ями в вона знаходиться на відстані 0,5 м, а від ями а — на відстані 0,6 м. Всі ями були заповнені чистою золою і накриті кам'яними кришками. Підлога між ямами була дуже обпалена і закоптіла. Західніше описаної групи ям знаходиться ще одна яма д з діаметром 0,16 м і глибиною 0,36 м. Очевидно, це столова ямка. Вона розташована в проміжку між ямами в та г, за 0,45 м на захід від них. Яма е знаходиться на 0,82 м західніше ями д. Діаметр її становить 0,37 м, глибина — 0,54 м. На дні ями е в анатомічному порядку лежав кістяк дорослої вівці. Всі шість ям мали однакову циліндричну форму.

У північно-західній частині приміщення Г в ямі розмірами $0,8 \times 0,48 \times 0,3$ м було знайдено глек з однією плоскою ручкою, з високою циліндричною шийкою, з кулястим корпусом, на глибокому воронковидному піддоні, в якому відкрито дитяче поховання № 30. Кістяк немовляти, порівняно непоганої збереженості, лежав на спині, головою на південь, до шийки посудини. Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги трохи зігнуті в колінах. Внутрішні стінки глека вкриті вапном. Для поховання був використаний розбитий глек, у нього не вистачає дна, ручок та частини шийки.

Уламки кераміки, знайдені на підлозі приміщення, повторюють ті форми посудин, про які ми не раз вже говорили: амфори з вузькою шийкою і ребристими ручками, червонолакові чашки, знайдено чотири глиняні пряслиця та уламок дна скляної посудини.

Південна стіна № 44 добре збереглася в східній частині на протязі 1,5 м; висота її від підлоги 0,72 м — вісім рядів кладки з великих каменів. Західний кінець стіни обривається вертикально і свідчить про те, що тут був дверний проріз. З іншого боку прорізу стіна вибрана до самої підлоги. Не збереглася і вся західна стіна № 39. Під час розкопок було чітко встановлено траншею, з допомогою якої вибрали стіну, а на підлозі простежується місце, де вона проходила. Яма е з кістяком вівці була під стіною, отже, поховання вівці в

даному разі можна розглядати як жертву будівництва. Кладка східної стіни № 46 приміщення Г по ширині — в один невеликий камінь; має одне лице, повернуте всередину приміщення, тимчасом як друга сторона її, повернута до стіни № 41, лица не має, отже, вона не була розрахована на огляд. Висота стіни від підлоги в південній та центральній частині 0,72 м, на північ вона поступово знижується, а на межі з приміщенням Д раптово обривається. Загальна довжина її 4,25 м. Південним кінцем ця стіна примикає до стіни № 44. Від стіни № 41 стіна № 46 знаходиться на віддалі 0,4—0,5 м. Основа її лежить на підлозі приміщення, а основи стін № 41 і 44 опущені нижче, до материка. Таким чином, стіна № 46 збудована значно пізніше.

Ще південніше розташоване невелике приміщення Е, яке фактично є продовженням описаного приміщення, з'єднане з ним дверним прорізом, має спільні стіни № 39 із заходу, № 46 із сходу, та № 44, з півночі. На півдні приміщення примикає до дворика. Якщо в приміщенні Г від західної стіни № 39 нічого не збереглося, то в приміщенні Е виявлено її частину — південний кінець поблизу дворика довжиною 1,7 м. Стіна складена з 4—5 рядів дрібного плитняку, на висоту 0,4 м. Північна частина стіни розібрана і тільки на підлозі залишився слід, де вона стояла. Східна стіна № 46 є продовженням відповідної стіни сусіднього приміщення, але збереглась вона тут значно гірше — один нижній ряд кладки, до того ж не на всю довжину приміщення. Від південної стіни, що відокремлювала приміщення дворика, нічого не збереглося; про північну стіну № 44 сказано було вище.

У підлозі приміщення викопано три невеликі ямки — ж, з, и — циліндричної форми, призначенні, очевидно, для встановлення стовпів.

Керамічний матеріал, знайдений у приміщенні Е, такий самий, як і в приміщенні Г. Слід відзначити верхню частину ойнохойї та половину червоноолакової чашки з прямим бортіком. Хоч весь керамічний матеріал як в приміщенні Г, так і в приміщенні Е дуже фрагментований, привертає увагу велика кількість червоноолакового, сіролощеного та червоноглинняного тонкостінного посуду.

Західніше приміщення Г, Д, Е за стіною № 39 відкрито частину приміщення Ж, яке відрізнялося від усіх відомих нам приміщень своїм плануванням та призначенням. Вони має форму трикутника, гострим кутом повернутого на захід (рис. 29). Сторонами трикут-

ника є стіни № 39, 63 та 66. Від однієї з них зберігся тільки південний кінець, а дві інших відкриті частково. Як ми вже зазначили, стіна № 39 розібрана, але траншея, слід стіни на підлозі та залишки кладки в межах південної частини приміщення Е дають все необхідне, щоб безпомилково простежити її напрямок. Вона йшла з півночі на південь майже паралельно східній стіні № 41 будинку № 2. Стіна № 39 була основою східної стіни

Рис. 29. Приміщення Ж будинку № 2. Вигляд з південного сходу.

приміщення Ж. Інші сторони трикутника становили стіна № 63, з південного заходу, і стіна № 66, з північного заходу. Стіна № 63 відкрита на протязі 3,5 м. Вона складена досить старанно з тонких, добре підібраних плиток на висоту 0,8 м від підлоги. В південно-східному кінці стіна обривається по вертикальній лінії, а в напрямку на південний захід кладка поступово знижується і біля борта розкопу стіна вже має тільки один ряд кладки. Північно-західна стіна № 66 відкрита на невеликій ділянці довжиною 2 м з боку приміщення. Західний кінець її не доходить до борта розкопу, тут він має два ряди кладки з великих каменів, але далі на північний схід кількість рядів кладки і висота стіни збільшуються. Умовно продовживши західні кінці стін № 63 та 66 до їх перетину, одержимо гострий кут або вершину трикутника. Якщо ж таке припущення зробити щодо іншого кінця стіни № 63, то вона з'єднається з стіною № 39 і дасть основу трикутника. Тоді ми матимемо такі розміри приміщення Ж: довжина східної стіни № 39 буде 7,25 м, північно-західної стіни № 66 — 5,75 м, південно-західної стіни № 63 — 7 м, тобто загальна площа приміщення приблизно дорівнюватиме 19 м.

Південно-західніше стіни № 63, за 0,5 м від неї, проходить стіна № 64, виявлена на протязі 4,5 м. Вона має до шести рядів кладки на висоту 0,65 м від основи, яка лежить на підлозі. Від цієї стіни під прямим кутом на південний захід відходить ще одна стіна

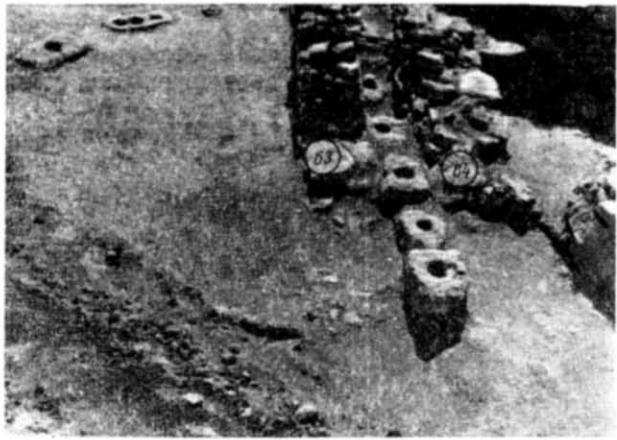

Рис. 30. Плити з чашоподібними заглибленими між стінами № 63 та 64 (зйомок 1960 р.). Вигляд з північного заходу.

№ 65, виявлена на протязі 0,70 м. В проміжку між паралельними стінами № 63 і 64 на підлозі і лежало чотири плити. На двох з них по одній ямці, на третій — дві, четверта плита ямок не має (рис. 30). Чотири аналогічні плити з ямками розташовані півколом між стінами № 63 і 66, причому це півколо починається від південно-східного кінця стіни № 63 (рис. 29). Дві найбільші плити цього півколо знаходяться в центрі і майже впритул підходять до стіни № 39. На одній з цих плит вибито три ямки, розташовані в лінію одна біля одної. Ямки на всіх плитах мають майже однакові розміри і форму: вертикальні стінки та заокруглене дно.

У тій частині приміщення, яка обмежена стінами № 63, 66 та півколом з плит з ямками, збереглася добра, рівна глинобитна підлога, трохи випалена і тому досить міцна. З східної сторони від стіни № 39 підлога трохи піднята, а по мірі віддалення на захід — поступово знижується. На підлозі лежав шар золи товщиною до 0,01 м, який утворився в результаті пожежі.

В західній частині приміщення біля борта та поблизу гаданого сполучення стін № 63 та 66 розчищена верхня частина ями № 24, заповнена чистою золою.

Опис розкопу ми закінчуємо короткою характеристикою трьох кладок, які відносяться до третього будівельного горизонту і для точ-

ного датування якого у нас немає ніяких даних.

Стіни другого будівельного горизонту № 12 та 13, що відносяться до приміщень № 2 та 5 будинку № 1, перекриті відрізком стіни № 11, відокремленої від названих стін прошарком золистого ґрунту товщиною 3—5 см. Ця верхня стіна № 11 складена досить недбало і неакуратно, окрім камені виступають з кладки. Оскільки стіна № 11 перекриває стіни приміщення, збудовані в другому будівельному періоді, немає сумніву, що вона складена пізніше. Тут, очевидно, було приміщення третього будівельного періоду, стіни якого, через їх близькість до сучасної поверхні були розібрани жителями навколошніх сіл. Залишки підлоги цього приміщення добре простежувалися над стінами № 12 та 13 і в проміжку між ними.

Дві стіни № 18 та 19, які відносяться до третього будівельного періоду, відкриті в південно-східній частині розкопу на південь від дворика. Обидві вони складаються з одного-двох рядів камепів, недбало укладених, які перекривають шар другого будівельного періоду. Стіна № 19 лежить вище забруковки підлоги в приміщенні № 7, а стіна № 48 проходить по аналогічній забруковці південношіє дворика. Простір між стінами № 18 і 19 на плані ми умовно позначили як приміщення № 8, хоч у дійсності межі приміщення третього будівельного періоду не простежувалися і, отже, не можуть бути визначені.

Керамічний матеріал, зібраний у шарі та поблизу стін третього будівельного горизонту, представлений в основному сіролощеною керамікою (табл. III, 3). З іншого посуду привертає увагу невелика ліпна посудинка з перехватом посередині і з розширеними чашоподібними вінцями (табл. V, 13). Вона дуже оригінальна, тому обидва її кінці однаково цікаві.

Характер будівельних залишків третього будівельного періоду, які дійшли до нас, свідчить про спробу відновлення життя після того, як поселення було остаточно зруйноване, але в силу історичних умов Північного Причорномор'я ця спроба тут закінчилася невдачею.

Вал та рів були перерізані шурфом № 6 у західній частині городища. До початку розкопок вершина валу підносилася над рівнем городища на 0,75 м, а рів був нижче загального рівня городища на 1,5 м, тобто різниця між вершиною валу та рову становила 2,25 м. Вал розрізано траншеєю шириною 1,5 м і дов-

жиною 16 м. Для прорізування рову ця ж траншея була продовжена на захід на 15 м. Щоб зменшити обсяг земляних робіт, ширина траншеї, яка прорізала рів, була зменшена до 1 м. По всій довжині траншеї зверху залягає гумусний шар з різною товщиною. На верши-

Рис. 31. Намистили з дитячого поховання в амфорі в приміщенні № 4.

ні валу він мав товщину лише 0,1—0,15 м, а в найнижчій частині рову — 1 м.

На вершині валу під шаром чорнозему відкриті залишки стін, які відігравали роль зовнішнього і внутрішнього облицювання основи валу. Від внутрішнього облицювання збереглася стіна, складена з 4—5 рядів плоских каменів на висоту 0,55 м при ширині 0,95 м. Ширину зовнішнього облицювання встановити важко, оскільки вона розібрана до основи, але можна думати, що вона була такою ж, а може, і більш широкою, на що вказує завал дрібного каменю на місці її вибирання. Проміжок між зовнішнім та внутрішнім облицюванням, який становив 2,5 м, забутований дрібним каменем, змішаним з глиною. Таким чином, загальна ширина кам'яної основи валу становила 4,45 м.

У 1954 році, ще до початку наших розкопок, у північно-західній найвищій частині городища, в місці повороту валу із заходу на схід була споруджена землянка, яка прорізала всю центральну частину валу. Коли наш загін прибув на городище, земляні роботи по спорудженню землянки підходили до основи валу, тому ми, перш ніж розпочати свої планові роботи, провели дослідження цього об'єкта. В основі валу вдалося розчистити зовнішнє та внутрішнє облицювання, а також глинисто-кам'яну забутовку між ними. Зовнішнє облицювання мало форму півкола, яка відпо-

відала повороту валу. Вона складалася з одного ряду каменів по висоті і одного-двох по ширині, складених з дуже великих, майже квадратних кам'яних брил. Внутрішнє облицювання мало вигляд стіни шириною в 1 м, складеної по краях з великих каменів, а посередині — з дрібних. Таку ж картину ми спостерігали при нашій шурfovці. Ширина основи валу в котловані, зробленому для землянки, становила 6,25 м, збільшення її пов'язане тут з поворотом валу.

Природно виникає питання про те, чим було обнесено поселення в давнину — кам'яною стіною чи земляним валом на кам'яно-глинобитній основі. Наші роботи по вивченю оборонних споруд були дуже незначні, і тому одержані результати не дають можливості з певністю відповісти на всі питання. Нам здається найбільш імовірним, що кам'яна стіна тут була. Вона складалася з внутрішнього і зовнішнього облицювання, простір між ними був заповнений глиною і дрібним каменем, а в окремих місцях — шарами золи та глини, які чергувалися.

Двострільні ручки амфор та інший керамічний матеріал, знайдений в забутовці між панцирами в 1954 та в 1957 рр., дозволяє встановити, що часом спорудження валу слід вважати початок I ст. н. е.

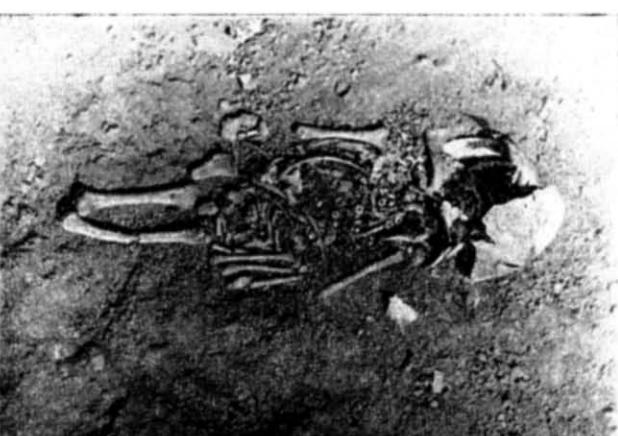

Рис. 32. Дитяче поховання № 32 з намистинами. Вигляд зі сходу.

Перед оборонним валом на віддалі 8 м від нього був викопаний рів глибиною до 3 м. Ширина рову вгорі становила 8,6 м, внизу, по дну, — 5,25 м. Обидві стінки рову стрімкі, з дном вони утворюють тупі кути. На дні рову знайдені уламки амфор I ст. н. е., які підтверджують, що рів та вал були споруджені одночасно.

IV

При описі будинку № 1 в другий будівельний період ми відмічали, що в приміщеннях № 1, 2, 5 та 11 було зібрано багато уламків вапнякової штукатурки, а в приміщеннях № 2 та 5 поряд з нею знайдені уламки вапняково-гіпсовых карнізів.

Вапнякова штукатурка шаром у 2—10 мм наносилася на глинисту обмазку, якою спочатку вкривалися стіни. В період загибелі будинку штукатурка осипалася з стін і дійшла до нас у десятках тисяч подрібнених фрагментів. Якщо ми зіставимо один з одним фрагменти штукатурок з окремих приміщень, то при загальній подібності фрескового розпису відмітимо деяку різницю, особливі мотиви, характерні для того або іншого приміщення.

Для штукатурки з приміщення № 1 характерна наявність великої кількості монохромних уламків, пофарбованих у чорний або рожевий колір. Значно менша кількість фрагментів штукатурки має рожевувато-жовту поверхню з коричневими смугами. В інших приміщеннях фрагментів з подібним розписом немає.

Найбільш багаті фрески виявлені в приміщеннях № 2 та 5. За мотивами розпису фрагменти штукатурки з приміщення № 2 можна розбити на 3 основні групи.

1. Штукатурка з рослинним розписом. Вона представлена нечисленними фрагментами з рожевувато-жовтою поверхнею, по якій коричневою фарбою нанесені тонкі хвилясті стеблинки рослин.

2. Штукатурка під мармур різних відтінків.

3. Штукатурка з геометричним орнаментом. Як і попередня, це дуже велика група фрагментів, розписаних різоколірними смугами різної ширини, нанесеними по матовому полю. Аналогічні фрески відомі в Інтерцізі II²³. До цієї ж групи належать мішні та товсті фрагменти з шорсткою білою поверхнею, прикрашені розводами з широких кольорових смуг. Слід вважати, що ця товста штукатурка разом з такою ж за способом виготовлення, але пофарбованою в чорний колір штукатуркою вкривала нижню частину стіни.

На одному з цегляних блоків, який був частиною кладки стіни поховального спорудження, зберігся кусок штукатурки розміром $0,3 \times 0,4$ м. Розпис його складався з широкої смуги, пофарбованої під рожевий мармур з темними та білими прожилками, її змінювала

вузька біла смужка, ще нижче йшли широка зелена смуга та дві вузькі — одна біла, друга темно-вишнева. До кольорових смуг примикало велике матове поле темнувато-жовтого та блідо-рожевого відтінку. По всьому полю жовтою фарбою нанесено похилі хвилясті смуги і безладні мазки, виконані пензлем різночорніми фарбами. Ці мазки мають круглу або овальну форму і досить нарядні, бо використані фарби всіх основних кольорів.

Серед штукатурки з приміщення № 5 не має фрагментів з мазками, іх місце тут займає значна група уламків, прикрашених різночорніми крапками, нанесеними тонким пензлем по матовому або, рідше, зеленому полю. Як і в приміщенні № 2, тут є штукатурка з пофарбуванням під рожевий мармур, багато штукатурки з геометричним орнаментом і нова, досить численна група фрагментів, пофарбованих у чорний, зелений, червоний та блідо-жовтий колір. На окремих фрагментах помітний перехід чорного поля в матове, матового — в зелене, зеленого — в червоне, червоного — в жовте. Як припущення можна висловити думку про те, що чорна панель змінилася матовими ортостатами, а вище її йшла імітація під квадрову кладку із зеленої, червоної та жовтої смуг. На окремих фрагментах штукатурки є прокреслені лінії, що, як правило, розділяють смуги з різними кольорами. Слід гадати, що такими лініями художник розмічає на стіні місця, на які наносився той або іншій мотив розпису.

Штукатурки з приміщення № 11 майже всі мали білий колір — колір вапна і лише на окремих екземплярах є чорна смуга.

Велика кількість уламків карнізів, знайдених в приміщеннях № 2 та 5, незважаючи на їх погану збереженість, дала можливість реконструювати карніз у його первісній формі. За способом виконання ліпих прикрас він чітко ділиться на чотири частини. Верхня частина карніза складається з виступаючої вперед двохідчастої полички та широкого поля з наліпними пальметами — двопелюстковими та багатопелюстковими. У перших пелюстки загнуті всередину до розділяючої їх палички (табл. VI, 2), у других вони відігнуті назовні і кінці їх закрученні (табл. VI, 1), а в основі пальмети всі пелюстки сходяться до однієї точки (табл. VI, 3). Невеликі уламки карнізів не дозволяють з цілковитою певністю встановити послідовність, в якій йшли обидва види пальмет. На одному з уламків видно, що дві багатопелюсткові пальмети розташовані поруч (табл. VI, 1). Можна думати, що за ними йшла двопелюсткова пальмета.

²³ Archeologia Hungarica, нова серія, XXXVI, Budapest, 1957, табл. IV, V.

Поле з пальметами змінюється півкруглим валиком з глибокими врізами, який нагадує витий мотузок. З обох боків валик облямовують гладкі, рельєфно виступаючі полички (табл. VI, 4, 6).

Орнамент витого мотузка на валику має дві різновидності: в одному випадку витки дуже похилі і мають гострі ребра посередині ширини, в іншому вони півкруглі з меншим нахилом (табл. VI, 5, 6). Нижче валика йде поглиблена смуга з розписом. У цьому місці карниз має найменшу товщину, тому розписана смуга дуже розкришилася, і характер розпису можна встановити лише приблизно. Більшість фрагментів відтворює воду (табл. VI, 7) з проростаючими в ній водяними рослинами та плаваючими лебедями, пофарбованими в яскраві неприродні кольори (табл. VI, 5). Закінчується карниз астрагальним валиком (табл. VI, 8) з поличкою, нижче якої іде штукатурка стіни. Ширина поля з пальметами і верхньою поличкою становить 11,5 см, ширина валика з обрамлючими його паличками 7 см, ширина поглибленої розписної смуги 3,3 см, ширина астрагального валика з нижньою поличкою 4,2 см. Загальна висота карніза 26 см.

Біля нижньої полички карніза збереглися куски стінної штукатурки, пофарбовані в темно-коричневий колір з дугоподібними жовтими смугами; такі ж смуги є на фрагментах штукатурки, пофарбованої під рожевий мармур з білими та темними вкрапленнями. Це дає нам підставу знайдений *in situ* і описаний вище кусок штукатурки приєднати до карніза. Таким чином ми одержимо уявлення про декор верхньої частини стіни.

Прямих аналогій козирському карнізу в античних містах Північного Причорномор'я немає. За часом, матеріалом та технікою виконання найближчі аналогії становлять два фрагменти карнізів, знайдені в 1899 р. при розкопках Пантікалея²⁴. Один з фрагментів є, очевидно, верхньою частиною карніза з виступаючою вперед поличкою, нижче якої розташоване поле з рельєфними пальметками (табл. VII, 1). На жаль, фрагмент цей настільки малий, що уявити повний вигляд карніза неможливо.

Другий уламок²⁵ трохи більших розмірів і значно крашої збереженості. Двосхідчаста верхня поличка змінюється полем з комбінацією «ков», нижче йдуть сухарики (табл. VII, 2). Разом з уламками цього карніза було знай-

дено астрагальний валик²⁶, виконанням своїм досить близький козирському (табл. VII, 3). Можливо, що астрагал знизу примикає до карніза і становив з ним одне ціле. Отже, і в керченському, і в козирському карнізах є спільні елементи: членування карніза на частини з різним декоруванням, наявність поля з пальметами, в одному випадку розділеними «ковами», а в другому — вертикальними паличками, наявність астрагального валика.

Валик з глибокими врізами, на вигляд — перевитої мотузки, в поєднанні з розписним фризом, який є на козирському карнізі, робить його ефектним та декоративним. На пантікапейському карнізі замість валика зроблені сухарики, які надають йому більш масивного вигляду.

Керченські ліпні прикраси виготовлені без форм, безпосередньо на стіні, з вапна з домішкою гіпсу або з особливого вапна, яке піддається моделюванню від руки²⁷ і укріплюється на стіні за допомогою комишу. Техніка виготовлення та спосіб прикріплення козирських карнізів дещо складніші. На стіні приміщення спочатку наносилася глинняна штукатурка, за допомогою чого вирівнювалася стіна. Біля стелі, в місці прикріплення карніза, на стіну набивалися горизонтальні пучки комишу, які відстояли на деякій віддалі один від одного. Простір між пучками комишу заповнювався гіпсом, перемішаним з дрібною соломою. Після цього спеціальним правилом сирій масі надавалася форма для прикріплення вапнякового карніза, відлитого в спеціальних глиняних або дерев'яних формах. Гіпсова маса міцно тримала карніз в тому положенні, яке йому було надане.

Карніз, укріплений на стіні, додатково дороблявся: верхнє чисте поле вкривалося тонким шаром вапна і на ньому віджималися рельєфні пальметки. На всіх цеяних у нас екземплярах пальметки легко відокремлюються від основної маси карніза (табл. VII, 8). Після відливки у формі окремі місця карніза підправлялися або дороблялися ножем. Такий спосіб виготовлення свідчить про те, що карнізи робилися спеціальними майстрами. Для датування пантікапейських карнізів є дуже мало даних, але різка відмінність їх від елліністичних ліпних прикрас, а також аналогії з Петрою та зближення з малоазійськими пам'ятками дають можливість датувати їх II ст. н. е. — часом Адріана або перших

²⁴ М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, стор. 132, табл. XLIV, 8.

²⁵ Там же, стор. 131, табл. XXVII, 2, 3; XLIII, 3.

²⁶ Там же, стор. 131, табл. XLIII, 6.

²⁷ Там же, стор. 131.

Антонінів. Козирські карнизи за сукупністю всього речового матеріалу датуються від середини II ст. н. е. до середини III ст. н. е., тобто за часом вони ідуть безпосередньо за пантікапейськими карнизами.

Вищеописані карнизи ведуть своє походження не від помпейянських стилів, а продовжують традиції малоазійських будинків епохи еллінізму. До нас вони потрапили, найімовірніше, з придунайської Паннонії, де карнизи та штукатурка подібного роду широко використовувалися для внутрішніх прикрас приміщень. Досить показовими є екземпляри, знайдені при розкопках Карнантума, Брігетіо, Аквінкума, Інтерцизи та інших міст. На карнизі з Брігетіо (табл. VIII, 1, 2) верхня смуга зайніята гірляндами дубових листків із звисаючими жолудями, нижче — пари голубів, відокремлені один від одного дворучними вазами, а ще нижче — видозмінений перлинний шнур²⁸. На ліпні прикраси з дунайської Паннонії найбагатший Аквінкум, в якому знайдені матеріали з другої половини II ст. н. е. до IV ст. н. е., що дозволяє простежити ті зміни, яких зазнає декорування карнизів протягом приблизно півтора століття.

Прикладом карниза другої половини II ст. н. е. є фрагмент, зображений на табл. VIII, 6. Центральне поле займає плетінка аканфові листя та кабан, який біжить, нижче йде смуга²⁹ «ов». Верх карниза відбито, але за аналогією з іншим екземпляром з Угорського національного музею³⁰, показаного на табл. VIII, 4 можна твердити, що і верхня смуга була прикрашена листями аканфа.

Карнизи Аквінкума та Брігетіо відливалися у глиняних формах, які у великій кількості знайдені при розкопках. В Аквінкумі таких форм було так багато, що кількістю знахідок вони не поступалися знахідкам кераміки.

З майстерні першої половини III ст. н. е. походять характерні екземпляри, подані на табл. VIII, 3, 5, на яких можна простежити деяке повернення до класичних форм³¹.

В кінці III і в IV ст. н. е. модельовання карнизів грубіше³². З'являються намагання якомога щільніше заповнити весь вільний простір. Переважаючими мотивами прикрас стають листя аканфа, ледве помітна лесбій-

ська кіма, смуги «ов», плетінка, кралки (табл. VIII, 7, 8). Єдиним класичним елементом залишається тут перлинний шнур, який проходить по верхньому краю. В IV ст. відбувається дальша схематизація декорування, яка свідчить про занепад стінного живопису. Листя зображені розірваними, орнаментика краю заплутана³³ (табл. VIII, 9). Збільшується кількість рядів з повторними зображеннями, тому карнизи мають висоту до 0,4 м. На табл. VIII, 10 зображені карнизи з Інтерцизи II, на якому можна бачити декілька рядів схематизованої квітки лотоса³⁴.

Дунайська група панонійських стінних прикрас веде свій початок від елліністичних пам'яток Малої Азії (імовірно, цей вплив йшов в Паннонію з Антіохії вздовж Дунаю). Стінні прикраси Аквінкума та інших пам'яток мають аналогії в стінному розписі Прієни, Фери, Палермо та Солонто. Про східний вплив свідчить і той факт, що над центральним полем карниза часто зображені сцени з життя тварин або, якщо смуга була вузькою, гірлянди (в Пантікапеї та Козирці — пальметки), центральне поле прикрашалося простіше: пояси «ов», зубчатки та ін. (в Пантікапеї — цеглинки, в Козирці — валик з прорізами у вигляді витої мотузки). Класичні елементи в карнизах дунайської групи нечисленні і, цілком зрозуміло, вони могли потрапити сюди з елліністичних мотивів. Основні ж елементи прикрас свідчать про існування самостійної галузі мистецтва в Паннонії, яка в певній мірі властива всім значним поселенням, але найбільше розквітла на Дунаї.

І козирські, і пантікапейські карнизи, без сумніву, найближчі до дунайських стінних прикрас. Наявні відмінності — це результат впливів місцевих провінціальних смаків.

Якщо в елліністичних ліпних прикрасах і розписах стін, найбільше відомих нам Пантікапея³⁵ та Фанагорії³⁶, основна роль відводиться фарбі, поліхромії, то карнизи розглядуваної групи бідні на поліхромію, але мають добре профілювання, яке різко виступає над площиною стіни і розраховане на гру світла і тіні.

Протягом столітнього існування будинку козирські карнизи не могли бути весь час в добрій збереженості, вони осипалися і руйнувалися. Але на відміну від дунайських слідів

²⁸ Nagy Lajos, A római diszítő rendeltésű stukko-párkányok. Archaeologai értesíto, XL, kötet, Budapest, 1927, стор. 118, 40, а, б.

²⁹ Nagy Lajos, вказ. праця, стор. 119—120, рис. 41 а.

³⁰ Там же, рис. 43 б.

³¹ Там же, стор. 121, рис. 47, 48.

³² Там же, стор. 122, рис. 49, а, б.

³³ Там же, стор. 129, рис. 52.

³⁴ Там же, стор. 129, рис. 55; Archeologia Hungarica, series nova, XXXVI, Budapest, 1957, табл. III, 4.

³⁵ М. И. Ростовцев, вказ. праця, стор. 119 і далі, табл. XXXVIII—XL.

³⁶ В. Д. Блаватский, Фанагорийская стенная роспись, МИА, № 57, 1956, стор. 168—170.

ремонту тут ніде не простежено. І тільки після того як карнизи, поступово руйнуючись, втратили всякий ефект, їх вирішили оновити. Оновлення йшло не по лінії реставрації старих — для цієї роботи вже не було колишніх майстрів і первісних форм для відливання, а по лінії докорінної їх переробки. Цьому могли, зрозуміло, сприяти і смаки жителів будинку, які змінилися. При переробці старий карниз був цілком перекритий тонким шаром валина і на новій поверхні з допомогою спеціального штампа віджаті виноградні листя, пофарбовані в зелений колір. Кусків цього карниза збереглося значно менше, тому що вдруге накладене вапно легко відшаровувалося від первісного карниза. Але наявні екземпляри, частина яких показана на табл. VII, 4—6, дають можливість, якщо не абсолютно точно, то хоча б приблизно, реставрувати і цей досить цікавий карниз (табл. VII, 9). Пара виноградних листів, що перекриває перистими кінцями стеблинки наступної, по-переду розташованої пари, утворює, таким чином, виноградні вінки, витягнуті горизонтально вздовж карниза. Таких вінків, що відстоють один від одного на невеликій віддалі, було три: найнижчий знаходився на астрагальному шнурі і розписній смузі першого карниза (табл. VII, 4). Другий перекриває півкруглий валик з вирізами (табл. VII, 5, 6), третій, самий верхній і широкий, розміщений на полі з пальметками. Загальна конфігурація первісного карниза збереглася і після того, як він був перекритий валином, тому виноградні вінки дані не площинно, а у відповідності з тими вигинами, які були на первісному карнизі. Листя винограду виконані дуже старанно, кінці їх рельєфно відділяються від листків, що лежать нижче; жилки на листях трохи пропадають і не зафарбовані, а залишені в кольорі вапна. Проміжки між вінками, які трапляються в основному на місцях поличок раннього карниза, пофарбовані в густий темносиній колір.

На фрагментах деяких вінків є незафарбовані, трохи заглиблені гнізда круглої форми, листя винограду поблизу таких гнізд іноді пофарбовані в рожевий колір. Можна припустити, що в ці гнізда вставлялися виноградні грона, які до нас не дійшли через свою крихкість. Серед фрагментів карнизов з виноградними листями є кілька екземплярів, виготовлених з однорідної вапнякової маси (табл. VII, 7). Раннього карниза серед них немає. Це явище слід пояснити тим, що такі фрагменти припадають на ті місця, з яких на час спорудження другого карниза ранній

карніз вже вивалився і його місце було забито вапном.

Разом з переробкою карнизов було проведено частковий ремонт і штукатурку стін. Ті місця, де штукатурка вивалилася, були знову заштукатурені, тут був відновлений старий розпис. Декорування стінного розпису залишилося старим, але до нього були додані деякі нові елементи. Чітко простежується, що вже по висохлій штукатурці нанесено темновишиневі смуги шириною до 1 см, яких на первісній штукатурці не було. Ці смуги зараз легко змиваються водою, в той час як на фресковий розпис вода зовсім не діє. Таку смугу можна бачити на одному з цегляних блоків, який ми вважаємо верхньою частиною стіни, що безпосередньо примикає до карниза. Оскільки початковий візерунок штукатурки не був розрахований на цю смугу, місцями вона нашаровується на більш ранній розпис: перекриває кінці жовтих хвилястих ліній або проходить по верхньому краю різниколірних мазків.

Аналогії козирським карнізам другого типу в античних містах Північного Причорномор'я немає. В дунайській групі є один фрагмент³⁷, досить близький нашему. Він походить з Аквінкума і є частиною капітелі колони, що прикрашала внутрішню стіну жилого приміщення (табл. VIII, 11). На фрагменті чітко помітні виноградні листя та грона. На фрагменті з Інтерцізи II збереглися тільки виноградні грона³⁸.

Пізній карніз Козирського городища, зберігши профілювання попереднього карниза, створює ефектне враження не тільки гроя світла і тіні, а й своїм яскравим пофарбуванням, цього явища ми не спостерігаємо в карнізах дунайської групи.

За останні 60 років, які минули з часу знахідок кількох уламків гіпсово-вапнякових карнизов у Пантікапеї, козирські карнізи і фрески є першою великою знахідкою, яка характеризує високу культуру поселень ольвійської периферії у перші століття н. е. Розкопками 1959 р. було зачеплено ріг будинку № 4, і в шарі над цим будинком знайдені подрібнені уламки розписних штукатурок. Слід вважати, що при прорізанні розкопок ліпні прикраси стін у вигляді фресок та карнизов зустрінуться неодноразово і розширять наші знання в цій галузі.

У цьому короткому огляді ми не ставили собі за мету дати повне тлумачення ліпних

³⁷ Nagy Lajos, вказ. праця, стор. 119, рис. 42.

³⁸ Archeologia Hungarica, табл. III, 2.

прикрас та фресок Козирського городища. Ця робота вимагає спеціальних мистецтвознавчих досліджень. Ми мали на меті ввести в науковий обіг нову групу настінних ліпних прикрас, яку М. І. Ростовцев називав невідомим стилем і яка тепер, завдяки відкриттям в Козирці, виступає чіткіше і стає композиційно і хронологічно в ряд пам'яток, розташованих як в Північному Причорномор'ї, так і на захід від нього, на Дунаї.

V

Закінчуючи огляд розкопок Козирського городища, не можна не згадати про те, що в будинку № 1 комплекс жилих та господарських приміщень тісно переплітається з комплексом культових приміщень, у яких ніхто ніколи не жив. У жодному з відомих нам будинків, які відносяться до перших століть н. е., це явище не простежується так чітко, як у Козирці.

Людські поховання в межах поселень і в житлах поблизу домашнього вогнища відомі з глибокої давнини, ще з часу раннього палеоліту (грот Грімальді у Франції, у Бельгії та в ряді місць Центральної Європи). Вже в той далекий час у цьому проявлялося зародження культу домашніх божеств. Померлих вважали членами колективу, про них піклувалися, їм поряд з живими надавалося місце біля хатнього вогнища³⁹, тобто покійник розглядався в той же час як «труп, що живе».

В епоху неоліту померлих вже ховали не-рідко на площі поселення та в житлах, хоч людина і розуміла, що смерть — це явище, якому не можна запобігти. В свідомості людини покійник розділявся на тіло і душу; перше вмирало і було безповоротно втрачене для колективу, а душа, зберігши всі властивості людини, продовжувала жити своїм самостійним життям: і не випадково в могилах цього часу з'являються антропоморфні та зооморфні зображення духів предків⁴⁰.

Скорчені дитячі поховання в супроводі на-мистин та інвентаря виявлені під підлогою будинку в Анау I — Намазга I, у пам'ятках, які відносяться до перехідної доби від неоліту до бронзи⁴¹. В житлах епохи міді і бронзи в пам'ятках Туркменії зустрічаються також поховання дорослих.

³⁹ М. Е. Фосс, Погребения на стоянке Кубени-но, Труды ГИМ, в. VIII, 1938, стор. 82.

⁴⁰ Там же, стор. 87.

⁴¹ В. М. Массон, Первобытно-общинный строй на территории Туркмении, ЮТАКЭ, т. VII, Ашхабад, 1956, стор. 236.

⁴² Б. А. Кутфін, Полевой отчет о работе XIV отряда ЮТАКЭ по изучению культуры первобытно-

Дослідники трипільських площадок, які є залишками жителів, неодноразово відмічали знахідки як дорослих, так і дитячих поховань⁴³.

На нижньому Дніпрі, на поселенні біля с. Зміївка, яке відноситься до доби пізньої бронзи, поблизу жителів і в житлах виявлені поховання дорослих людей, хоч на перший погляд у цьому не було ніякої необхідності, оскільки могильник починається зразу ж за стінами будинку⁴⁴.

Людські, головним чином дитячі, поховання в приміщеннях і поблизу них відомі в Неаполі скіфському⁴⁵ в Криму.

Нема ніякої необхідності перелічувати всі поселення, де були знайдені людські поховання. Ми згадали деякі з них, щоб показати, що цей звичай дуже поширеній і властивий не тільки Козирці; він виник у різних племен і на різних територіях ще задовго до появи Козирського городища.

Чому існувало наслідування поховань у житлах, чому в козирських приміщеннях виявлені тільки поховання дітей у віці кількох місяців, а іноді і передчасно народжених? Відповідь на це питання буде, очевидно, різна для різних історичних епох, таких, як палеоліт, неоліт і час Козирки, але в ній буде, імовірно, і одна спільна думка цілком правильно висловлена М. Е. Фосс — зародження культу домашніх божеств, пізніше — культу мертвих. У пізніші часи багато з догматів цього культу могло бути втрачено, але обряди продовжувалися ще дуже довго. Мертвих вважали священними істотами⁴⁶, вони ставали богами⁴⁷. Римляни вважали своїх померлих богами-манами⁴⁸, для іх блаженства потрібні були жертовні приношення. Якщо це не виконувалось, душі померлих покидали гробниці і не давали спокою живим, аж поки не відновлю-

общинных, оседло-землеробческих поселений эпохи меди — бронзы в 1952 г., ЮТАКЭ т. VIII, Ашхабад, 1956, стор. 278.

⁴³ С. Н. Бибиков, К вопросу о погребальном ритуале в Триполье, КСИМК, в. XIVIII, стор. 36—41; його ж, Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре, МИА, № 38, 1953, стор. 194—199.

⁴⁴ А. В. Бураков, Раскопки в с. Змеевка. Херсонской области, КСИА, в. 4, 1955, стор. 109.

⁴⁵ Н. Л. Эрист, Неаполь скіфский, Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе в сентябре 1927 г., Севастополь, 1927, стор. 26; П. Н. Шульц. Тавроскифская археологическая экспедиция в Крыму. «Советский Крым», № 2, 1946, стор. 106; його ж, Тавроскифская экспедиция, КСИМК, в. XXVII, стор. 61; А. Н. Карасев, Раскопки Неаполя скіфского, КСИМК, в. XXXVII, стор. 166.

⁴⁶ Плутарх, Солон, 21.

⁴⁷ Одиссея, X, 526; Эсхил, Хоэфори, 457.

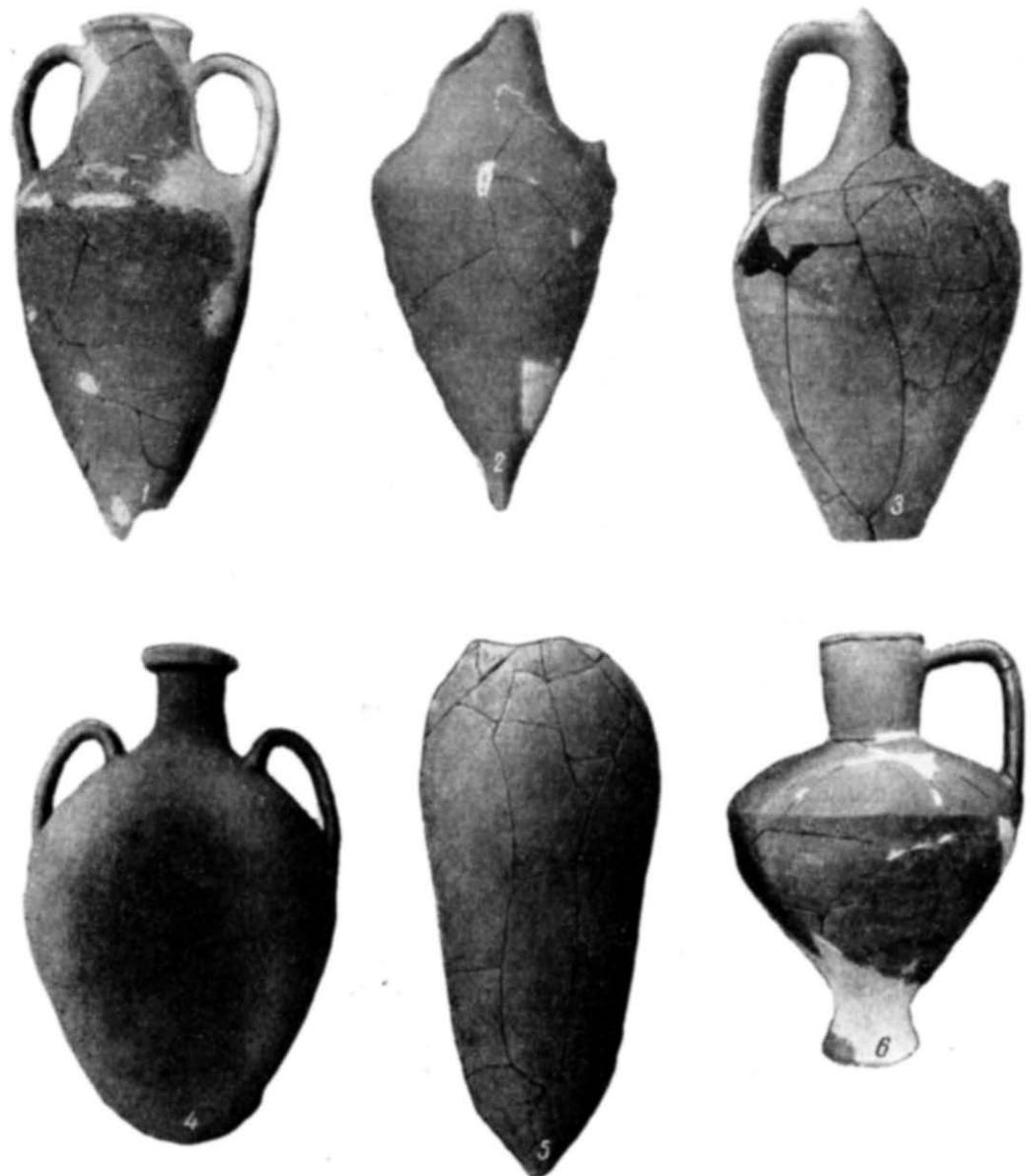
⁴⁸ Цицерон, О законах, 11, 9.

ТАБЛИЦЯ I

Амфори Козирського городища.

ТАБЛИЦЯ II

Амфори та глек з Козирського городища.

ТАБЛИЦЯ III

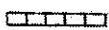
Козирка. Червоноглиняний та сіроглиняний посуд

ТАБЛИЦЯ IV

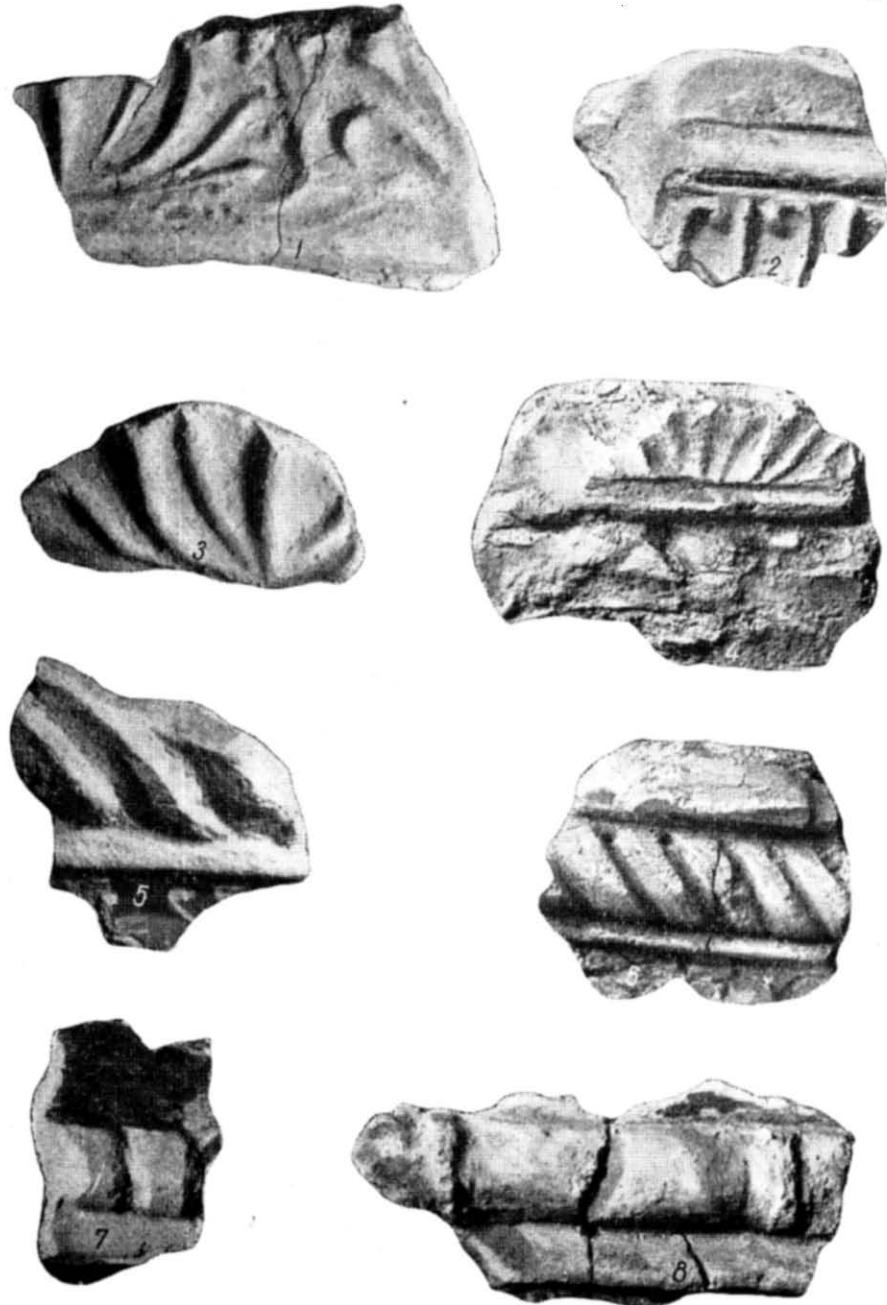
Козирка. Ліпний посуд та кам'яна ступа.

ТАБЛИЦЯ V

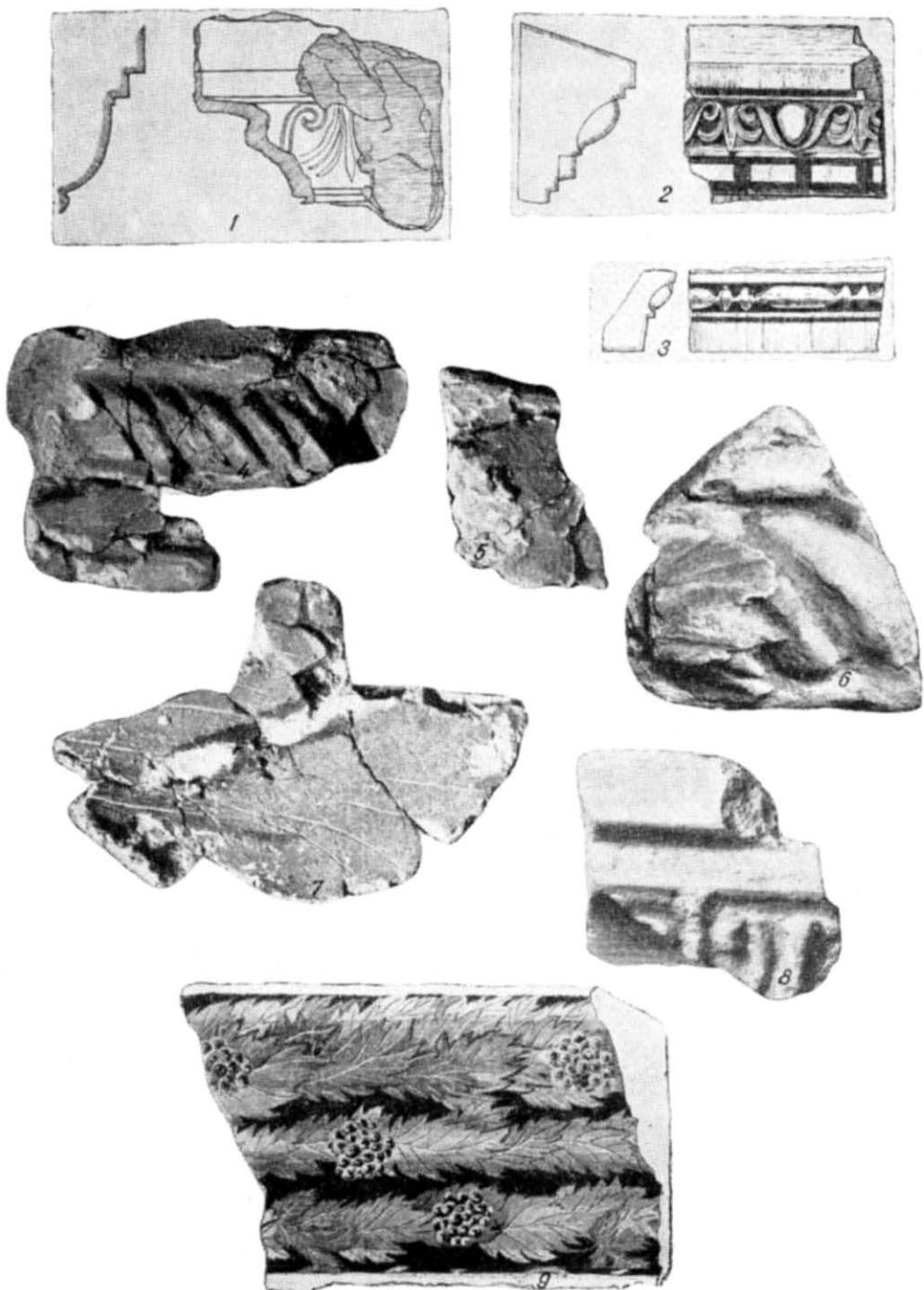
Кераміка з Козлірського городища.

ТАБЛИЦЯ VI

Фрагменти карнизів.

ТАБЛИЦЯ VII

Фрагменти карнізів.

ТАБЛИЦЯ VIII

Фрагменти карнізів.

валися жертвоприношення — їжею, вином⁴⁹ та ін.

Культ мертвих був тісно пов'язаний з культом священного вогню або з культом домашнього вогнища. В будинках греків і римлян стояли олтарі, на яких постійно треба було держати попіл та тліючі вуглі. Цей вогонь мав бути завжди чистим, у нього не можна було кидати нічого брудного, перед ним не можна було робити щось погане. Вогонь вважався могутнім, його просили про покровительство: «Хай ми будемо вічно квітучими, вічно щасливими, о вогонь; ти ж вічний, прекрасний, завжди юний, владар, який нас годує, прийми схильно наші приношення і дай нам за них безтурботне щастя і здоров'я»⁵⁰, — говориться в одному з орфеївських гімнів.

Греці називали вогонь богом багатства. Присвячення новонароджених домашньому культу відбувалося біля домашнього вогнища — в Римі на дев'ятий день після народження, в Індії — на десятий або дванадцятий⁵¹. Мати обносила немовля навколо хатнього вогнища в присутності всієї сім'ї та свідків, а батько приносив жертву своєму вогнищу. З цього часу дитина прилучалася до релігії своєї сім'ї, до культа її предків. Внаслідок жертвоприношенні вогонь священного вогнища розгорався яскравим полум'ям, а це означало, що жертва прийнята богом і сім'ю чекає благополуччя і багатства.

Ці традиції, які уходять своїм корінням в глибоку давнину, очевидно, були і в інших народів у пізніший час, в тому числі і у населення Козирського городища. Наявність культи домашнього вогнища і культи мертвих добре простежена в процесі розкопок. Питання про внутрішній зміст цього культу, його ідею, за якою людські поховання робили в житлах, тобто поблизу домашнього вогнища, порушувалося в працях як радянських, так і іноземних вчених. Це — ідея плодючості, збільшення сім'ї та роду, його багатства та благополуччя⁵². Поховання дітей у посудинах всередині приміщення або поблизу нього символізує повторне запліднення матері духом померлої дитини. Іншими словами — «глиняний глек — це жінка, так само як земля, з якої здобута глина, вважається жінкою»⁵³. I тому

не випадково на поховальних урнах можна іноді бачити зображення жіночої голови та грудей⁵⁴.

У Туркменії при дитячих похованнях в житлах, які належать до перехідного часу від неоліту до бронзи, були знайдені дитячі посудинки із соскоподібними носиками⁵⁵, які являють собою ніщо інше, як стилізоване зображення грудей матері. В Козирці між дитячими похованнями № 18 та 19, вміщеними в одній амфорі, стояв невеликий ліпний горщик з трьома соскоподібними виступами на плічках (табл. IV, 1), які відігравали ту ж роль, що і туркменські посудинки.

Таким чином, і культ домашнього вогнища, і тісно пов'язаний з ним культ мертвих всередині приміщення, є не що інше, як відраз ідеї відродження, культу плодючості.

Культ плодючості був, безумовно, в пошані у жителів Козирського городища, оскільки основними галузями їх господарської діяльності було землеробство та скотарство. В процесі розкопок не вдалося знайти ніяких знарядь, пов'язаних із землеробством, але є багато інших даних, що вказують на його широкий розвиток. У приміщенні № 11 відкрито зерносушилку з перегорілим просом, у приміщенні № 5 виявлено дві зернотерки та кругле жорно, які використовувалися для розмелю зерна, а також кам'яна ступа, в якій, очевидно, очищали від лузги просо. Численні ями всередині приміщень і за їх межами служили для зберігання зерна, для цього ж використовувалися великі піфосоподібні амфори. Вони ж були і тарою для зберігання борошна, на що вказує порошкоподібний коричневий осадок на внутрішніх стінках цих амфор. Сліди соломи неодноразово простежувалися в глиняній обмазці та в глиняній масі, з якої виготовлялися великі жаровні.

Серед домашніх тварин перше місце належало великій рогатій худобі, що зайвий раз підкреслює провідну роль у господарстві землеробства. Велика рогата худоба була тягловою силою при обробці ланів. За кількістю особин на другому місці стоять вівця, але у зв'язку з тим, що кістяки овець знаходилися в ритуальних канавах і ямах, під фундаментами стін, а інколи в культурному шарі, друге місце після великої рогатої худоби займе кінь. За ним ідуть свиня, собака та кури.

У невеликій кількості знайдені кістки диких тварин: свині, сайгака та лисиці, отже полювання не відігравало важливої ролі в господарстві жителів. Риболовство також не зай-

⁴⁹ Овидій, Фасти, 11, 518.

⁵⁰ Орфеївські гімни, 84.

⁵¹ Аристофан, Птицы, 922.

⁵² С. Н. Бібиков, Раннетріпольське поселення Лука-Бровлевецька на Днестрі, МІА, № 38, 1953, стор. 197.

⁵³ Д. Ж. Томсон, Исследования по истории древнегреческого общества, М., 1958, стор. 247 і зноска 7.

⁵⁴ Д. Ж. Томсон, вказ. праця, стор. 247, рис. 21.

⁵⁵ Б. А. Куфтин, вказ. праця, стор. 278.

мало видного місця, нечисленні кістки риб належать сому, осетру, щуці.

Привертає увагу той факт, що за шість років розкопок у Козирці на площі 900 m^2 знайдено лише одну монету — срібний динарій Антоніна Пія. Відсутність монет вказує на натуралізацію господарства жителів Козирського городища. Про це ж свідчить і розвиток окремих галузей місцевого ремесла: ткацького, керамічного, металообробного. Про ткацьку майстерню ми вже говорили. Керамічні та металеві шлаки неодноразово

траплялися в господарських ямах при розкопках, а також при шурфуванні окремих місць городища. Речі ольвійського виробництва та інших античних міст, головним чином червонолаковий та рельєфний посуд, потрапляли до Козирки в результаті обміну. Природно думати, що населення Козирки в економічному і культурному житті було тісно пов'язане з населенням Ольвії. Козирка була одним з постачальників сільськогосподарських продуктів для міста Ольвії.

П. Й. КАРИШКОВСЬКИЙ
(Одеса)

ЗОЛОТИ МОНЕТИ ЛІСІМАХА, ЗНАЙДЕНІ В ОЛЬВІЇ

У 1957 р. під час розкопок ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР на території стародавнього міста Ольвії було знайдено золоту монету — статер фракійського царя Лісімаха (323—281 рр. до н. е.)¹. Наводимо опис монети:

Аверс. Ідеалізована голова Олександра Македонського з рогом Амона, у діадемі, праворуч; стиль зображення досить грубий.

Реверс. Афіна, що сидить на троні із списом у лівій руці, на простягнутій вперед правій руці — маленьке зображення крилатої богині перемоги Ніке, всі зображення повернуті ліворуч. До трону ззаду притулено круглий щит, прикрашений у центрі горгонейоном. Праворуч зверху вниз ВАΣΙΛΕΩΣ, ліворуч так само — ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ; під щитом монограма JR.

Золото (проба 999). Діаметр монети 19,5—19 мм; вага — 8,47 г. Збереженість добра (реверс зберігається краще, ніж аверс).

Монета належить до тих статерів Лісімаха, які були карбовані ще за часів його життя; найімовірніше вона випущена в останні роки його правління; місце карбування визначити не можна².

Про знахідки в Ольвії золотих монет Лі-

сімаха в науковій літературі знаходимо лише загальні та неконкретні повідомлення³, але у фондах Одеського державного археологічного музею зберігаються чотири статери Лісімаха, які за даними музейної документації походять з Ольвії. З цих монет один екземпляр належить також до прижиттєвих емісій Лісімаха⁴, решту карбовано після його смерті: одну монету — в Одесосі⁵, одну — в Томі⁶, останню — в Каллаті⁷. Зараховуючи до цих статерів знайдену також в Ольвії монету з колишньої збірки П. В. Беккера, карбовану, як і останню з монет Одеського музею, в Каллаті⁸, можна зіставити всі дані про знайдені в Ольвії золоті статери Лісімаха у такій таблиці:

³ П. О. Бурачков, Общий каталог монет, ч. I, Одесса, 1884, стор. 17; А. Н. Зограф, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг., Ольвия, т. I, К., 1940, стор. 218.

⁴ О. Г. Сальников, Античні золоті монети з колекції Одеського археологічного музею, МАПП, в. III, Одеса, 1960, стор. 245, № 2; пор. Протокол 271-го заседання ООИД, Одеса, 1893, стор. 13; К. М. Милисавлевич, Каталог монет Одесского музея, ч. ХХ, Одеса, 1926 (рукопис в архіві музею), стор. 79, № 6-а.

⁵ О. Г. Сальников, вказ. праця, № 4; пор. Протокол 290-го заседання ООИД, Одеса, 1895, стор. 11; К. М. Милисавлевич, вказ. праця, стор. 78, № 6.

⁶ О. Г. Сальников, вказ. праця, № 7; пор. Протокол 271-го заседання ООИД, стор. 13; К. М. Милисавлевич, вказ. праця, стор. 70, № 2.

⁷ О. Г. Сальников, вказ. праця, № 8; пор. К. М. Милисавлевич, вказ. праця, стор. 77, № 5.

⁸ Verzeichniss alt-griechischer und römischer Münzen aus dem Nachlasse P. Becker, Berlin, 1881, S. 30, № 475.

№ п/п	Коли знайдено	Де зберігається	Проба	Розмір	Вага	Місце карбування	Час	Література ⁹
1	1957	Київ, Інститут археології	999	19,5 – 19	8,47	?	до 281 р. до н.е.	
2	1893	Одеса, Археологіч- ний музей	916	19	8,37	?	до 281 р. до н.е.	Müller, S. 90, Taf. IX, 518
3	1895	Там же	958	19	8,36	Одессос	II ст. до н.е.	Pick—Regling, S. 532, № 2134 (2); Müller, S. 58, Taf. V, 239
4	1893	Там же	916	19	8,25	Томі	I ст. до н.е.	Pick—Regling, S. 651, № 2478 (2); Müller, S. 62, Taf. VI, 272
5	?	Там же	916	19—18,5	8,28	Каллатіс	I ст. до н.е.	Pick—Regling, S. 107, № 266; Müller, S. 60—62, Taf. VI, 266
6	до 1881	?	?	?	?	Каллатіс	I ст. до н.е.	Becker, S. 30, № 475

Вивчаючи монети, зіставлені на цій таблиці, не можна не звернути увагу на той факт, що більшість статерів Лісімаха, знайдених на території Ольвії, була карбована містами західного узбережжя Чорного моря. Це треба зіставляти, без усякого сумніву, з тим фактом, що в Ольвії зустрічаються і автономні монети цих міст¹⁰. Усе це веде до висновку, що в елліністичну епоху міста «лівого Понту» підтримували тісні торговельні зв'язки з Ольвією; дійсно, декрет томітіан на честь тіранця Ніла дає можливість встановити, що від грецьких міст сучасної Добруджі в часи пізнього еллінізму вів до Ольвії морський шлях через Тіру¹¹. Епіграфічні документи свідчать про зв'язки Месембрії, Каллатіса і також, маєть, Істрії з Ольвією вже з перших десятиліть IV ст. н. е.¹²

Про обіг золотих монет Лісімаха в Ольвії та її районі можна судити не тільки на підставі відповідних знахідок у місті — ці статери були в обігу і серед племен північно-захід-

⁹ Повна назва книги Мюллера наведена вище (прим. 2); під скороченням Pick—Regling цитується перший том Берлінського корпусу В. Pick und K. Regling, Die antiken Münzen von Daciene und Moesien, B. I, H. 1, Berlin, 1898; H. 2, Berlin, 1910.

¹⁰ А. Н. Зограф, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг., стор. 217.

¹¹ П. О. Караковский, Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды, ВДИ, 1959, № 4, стор. 113—115, № 2.

¹² IOSPE, v. I², № 20, 27, 688; пор, П. О. Караковский, Утерянная ольвийская надпись, СА, т. XXVIII, 1958, стор. 151—161.

ної частини Причорномор'я¹³, і саме вони згадуються, як правильно припускає О. М. Зограф, у відомому декреті на честь Протогена¹⁴. Щодо більш раннього декрету на честь Каллатіника, якому за невідомі нам заслуги громадяни Ольвії призначили винагороду в розмірі тисячі «золотих»¹⁵, можна скоріше припускати, що там згадуються статери Філіппа або Олександра, які, до речі, також зустрічаються в Ольвії. Не спиняючись на недокументованих звістках про знахідки таких монет в Ольвії, ми можемо вказати кілька певних випадків такого роду:

а) золота півдрахма Філіппа II була знайдена в Ольвії у 1893 р. і потрапила до Одеського музею, де зберігається і досі¹⁶;

б) статер Філіппа II був знайдений в Ольвії восени 1893 р. і також потрапив до Одеського музею, де й зберігається¹⁷;

¹³ Про це свідчать скарби з Луб'янки (П. О. Буряков, вказ. твір, стор. 6; В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губернии, кн. I, Херсон, 1903, стор. 60, 71, 74), з Анадолу (Е. М. Придик, Анадольский клад золотых статеров 1895 г., ИАК, в. 3, 1902, стор. 58—92) та з Мересешть (S. P. Ноэ, A Bibliography of Greek Coin Hoards, NNM, № 78, New York, 1937, р. 172, № 646).

¹⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стор. 129—130; IOSPE, v. I², № 32.

¹⁵ IOSPE, v. I², № 25.

¹⁶ О. Г. Сальников, вказ. праця, стор. 244; пор. Протокол 269-го заседання ООИД, Одеса, 1893, стор. 22, № 6; К. М. Милисавлевич, вказ. праця, стор. 14, № 2.

¹⁷ О. Г. Сальников, вказ. праця, пор. Протокол 271-го заседання ООИД, Одеса, 1893, стор. 13; К. М. Милисавлевич, стор. 9, № 1.

в) «золота монета» (номінал не визначено) Філіппа II була придбана Археологічною комісією в Парутино в 1908 р.¹⁸;

г) два статери Філіппа II були придбані Археологічною комісією в Парутино в 1909—1910 рр.¹⁹;

д) статер Олександра Великого був знайдений в Ольвії у 1893 р., потрапив до Одеського музею, де й зберігається²⁰;

е) статер Філіппа Аррідея був придбаний у Парутино разом з попередньою монетою, та-кож зберігається в Одеському музеї²¹.

Незважаючи на відносно невелику кількість золотих монет македонських царів та Лісімаха, знайдених в Ольвії, вони становлять чималий історичний інтерес. Ці монети розподіляються між двома періодами: серед них знаходимо п'ять екземплярів Філіппа (359—336 рр. до н. е.), одну монету Олександра (336—323 рр. до н. е.), одну монету Філіппа III (323—316 рр. до н. е.) та дві монети Лісімаха (306—281 рр. до н. е.), тобто всі дев'ять монет карбовані між 359—281 рр. до н. е. Після півторастолітньої перерви знаходимо монети лісімахівського типу, карбовані в західнопонтійських містах: одесоський статер датується останньою третиною II ст. до н. е.²², а статери, карбовані в Томі та в Каллатісі,— часом між 89 та 72 рр. до н. е.²³ (тобто маємо чотири монети, випущені приблизно між 135 та 70 рр. до н. е.). Проте епіграфічні документи доводять, що золоті монети були в обігу в Ольвії і між 281 та 135 рр. до н. е.—до цього часу відносяться декрети на честь синів Аполлонія (початок другої половини III ст. до н. е.)²⁴ та на честь Протогена (остання третина III або початок II ст. до н. е.)²⁵.

З наведених вище матеріалів можна зробити висновок, що вже з середини IV ст. до н. е. і аж до самого гетьського розгрому в оль-

віополітів були в обігу чужоземні золоті статери, що правила, як показує, зокрема, протогенівський напис, за єдину законну міру вартості²⁶. До останньої третини IV ст. до н. е. належать і єдині спроби ольвіополітів налагодити випуск власної золотої монети, спочатку у вигляді статерів (близько 330 р. до н. е.)²⁷, а потім у вигляді золотих підрахм (близько 300 р. до н. е.)²⁸. Це повністю відповідає тим умовам грошового обігу, які склалися в елліністичному світі: якщо перший випуск афінського золота у 407 р. до н. е. був проявом труднощів, зв'язаних з Пелопонеською війною, то вже в наступному десятилітті афіняни розпочинають карбування золотої монети в зовсім інших умовах²⁹, і хоч Ксенофонт функції грошей ще нерозривно пов'язує із сріблом³⁰, саме в його часі золота монета поширюється в усьому елліністичному світі. Вже на початку IV ст. до н. е. золоту монету карбують міста північного узбережжя Егейського моря, а з середини IV ст. до н. е. розпочинається масове карбування золота македонським царем Філіппом³¹. Завоювання Персії та перекарбування величезних скарбів Ахеменідів Олександром робить золоту монету звичайною в усіх головних центрах тодішнього світу³².

Збільшення кількості золотої монети веде до важливих наслідків. Не торкаючись питання про зміну відносної вартості золота і срібла³³, тут слід звернути увагу на інший бік проблеми: К. Маркс показав, що функції грошей завжди належать фактично в кожному місці і в певний час лише одному металу, причому «з розвитком багатства менш благородний метал витісняється з своєї функції міри

²⁶ Особливо показові ті рядки декрету, де вартість зерна визначається у «золотих» (IOSPE, v. I², № 32, A 23-33, 58-82 et passim).

²⁷ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 127; пор. П. О. Каравковский, О классификации серебряных статеров Ольвии IV в. до н. э., КСИИМК, в. 66, 1956, стор. 71—73, рис. 4-6.

²⁸ П. О. Каравковский, Заметки по нумізматиці античного Причорномор'я, ВДИ, 1960, № 3, стор. 134—139.

²⁹ В. В. Нед, Historia Numorum, Oxford, 1911, p. 375; P. Gardner, A History of Ancient Coinage. Oxford, 1918, p. 292—294.

³⁰ Χεπορόντιος, De vectigalia, IV, 10.

³¹ Докладніше про це див. Th. Reinach, L'Historie des monnaies, Paris, 1902, p. 41—73. Пор. П. О. Каравковский, Стоимость монетных металлов в Ольвии и в Боспорском государстве в IV в. до н. э., ВДИ, 1958, № 3, стор. 135—136, де вказується література з цього питання.

³² Пор. особливо F. Neicheleheim, Die Wirtschaftsgeschichte des Altertums, B. I, Leiden, 1938, S. 301 ff.

³³ П. О. Каравковский, Стоимость монетных металлов, стор. 121 і далі, де наведена література.

вартості більш благородним: мідь витісняється сріблом, сріblo — золотом...»³⁴. Отже, срібло, яке в елліністичному світі довгий час було мірою вартості (спеціально для Ольвії дуже показовим є в цьому відношенні декрет про обіг грошей)³⁵, наприкінці IV ст. до н. е. було позбавлено в більшості центрів Еллади цієї важливої функції, а срібна монета стає, як і мідна, лише допоміжним засобом обігу. Що так дійсно було в Ольвії, свідчить, з одного боку, перехід ольвіополітів у III ст. до н. е. до випуску легких драхм родоської системи замість важких егінських статерів³⁶, а з другого — наявність дуже великих коливань у вазі однотипних номіналів срібної монети цього часу³⁷. Цим умовним характером ольвійського срібла пояснюється і добре знайоме усім обізнаним з ольвійськими монетами III—II ст. до н. е. клеймування та надкарбування дідрахм, драхм і навіть півдрадахм цього часу³⁸. Проте докладне вивчення цих явищ потребує окремого розгляду.

Повертаючись до знайдених в Ольвії монет Лісімаха, що є безпосередньою темою цієї замітки, не можна не відзначити, що ольвіополіти не зробили, як показує відомий матеріал, жодної спроби карбувати власне золото з типами Лісімаха. Єдина взагалі спроба ольвіополітів випустити золоті статери з оригінальними типами, і від імені міста, припадає на порівняно ранній час (блізько 330 р. до н. е.), «она була зумовлена не тільки економічними, а й політичними причинами — переходом від литих мідних ассів до звичайної карбованої міді, з одного боку, та бажанням підкреслити незалежність Ольвії, відстояну в союзі з місцевими племенами проти Зопіріона, полководця Олександра Македонського — з другого»³⁹. Після цього ольвіополіти ще кар-

бували тільки золоті півдрадахми, але також недовгий час (блізько 300 р. до н. е.), і потім назавжди припинили випуск будь-якої золотої монети.

Цей факт вимагає окремого пояснення. Адже в II—I ст. до н. е. карбування золотих статерів, а іноді і срібних тетрадрахм з типами Лісімаха стає неодмінно складовою частиною грошового господарства більшості міст Причорномор'я. Багато таких монет випускає Візантій⁴⁰, за ним ідути Одесос⁴¹, Каллатіс⁴², Томі⁴³, Істрія⁴⁴, навіть маленька Тіра⁴⁵, а царі Боспору та Колхіди випускають такі ж, замінюючи лише ім'я Лісімаха своїми власними⁴⁶. Ольвія не бере участі в цьому карбуванні, хоч у місті золото було не тільки засобом обігу, а й мірою вартості; чим пояснити таку монетну політику?

Відповідь на це запитання дає, на нашу думку, той самий декрет на честь Протогена, в якому золоті монети згадуються у великій кількості (за підрахунком В. В. Латишева, Протоген витратив блізько 15 тис. золотих статерів)⁴⁷. Як би не датувати цей документ, він незаперечно свідчить про повне спорожнення міської скарбниці ольвіополітів наприкінці III та на початку II ст. до н. е. Про скрутне становище ольвійських фінансів свідчить і постанова про оподаткування жертв, які приносилися громадянами в храмах міста⁴⁸. І той же протогенівський декрет розкри-

ОДУ, т. 148, серія істор. наук, в. 5, 1956, стор. 167—174.

³⁴ A. Zograph, The Tooapse Hoard, NC, v. V, 1925, p. 29—52. Про знахідки карбованих у Візантії лісімахівських статерів у Східному Причорномор'ї пор. А. Н. Зограф, Античные золотые монеты Кавказа. ИГАИМК, в. 110, 1936, стор. 180, 190 та ін.

³⁵ B. Pick und K. Regling, B. I., H. 2, S. 521—522, 530—532.

³⁶ B. Pick und K. Regling, B. I., H. 1, S. 91—92, 105—107.

³⁷ B. Pick und K. Regling, B. I., H. 2, S. 606—607, 649—653, Taf. XXI, 6.

³⁸ B. Pick und K. Regling, B. I., H. 1, S. 154, 170, Taf. III, 27.

³⁹ А. Н. Зограф, Монеты Тиры, М., 1957, стор. 26—28, 71—72.

⁴⁰ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 182—185; Д. Б. Шелов, Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э., М., 1956, стор. 183—190, 192—196; Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, М., 1955, 36—39.

⁴¹ В. В. Латышев, Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, СПб., 1887, стор. 111—113.

⁴² IOSPE, v. I², № 76. В інтерпретації змісту цього документу погоджуємося з В. В. Латишевим (пор. стор. 101—102, див., наприклад, В. Д. Блаватский, Земледелие в античных государствах Северного Причорноморья, М., 1953, стор. 104, 205—206).

³⁵ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1954, стор. 103 (пор. стор. 98—107 і далі).

³⁶ IOSPE, v. I², № 24. Пор. П. О. Карапетовский.

Стоимость монетных металлов, стор. 121—130.

³⁷ П. И. Карапетовский, З історії монетної

справи та грошового обігу в Ольвії, Археологія, т. XI,

1957, стор. 53—54, 58, 64—66; пор. П. О. Карапетовский.

Серебряные монеты Ольвии из раскопок 1957 г.,

«Нумизматика и эпиграфика», II, 1960, стор. 17—27.

³⁸ П. И. Карапетовский, З історії зовнішньо-

польотичних зв'язків Ольвії, МАПП, в. II, Одеса,

1959, стор. 76—78; пор. П. О. Карапетовский.

Ольвія и Родос по нумизматическим данным, КСИА

АН ССР, в. 83, 1961, стор. 9—14.

³⁹ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл.

XXXIII, 12—17 (стор. 135).

⁴⁰ С. А. Жебелев, Милет и Ольвия, в зб. «Се-

верное Причорноморье», М.—Л., 1953, стор. 38—47;

про нумизматичний бік питання пор. П. И. Карапетовский.

З історії Ольвії в IV ст. до н. е., Праці

ває, як здається, причини цієї фінансової кризи, разючі соціальні контрасти, загострення класової боротьби, різке погіршення відносин з навколошніми племенами. Тяжка данина, яку ольвіополіти сплачували грізному цареві Сайтафарну та іншим місцевим владарям, навали галатів та скірів і тісно зв'язані з ними воєнні витрати — ось фактори, що тримали ольвійські фінанси в постійному напруженні і не давали місту можливості розпочати карбування золотих статерів з типами царя Лісіманаха одночасно з Візантієм. Одессосом та

Тірою (тобто III ст. до н. е.). В середині II ст. до н. е. Ольвія потрапляє під владу Скілур, а на рубежі II ст. та I ст. до н. е., коли випускають свої статери лісіманівського типу Істрія, Томі, Каллатіс, місто, як свідчить декрет на честь Нікерата, також переживає тяжкі випробування⁴⁹.

⁴⁹ IOSPE, v. I², № 34. Пор. В. В. Латышев, Исследования..., стор. 139—141. Див. також С. С. Должевский, До ольвійських декретів на пошану Протогенай Нікерата, ЗІФВ, кн. VII—VIII, 1926, стор. 576—580.

П. Й. КАРИШКОВСЬКИЙ
(Одеса)

З ІСТОРІЇ ГРЕКО-СКІФСЬКИХ ВІДНОСИН У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї*

(Про монети царів Фарзоя та Іненсімей, карбовані в Ольвії)

Історія перших державних утворень серед племен степового півдня нашої Батьківщини та їх відносин з античними полісами Причорномор'я становить чималий науковий інтерес. Проте вивчення цих проблем ускладнюється майже повною відсутністю передходжерел. Стародавні письменники та епіграфічні документи зберегли лише поодинокі повідомлення, які до того ж висвітлюють відносини між античними містами та їх сусідами надзвичайно нерівномірно; тим більшу роль відіграють у вивченні цих питань археологічні матеріали. Серед цих останніх не можна не підкреслити значення тих монет, що випускалися в Ольвії, але з іменами скіфських володарів — Скілур, Фарзоя та Іненсімей. При цьому Скілур, що правив у Скіфії в середині та в другій половині II ст. до н. е., згадується кількома античними авторами; ім'я його відоме також з епіграфічних пам'яток. Фарзой та Іненсімей, навпаки, відомі виключно завдяки золотим та срібним монетам, які були карбовані ольвіополітами вже після відновлення міста, зруйнованого в середині I ст. до н. е. гетами. Не доводиться заперечувати, що вивчення цих монет, і зокрема встановлення часу та умов, за яких вони виникли, наближує нас не тільки до вирішення низки супто нумізматичних питань, а й допомагає виявити деякі моменти як в історії взаємовідносин античних полісів Причорномор'я із скіфами, так і в процесі формування та розвитку скіф-

ської держави. Вивчення в першу чергу саме хронології вказаних монет обумовлюється ще й тим, що в науковій літературі існують з цього питання різноманітні та суперечливі погляди.

Ще сімдесят років тому питання про час випуску золотих монет з ім'ям Фарзоя було розглянуто в спеціальній статті О. В. Орешникова, який, вступереч думці ряду видатних нумізматів XIX ст., що відносили ці монети до II або до I ст. до н. е.¹, прийшов до висновку, що вони були карбовані значно пізніше, вже наприкінці I ст. н. е.² До післягетьських часів монети Фарзоя відносили і до О. В. Орешникова³, але без розгорнутої аргументації. Оскільки ж О. В. Орешников указав на аналогії для золотих монет Фарзоя серед ольвійської міді I ст. н. е., а потім ще й повер-

¹ Наприклад, Б. В. Кене, Музей кн. В. В. Коучебя, т. I, СПб., 1856, стор. 27; А. Рокесч-Остен, Pharzoios, König der Scythen, NZ, В. I, 1869, S. 393—394; F. Imhoff-Blumet, Porträtköpfe auf antiken Münzen hellenischer und hellenistischer Völker, Leipzig, 1885, S. 20; В. Латышев, Исследования об истории и государственном строе Ольвии, СПб., 1887, стор. 115—118; В. В. Нед, Historia ptolemaicorum, Oxford, 1887, р. 245 (також і друге видання, що цитується далі, Oxford, 1911, р. 289).

² А. В. Орешников, О монетах скіфських царей з іменем г. Ольвии, ЗРАО, нов. серія, т. IV, 1890, стор. 14—24.

³ А. С. Уваров, Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря, в. I, СПб., 1851, стор. 88, 112; П. О. Бурачков, Общий каталог монет, ч. 1, Одесса, 1884, стор. 8; J. Friedländer und A. von Sallet, Königliche Museen zu Berlin, Beschreibung der antiken Münzen, В. I, Berlin, 1888, S. 30.

* Від редакції. Публікуючи цю статтю, редакція вважає ряд висновків автора дискусійними.

тався до цієї теми та наводив міркування для підсилення свого датування⁴, воно було прийняте багатьма вченими в останні десятиліття XIX та на початку ХХ ст.⁵

На цьому, однак, вивчення датування монет з ім'ям Фарзоя не закінчилося. Дж. Хілл пересував ці монети у другу половину I ст. до н. е.⁶, а деякі західноєвропейські вчені навіть згодні були відносити їх до перших десятиліть I і II ст. до н. е.⁷ В радянській нумізматичній літературі О. М. Зограф повернувся до поглядів О. В. Орешникова; він відніс монети Фарзоя до середини та третьої чверті I ст. н. е.⁸ Ця дата увійшла в нашу загальноісторичну та археологічну літературу⁹. В 1956 р. Н. П. Розанова виступила з переглядом цього питання; на її думку, Фарзой «вступив на скіфський престол у тяжкий д. Ольвії період відбудовування міста після гетського розгрому, в останнє двадцятіліття I ст. до н. е.», та продовжував карбування золотих монет на протязі всього свого царювання, яке тривало 40 або навіть 60 ро-

⁴ А. В. Орешников, Экскурсы в область древней нумизматики Черноморского побережья, НС, т. III, 1915, стор. 21; його ж, Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИРАИМК, т. I, 1921, стор. 227—228.

⁵ Х. Х. Гиль, Новые приобретения моего собрания, ЗРАО, нов. серия, т. V, 1892, стор. 345; А. Вапшет, Monnaies inédites ou peu connues de la Chersonnèse Taurique, RN. 3 ser., т. X, 1892, р. 58—59; А. Л. Бертье-Делагард, Материалы для весовых исследований монетных систем Сарматии и Тавриды, НС, т. II, 1913, стор. 66; Е. Н. Миппс, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, р. 467, 469, 486—487.

⁶ G. F. Hill, Greek coins acquired by the British Museum in 1927, NC, 5 ser., v. VIII, 1928, p. 4—5.

⁷ G. Sevegeani, Le statère d'or de Pharzoi, BSNR, т. XIX, 1924, р. 7—8; R. Jameson, Monnaies grecques antiques, т. IV, Paris, 1932, р. 59; E. Diehl, Pharzoi, RE, B. XIX, Н. 2, 1938, Sp. 1873—1874.

⁸ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стор. 138; його ж, Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья, АГСП, т. I, 1955, стор. 159.

⁹ Наприклад, Всемирная история, т. II, М., 1956, стор. 697; Очерки истории СССР, Первобыто-общинный строй и древнейшие государства, М., 1956, стор. 331, 504; Нарисы стародавней истории УРСР, К., 1957, стор. 213, 265; В. Ф. Гайдукевич, История античных городов Северного Причерноморья, АГСП, т. I, 1955, стор. 61; Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954, стор. 31; Д. П. Каллистов, Северное Причерноморье в античную эпоху, М., 1952, стор. 166; Э. И. Соломоник, О скіфском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья, АИБ, 1952, стор. 126—127; Д. Б. Шелов, Античный мир в Северном Причерноморье, М., 1956, стор. 145; П. Н. Шульц, Исследования Неаполя Скифского, ИАДК, 1957, стор. 74, 85.

ків¹⁰. Ми вважаємо, по-перше, що монети Фарзоя аж ніяк не можна відносити до такого раннього часу і, по-друге, що дату його золотих монет можна встановити значно точніше, ніж це робили до цього часу; слід тільки зауважити, що деякі з наших спостережень можуть на перший погляд здатися дріб'язковими та непосутніми, так що значення кожної деталі виявиться лише постурово.

Перш ніж перейти до вивчення самих монет, слід розглянути аргументацію Н. П. Розанової, автора останньої з опублікованих праць про монети Фарзоя. Для підтвердження свого датування Н. П. Розанова посилається на близькість ранніх монет Фарзоя і сінопської та аміської міді часів Міфрадата Евпатора та висловлює думку, що золоті статери цього царя могли бути зразком для Фарзоя¹¹. Проте із загуваних кілька раз у загальній формі стилістичних та палеографічних ознак, що нібито зв'язують карбування Фарзоя з монетами першої половини I ст. до н. е., конкретно названі три: а) наявність на аверсі профільного зображення без напису; б) розміщення напису на реверсі в двох горизонтальних рядках, між ними розташовується зображення, та в) рівний, витончений шрифт цього напису з потовщеннями на кінцях ліній¹². З приводу цього не можна не зауважити, що всі три ознаки властиві тільки частині відомих монет Фарзоя (див. далі); але справа навіть не в цьому — чи дає цей «комплекс стилістичних і палеографічних ознак» — взагалі серйозні підстави для зближування монетної справи Понту часів Міфрадата з монетами Фарзоя? Досить поставити це питання, щоб зразу ж виявилися ненадійність хронологічних висновків, побудованих на такому хиткому ґрунті — адже і кожна з цих ознак окремо, і всі вони разом властиві майже всім монетам пізньоелліністичного часу. Як приклади таких нумізматичних пам'яток, де можна знайти ці три ознаки, вкажемо на золото та мідь царів Віфінії¹³, на срібні та мідні монети Селевкідів¹⁴ або на тетрадрахми останнього македонського царя Персея, на яких до того ж зображуються орли, дуже подібні до орлів на монетах Фар-

¹⁰ Н. П. Розанова, Монеты царя Фарзоя, МИА, № 50, 1956, стор. 206—207.

¹¹ Там же, стор. 205.

¹² Там же, стор. 204, 206.

¹³ E. Babelon et Th. Reinach, Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure, т. I, fasc. 2, Paris, 1908, pl. XXIX, 7—8; pl. XXXII, 1—3.

¹⁴ E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, pl. II, 9; III, 7—9; V, 7—8; VII, 11—15; XI, 2—3.

зоя¹⁵. Якщо ж розглядати всі міські монети, та до того ще й такі, де напис розміщується в одному горизонтальному рядку, як на монетах Сінопи та Аміса, на яких посилається Н. П. Розанова¹⁶, то кількість таких уявних аналогій монет Фарзоя зросте у багато разів.

Щодо підкреслюваного Н. П. Розановою значення палеографічних даних для датування ранніх монет Фарзоя, то воно варто окремого зауваження. Зближування «винятково красивого шрифту» цих статерів з херсонськими декретами на честь Менофіла та Діофанта¹⁷ нічого не доводить, бо ці документи відносяться ще до кінця II ст. до н. е.; до того ж і близькість окремих літер на монетах та в згадуваних декретах аж ніяк не слід перебільшувати: на лапідарних пам'ятках *омікрон* менше решти літер, *епсилон* помітно вужче своїх сусідів, *ձета* коротше їх і знаходиться у верхній частині рядків, *сигма* діофантової псефізми має злегка скосені верхню та нижню риски; на монетах *омікрон* та *епсилон* мають таку ж величину, як усі інші літери, *ձета* різко збільшена, *сигма* зображується з паралельними рисами і т. д. Потовщення, які відмічає на кінцях ліній Н. П. Розанова, з'являються на монетах Ольвії ще з IV ст. до н. е.¹⁸, тому надавати їм у цьому разі датуючого значення аж ніяк не доводиться.

Інше зауваження слід зробити з приводу думки Н. П. Розанової про посмертний випуск монет з ім'ям Фарзоя та взагалі про тривалість правління цього царя. Автор визначає загальну довгочасність його царювання як 40 або 60 років, але віднесення перших монет Фарзоя до останньої четверті I ст. до н. е. і зіставлення монети Фарзоя із скороченням СΩ з ольвійською міддю з літерами ТФСΩПА переносить цей термін за межі століття, у зв'язку з чим і висувається гіпотеза про посмертний випуск останніх монет з ім'ям Фарзоя¹⁹. Проте різкі відмінності в стилі зображень ні в якому разі не дозволяють продовжувати карбування тієї або іншої серії на кілька десятиліть — на монетних дворах античних держав часто були водночас у

¹⁵ A. Mattoth, Die Silberprägung des Königs Perseus, ZfN, B. 38, 1928, Taf. I, 1—6; II, 1—6.

¹⁶ Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 205, пор. E. Babelon et Th. Reinach, Recueil général, t. I, fasc. 1, pl. VII, 7—9; XXVI, 5—8.

¹⁷ Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 205—206; пор. IOSPE, v. I², nn. 351—352.

¹⁸ B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, B. I, H. 1, Berlin, 1898, Taf. IX, 2, 15, 21; Taf. X, 10, 20, 25 etc.

¹⁹ Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 202, 204—205, 207.

вжитку штемпелі, різноманітні за своїми якостями; порівняння штемпелів показує з повною переконливістю, що в деяких випадках одним штемпелем аверсу були вибиті монети, реверси яких зовсім не схожі між собою за стилем²⁰. Щодо посмертного карбування монет з ім'ям Фарзоя, то така думка не витримує критики, бо об'єктами посмертних наслідувань завжди були тільки такі типи монет, які були поширені в торговому обігу (наприклад, статери та тетрадрахи Олександра чи Лісімака²¹), монети ж Фарзоя, навпаки, настільки рідкі, що О. М. Зограф навіть запречував їх грошове значення і хотів вбачати у них донативи, тобто пам'ятні медалі²².

З попереднього викладу видно, що спроба Н. П. Розанової передатувати монети Фарзоя побудована на хиткому фундаменті. Дійсно, при встановленні хронології будь-якої групи монет їх треба в першу чергу порівнювати з іншими серіями того центру, де їх випускали. Саме так і робили з монетами Фарзоя О. В. Орєшников та О. М. Зограф²³, які встановили хронологію цих монет на підставі ольвійських аналогій. Тимчасом Н. П. Розанова обійшла мовчанням аргументацію обох названих вчених та їх висновки про датування тих монет Ольвії, з якими слід зближувати монети Фарзоя, і за винятком двох кинутих мимохідь зауважень взагалі не звернула на ольвійські монети ніякої уваги, а зразки фарзоєвих монет вона відшукує в Понтійському царстві та в Римі²⁴. Але треба рішуче підкреслити, що хронологія фарзоєвих монет, яку захищає Н. П. Розанова, вимагає повної ревізії встановленої О. М. Зографом відносної послідовності та абсолютної хронології ольвійських монет II ст. до н. е.—II ст. н. е. Як на нашу думку, в цьому немає ніякої потреби, бо схема О. М. Зографа для цього часу майже бездоганна і вимагає фактично лише одного виправлення (див. нижче).

Ще О. С. Уваров, видавець першої з відомих наукі монет Фарзоя, звернув увагу на близькі за своїм характером, фактурою і стилем мідні ольвійські монети з головою Зевса на одній стороні та з орлом — на другій²⁵. Хоч дальші знахідки показали, що на золо-

²⁰ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 65.

²¹ Там же, стор. 99 і далі.

²² Там же, стор. 103, 138.

²³ А. В. Орєшников, О монетах скіфських царей, ЗРАО, т. IV, 1890, стор. 19; А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 138.

²⁴ Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 200, прим. 2; 202, 205—206.

²⁵ А. С. Уваров, Исследования..., в. 1, стор. 88—89, 112—113.

тих Фарзоя поміщено його портрет, а не зображення Зевса, як вважали О. С. Уваров та Б. В. Кене²⁶, зіставлення цієї групи міді з царськими монетами міцно тримається в науковій літературі: про це писали О. М. Подшивалов, П. О. Бурачков, О. В. Орешников, О. М. Зограф²⁷. Однак і О. М. Зограф не ставив перед собою завдання зібрати всі відомі монети Фарзоя та докладно вивчити кожну з них у зв'язку з монетами Ольвії. Н. П. Розанова в свою чергу згадує про дві монети лише мимохідь, одну зовсім не згадує, а при описі решти припускає низку неточностей, через що визнаємо за необхідне дати насамперед список та повну бібліографію монет Фарзоя.

У зведенні О. Л. Бертьє-Делагарда наводяться дані про 10 монет Фарзоя²⁸; О. В. Орешникова та Е. Диль згадують 11 екземплярів²⁹; Н. П. Розанова описує 12³⁰. Нам відомі 15 (або 14, див. нижче) монет, які дуже відрізняються одна від одної стилем зображенень, вагою, розташуванням та змістом написів; різниця між деякими екземплярами настільки велика, що висловлювалися навіть припущення, що ці монети належать двом однайменним царям³¹. Проте як ця гіпотеза, так і думка про «посмертне» карбування при вивчені монет Фарзоя в купі з сучасними їм монетами Ольвії зразу ж виявляє свою штучність.

О. В. Орешников поділяв монети Фарзоя на три групи³², В. В. Латишев та О. М. Зограф — тільки на дві³³, Н. П. Розанова — на чотири³⁴. З нашої точки зору

²⁶ Б. В. Кене, Музей кн. В. В. Кочубея, т. I, стор. 27, 60. Пор. B. von Kōhne, Münzen der Scythen, BBMSW, B. II, 1865, S. 136—138. Вже Ш. Ленорман візнав, що на аверсі монет Фарзоя знаходиться портрет царя (Ch. Lenormant, Mémoire sur les antiquités du Bosphore Cimmérien, AIBL, t. 24, 1861, p. 254), а після докладного пояснення Г. П. Алексеєва так вважають усі вчені (G. Aléxeieff, Notice sur une médaille antique inédite etc., Dresdē, 1870, p. 11).

²⁷ А. М. Подшивалов, Московский Публичный и Румянцевский музей, Нумизматический кабинет, в. I, М., стор. II; П. О. Бурачков, Общий каталог монет, стор. 63, 70; А. В. Орешников, Каталог собрания древностей гр. А. С. Уварова, в. VII, М., 1887, стор. 31; див. також літературу, вказану в прим. 23.

²⁸ А. Л. Бертьє-Делагард, Материалы..., стор. 66, № 21.

²⁹ А. В. Орешников, Этюды..., стор. 227—228; E. Diehl, Pharzoios, RE, B. XIX, N. 2, 1938, Sp. 1874.

³⁰ Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 197—202.

³¹ А. В. Орешников, Золотой статир царя Фарзоя, ТМНО, т. II, в. 3, 1901, стор. 239—240; G. F. Hill, NC, 5 сер., в. VIII, 1928, р. 5.

³² А. В. Орешников, Этюды..., стор. 227—228.

³³ В. В. Латишев, Исследования..., стор. 115;

А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 138.

³⁴ Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 204—205.

можна виділити навіть п'ять груп, проте зразу ж необхідно зазначити, що ці групи щільно зближаються одна з одною, так що кожна з них переходить у наступну майже

Рис. 1. Монети скіфського царя Фарзоя.

непомітно і велика різниця виявляється тільки при порівнянні несуміжних груп. Де того ж головні типи зображень однакові у всіх монет — портрет царя на аверсі та орел з царською тамгою в пазурах на реверсі; тому, мабуть, краще взагалі поділяти монети Фарзоя не на групи, а на серії.

До першої серії монет Фарзоя відносяться три екземпляри (табл. I, 11—13). На аверсі перед нами профільне зображення вусатого царя в діадемі праворуч; на потилиці локони частково перекривають діадему; портрет високої художньої якості; все в рівному крапковому колі. На звороті орел з напіврозпушеними крилами, готовий злетіти, праворуч; у пазурах царська тамга, що має вигляд двох розімкнутих овалів, які з'єднуються пе-

рекладкою (рис. 2, 1). Зверху та знизу напис ВΑΣΙΛΕΩΣ ΦΑΡΖΟΙΟΥ праворуч у полі літери ОЛ ('Ολβιολόλεττεων), під якими на двох екземплярах знак (дзета, подана у дзеркальному відображені) та монограма з літер П і А (альфа з переламаною горизонтальною рискою); на третьому екземплярі дзети немає, а під літерами ОЛ стоїть тільки

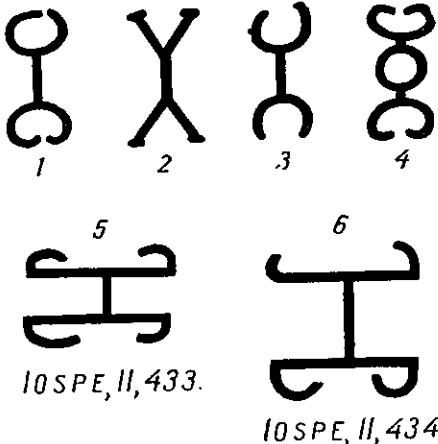

Рис. 2. Родові знаки скіфських царів Фарзоя (1—3), Іненсімей (4) та боспорського царя Інінфімей (5, 6).

згадана монограма. Всі три монети походять від одного штемпеля аверсу, дві перші — та-кож і від одного штемпеля реверсу. Своєю вагою ці три монети значно відрізняються від решти: вони важать 8,36 г, 8,26 г та 8,48 г; при цьому перша монета (здається, також і друга) перекарбована з якоїсь іншої монети, але, на жаль, встановити, з якої саме,— неможливо.

Дві перші монети видавалися один раз, третя — багато разів; де зараз зберігаються ці монети, нам невідомо; перша належала спочатку О. М. Романову, потім Р. Джемсона³⁵; друга — Г. Северяну³⁶; третя — Х. Х. Гілю, потім О. М. Романову³⁷.

³⁵ № 1, вага 8,36 г, Collection R. Jameson, t. IV, Suite des monnaies grecques antiques, Paris, 1939, p. 59, pl. CXXXIV, 2537, табл. I, 12.

³⁶ № 2, вага 8,26 г. G. Severeani, Le statère d'or de Pharzoios, BSNR, t. XIX, № 49/50, 1924, p. 6—7, fig. Пор. табл. I, 12.

³⁷ № 3, вага 8,48 г, И. И. Толстой и Н. П. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, в. II, 1889, стор. 42, рис. 29; Х. Х. Гиль, Новые приобретения моего собрания, стор. 345, № 3, табл. IV, 3; B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, B. I. H. 1, Berlin, 1898, Taf. XII, 6 (B. I, H. 2, Abt. I, 1910, S. 919); E. H. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, p. 487, pl. III, 26; А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXIII, 24; Э. И. Соломник, О скіфському господарстві и взаємоотноше-

Do другої серії монет Фарзоя відносяться теж три (або навіть чотири) монети. Портрет царя виконаний тут грубіше та недбаліше, волосся модельовано неприродно, має вигляд шапки; орел на звороті також схематичний, царська тамга має вигляд подвійної рогачки (рис. 2, 2); у слові ВΑΣΙΛΕΩΣ замість омеги стоїть омікрон. Дві монети цієї серії походять від однієї пари штемпелів (табл. II, 1, 2), про інші судити неможливо; важать вони 7,70 і 7,65 г. Усі монети цієї серії мають на реверсі невелике овальне клеймо із зображенням дельфіна, який пливе ліворуч.

Перша монета цієї серії належала наприкінці минулого століття Г. П. Алексеєву, потім О. М. Голікову; зараз вона зберігається в Державному музеї образотворчого мистецтва в Москві, видавалася багато разів, востаннє Н. П. Розановою³⁸. Друга монета була знайдена в р. Прут, знаходилася в 1887 р. у колекції І. К. Суручана³⁹; мабуть цей самий екземпляр був потім у збірці О. М. Романова і звідти потрапив до Британського музею⁴⁰, але не виключено, що це різні монети. Нарешті, ще один екземпляр належав колись В. В. Кочубею⁴¹; вже наприкінці минулого століття сліди цієї монети були втрачені.

ниах его с греческими городами, стор. 127, рис. 6, № 3; Очерки по истории СССР, Первобытно-общинный строй и древнейшие государства, стор. 331, рис. 2; Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 197, № 2, табл. I, 2; Нарисы стародавней истории УРСР, стор. 261, рис. 7; пор. табл. I, 13, рис. 1, 1.

³⁸ № 4, вага 7,70 г (у сучасному стані — 7,641 г), G. Alexéeff, Notice sur une médaille antique inédite ainsi que sur deux autres très-rares de Pharzoios et de Kerkinitis, Dresde, 1870, p. 11—13, pl. I, 2; O. Blau, Noch drei Goldmünzen des Pharzoios, NZ, B. VIII, 1876, S. 240—241; О. Блау, Иородические монеты, чеканенные в Ольвии, ЗООИД, т. Х, 1877, стор. 415, № 2, табл. IV, 2; В. В. Латышев, Исследования..., стор. 115, примітка № 3; Н. П. Розанова, вказ. праця, табл. I, 1 (автор помилково вважає цю монету новим невиданим екземпляром). Пор. табл. II, 1 та рис. 1, 6.

³⁹ № 5, В. В. Латышев, Исследования..., стор. 115, примітка до № 3, вага не наводиться, рисунка немає. Пор. Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 198, № 5 (автор помилково вважає, що цей екземпляр перейшов до О. М. Голікова, а потім у ДМОМ (там же, приклад 3).

⁴⁰ № 6 (№ 5?), вага 7,65 г. G. F. Hill, Greek coins acquired by the British Museum in 1927, NC, 5 ser., v. VIII, 1928, p. 4—5, pl. 1, 5; Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 198, № 3, табл. I, 3 (автор помилково припускає, що ця монета належала раніш Г. П. Алексеєву (там же, прим. I), пор. табл. II, 2.

⁴¹ № 7, вага невідома; А. С. Уваров, Исследования..., стор. 112, № 6, табл. XXIII, 62 (A. Ouvaloff, Recherches sur les antiquités de la Russie méridionale et des côtes de la mer Noire, fasc. 1, SPB., 1855, p. 107, n. 6, pl. XXIII, 62); Б. В. Кене, Музей кн. В. В. Кочубея, т. I, стор. 27—28, табл. I, 4 (—В. вол.

Третя серія монет Фарзоя складається з двох екземплярів (табл. II, 3, 4). Царський портрет тут дуже близький до зображення на монетах попередньої серії, але в полі перед ним поміщений крилатий жезл Гермеса — кадуцей, який іноді невірно вважали за родову тамгу царя. Зворотна сторона одного з екземплярів цієї групи відбита одним штемпелем з монетами попередньої серії (пор. табл. II, 1—3), але має цікаву та важливу особливість: клеймо з дельфіном перекрито двома іншими — на передній частині дельфіна надкарбовані літери IN, а решта клейма забита прямокутним заглибленням з перекладиною (пор. табл. II, 3 і табл. III, 6). Друга монета має на звороті орла, дуже подібного до орлів на монетах другої серії; тамга царя має вигляд двох півкіл, з'єднаних перекладкою (рис. 2, 3); слово ВАΣΙΛΕΟΣ розташовано над орлом, але літери перевернуті нижньою частиною догори, а напис розміщується не горизонтальним рядком, а огибає край монети; слово ΦΑΡΖΟΙΟΥ так само перевернуто і тягнеться вздовж нижнього краю монети. Праворуч від орла знаходимо на цьому екземплярі вже не тільки ОЛ та монограму з літер П та А, а й дві інші монограмми: одна з літер APX (тобто αρχων), друга з літер Δ і Р (табл. II, 4). Вага одного екземпляра 7,05 г, іншого, пошкодженого, 6,83 г.

Перша монета третьої серії була знайдена у пониззі Дніпра, на лівому березі; вона належала колись Р. Вассаль в Одесі, а потім Романову та Р. Аллатіні⁴²; де вона зараз, нам невідомо. Друга монета зберігається в Державному історичному музеї у Москві⁴³.

Köhne, Musée de feu le prince B. Kotchoubey, t. I, SPb., 1856, p. 27—28, pl. I, 4); B. von Köhne, Münzen der Scythen, BBMSW, B. II, 1865, S. 136—138, № 8, Taf. XV, 4; O. Віац, NZ, B. VIII, 1876, S. 238—239; O. Блау, ЗООІД, т. X, 1877, стор. 415, № I, табл. IV, 1; П. О. Бурачков, Общий каталог монет, стор. 78, № 253, табл. IX, 310; В. В. Латышев, Исследования..., стор. 115, № 1; Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 198, № 4, табл. I, 4. Пор. рис. I, 2—5 (Уваров—Кене—Блау—Бурачков).

⁴² № 8, вага 7,05 г, Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1861 по 14 ноября 1862 г., Одесса, 1863, рис. на титульном аркуші; Н. Н. Мурзакевич, Монета скіфського царя Фарсона, ЗООІД, т. V, 1863, стор. 593—594, рис. в тексті; O. Віац, NZ, B. VIII, 1876, S. 239—240; O. Блау, ЗООІД, т. X, 1877, стор. 415, № 3, табл. IV, 3; В. В. Латышев, Исследования..., стор. 115, примітка № 2; Catalogue de monnaies grecques et romaines, composent la collection de feu R. Alflatini etc., Naville et C°, № XIII, Gènève, 1928, p. 46, pl. 22, 694; табл. I, 6. Пор. табл. II, 3 та рис. I, 7.

⁴³ № 9, вага 6,83 г, А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXIII, 25; Э. И. Соломоник, О скіфському господарстві; стор. 127, рис. 6, № 4;

До четвертої серії монет Фарзоя відносяться чотири монети (табл. II, 5—8). На двох монетах портрет царя наближується до зображення на монетах попередніх серій (табл. II, 5, 6), на двох інших він виконаний недбало і грубо (табл. II, 7, 8). Кадуцей завжди залишається перед обличчям, напис ВАΣΙΛΕΟΣ ΦΑΡΖΟΙΟΥ завжди розміщується навколо портрета, дзета перевернута на взірець латинської літери S. Орел на реверсі теж грубий та схематичний, родовий знак царя знову має вигляд подвійної рогачки; в нижній половині поля читаємо літери ОЛ, вже відому нам монограму з літер П і А та скрочення АЛ (табл. II, 5, 6), МОЛ (табл. II, 7) та СΩ (табл. II, 8). Дві монети цієї серії карбовані одною парою штемпелів (табл. II, 5, 6). Вага монет цієї серії 6,97, 6,98 та 6,95 г.

Перша монета цієї серії знаходиться в Парижі⁴⁴; друга відома тільки по зображеню у книзі Б. Піка, який вказує, нібито вона належала Г. П. Алексеєву⁴⁵; третя зберігається в Берлінському музеї, вона походить, як висловлюється перший її власник, «з Нижнього Балкану»⁴⁶; нарешті четверта монета

Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 198, № 7, табл. I, 5. Пор. табл. II, 4.

⁴⁴ № 10, вага 6,97 г, Ch. Le pormant, Mémoire sur les antiquités du Bosphore Сімферополь, AIBL, I. XXIV, 1861, р. 254; П. О. Бурачков, Общий каталог монет, стор. 78, № 252, табл. IX, 209. В. В. Латышев, Исследования..., стор. 116, примітка № 6; А. В. Орешников, О монетах скіфських царей с іменем г. Ольвии, стор. 23, № 9, табл. II, 9; А. В. Lapchek, Monnaies inédites ou peu connues de la Chersonèse Taurique, RN, 3 ser. t. X, 1892, р. 58—59, п. 4; J. Babelon, Le portrait dans l'antiquité d'après les monnaies, Paris, 1950, р. 198, pl. XIII, 8; Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 200, № 10, табл. II, 11, 10 (автор помилково вважає, що цей екземпляр відомий виключно «по изданию П. О. Бурачкова» (sic!) та приписує йому невідомо звідки запозичену вагу 6,94 г). Пор. табл. II, 6 та рис. I, 8.

⁴⁵ B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, B. I, H. I, Taf. XII, 8 (B. I, N. 2, Abt. 1, S. 919); Пік вказує, що монета належить Алексеєву; тоді в колекції останнього було дві монети Фарзоя. Екземпляр безумовно не той, що в Парижі, хоч обидва від однієї пари штемпелів; вага невідома. Н. П. Розанова (вказана праця, стор. 200, № 9, табл. II, 3) чомусь вважає, що це паризький екземпляр; ми не маємо сумніву, що це інша монета (№ 11). Пор. табл. II, 5 та паризьку монету, табл. II, 6.

⁴⁶ № 12, вага 6,98 г, A. von Prokesch-Osten, Pharzois König der Scythen, NZ, B. I, 1869, S. 392—394 (-A. Прокеш-Остен, Фарзой, царь скіфов «Древности» ТМАО, т. III, 1873, стор. 181—182); O. Віац, NZ, B. VIII, 1876, S. 238—239; O. Блау, ЗООІД, т. X, 1877, стор. 415—416, № 4, табл. IV, 4; J. Friedländer, Die Erwerbungen des Königlichen Münzkabinett im Jahre 1875, ZIN, B. IV, 1877, S. 5; В. В. Латышев, Исследования..., стор. 115—116, прим. № 4; J. Friedländer und A. von Sallet,

була куплена в Бердичеві, належала спочатку колекціонеру Дединцеву в Житомирі, потім Ф. І. Прове⁴⁷, де вона зараз, нам невідомо.

Остання серія монет Фарзоя складається з одного екземпляра, що відзначається надзвичайною грубістю та схематизмом (табл. II, 9). Навколо царського портрета тут розміщується слово ΒΑΣΙΛΕΩΣ (перша сігма чотирикутна, друга лунарна) та дві монограми — з літер П і А та АРХ. На звороті ім'я ΦΑΡΖΟΙΟΥ написано так, що перша половина читається справа наліво, а закінчення ΙΟΥ вміщено під ногами орла, в полі літери ΟЛ не стоять над монограмою з П і А, а повалені та читаються зверху вниз. Вага монети 6,93 г.

Цей екземпляр був у колекції П. Й. Бурачкова, потім у Державному історичному музеї в Москві, зараз він зберігається в Ермітажі; видавався він багато разів⁴⁸.

У літературі згадується ще одна монета Фарзоя, яка знаходилась на початку ХХ ст. в колекції Б. Якунчикова; вага її 7,15 г; де вона зараз, нам невідомо. Описана ця монета настільки неточно, що відносити її до якоїсь з намічених вище серій не наважуємося⁴⁹.

Königliche Museen zu Berlin, Beschreibung der antiken Münzen, B. I, Berlin, 1838, S. 30, п. 146, Taf. II, 21; В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губернии, кн. I, Херсон, 1903, стор. 75, табл. IX, 58; Д. Б. Шелов, Античный мир в Северном Причерноморье, М., 1956, стор. 57, рис. 17; Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 200, № 11, табл. II, 5; пор. табл. II, 7 та рис. 1, 9, 10.

⁴⁷ № 13, вага 6,95 г. А. В. Орешников, Золотой статир царя Фарзоя, ТМНО, т. II, в. 3, 1901, стор. 239—240; його ж, Экскурсы в область древней нумизматики Черноморского побережья, НС, т. III, 1915, стор. 21, табл. I, 8; А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXIII, 26; Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 202, № 12, табл. II, 4; пор. табл. II, 8.

⁴⁸ № 14, вага 6,93 г. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1871 г. по 14 ноября 1872 г., Одесса, 1873, рис. на титульном аркуше; Влас. NZ, B. VIII, 1876, S. 241—242; О. Блау, ZOOID, т. X, 1877, стор. 416, № 5, табл. IV, 5; П. О. Бурачков, Общий каталог монет, стор. 78, № 251, табл. IX, 208; В. В. Латышев, Исследования..., стор. 16, примітка № 5; В. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, B. I, Н. 1, Taf. XII, 9 (B. I, Н. 2, Abt. 2, S. 919); А. Л. Бертье-Делагард. Поправки «Общего каталога монет» П. О. Бурачкова, М., 1907, стор. 9, № 208; Н. П. Розанова, вказ. праця, стор. 200, № 8, табл. II, 1. Пор. табл. II, 9 та рис. 1, 11, 12.

⁴⁹ № 15, вага 7,15 г, згадується у зведенні О. Л. Бертье-Делагарда (НС, т. II, стор. 66, № 21, на п'ятому місці); пор. А. В. Орешникова, Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИРАИМК, т. I, стор. 227—228.

Всі описані золоті монети з ім'ям царя Фарзоя мають скорочену вказівку на місце карбування — Ольвію. Але навіть і без такої вказівки просте порівняння їх з деякими ольвійськими монетами приводить до такого ж висновку. В зв'язку з цим необхідно подати коротку характеристику цих останніх.

Ольвійські монети, про які йде мова, відомі у великій кількості екземплярів і не становлять якоїсь рідкості, проте вони ніколи не були об'єктом спеціального дослідження. Перша група цих монет має на аверсі профільне зображення Зевса, праворуч, та орла з напіврозпушеними крилами на звороті; середня вага цих монет тяжіє до норми 4,75—5,00 г. За своїм стилем та деякими відмінностями вони поділяються на ряд серій.

Перша серія мідних ольвійських монет із зображеннями Зевса та орла має на аверсі голову Зевса порівняно невеликого розміру без крапкового кола. Орел на звороті повернутий вліво, напис розподіляється на три рядки: над орлом ОЛВІО, під ним ПОЛЕІΤΩΝ, по обидва боки орла ΔΙ—ΤΑΥ (табл. I, 1). Друга серія близька до першої, але голова Зевса більша, навколо неї з'являється нерівне коло з рідко розставленими крапками; замість напису ΔΙ—ΤΑΥ ліворуч від орла стоять літери ΠΑ (табл. I, 2).

Істотні зміни помічаються при переході до третьої серії цієї міді. Монетне кружальце стає більш рівним й акуратним, голова Зевса виконується на високому художньому рівні, крапкове коло теж стає рівним, окремі крапки тісно примикають одна до одної; позаду голови Зевса на більшості екземплярів зображується спис, перед ним — блискавиця (fulmen). У написі на звороті з'являється орфографічна відмінність — під орлом стоїть тепер ΠΟΛΕΙΤΩΝ; перед орлом завжди стоять не літери ΠΑ, а монограма з цих літер — як на золотих Фарзоя; нарешті, сам орел зображується то ліворуч, то праворуч (табл. I, 3—6). Деякі екземпляри цієї серії мають клеймо, в якому зображується кадuceй; воно стоїть завжди тільки на аверсі. Треба додати, що монети двох перших серій рідкісні, монети ж третьої серії трапляються дуже часто.

Четверта, п'ята і шоста серії міді дуже близькі до описаної серії. На аверсі все лишається так, як на монетах третьої серії, але на реверсі орел завжди повернутий ліворуч; над монограмою з літер П і А тепер завжди стоять окремі літери — стигма (табл. I, 7, 8), дзета (табл. I, 9, 10) та ета (табл. I, 14, 15).

На монетах сьомої серії над монограмою стоїть літера ЕГ (табл. I, 16—17)⁵⁰. Ці монети теж мають клеймо з кадуцеєм, хоч зустрічаються і екземпляри без клейма; всі монети з літерами над монограмою не належать до числа рідкісних.

Остання серія ольвійських монет з Зевсом та орлом відрізняється наявністю на аверсі кадуцея, який вже знаходиться не в клеймі, а в основному штемплі; це, як правильно підкresлив О. М. Зограф, доводить, що саме ця серія і є останньою за часом її карбування⁵¹. Орел на звороті зображується завжди вправо, монограма з літер П і А стоїть у нього за спину, а перед ним знаходяться літери КА (табл. I, 20). Ці монети теж відносяться до рідкісних.

Ще нумізмати минулого століття підкresлювали близькість цієї групи ольвійської міді до монет Фарзоя⁵². При цьому слід додати, що особливу близькість можна встановити між першою серією фарзоєвого золота та міддю третьої — шостої серій (табл. I, 3—15). Фактура монетного кружальця, стилістична та художня схожість зображенень, крапкове коло, розташування напису, наявність монограми з літер П і А, в одному випадку навіть наявність додаткової літери над монограмою, характерна впевненість та в той же час сухість різця, ціла низка дрібних деталей, які важко точно виразити словами — все спирається таке враження, що перед нами штемплі, які вийшли якщо і не з-під однієї руки майстра, то в усякому разі з одної майстерні, до того ж у близький час. Щоб уникнути довгих та дріб'язкових описів, наводимо збільшені знімки монет Фарзоя та згаданої міді, причому подаємо дзеркальне зображення мідних монет, щоб усі орли дивилися в один бік (табл. III, 1—5).

З описаною групою ольвійської міді щільно зближується друга, яка складається вже не з одного, а з двох номіналів. На монетах старшого номіналу, вага яких тяжіє до норми 6 г, зображена Деметра в стінній короні, на звороті — орел, що злітає. В пазурах орла річ, яку нумізмати минулого століття описували то як «рибу, яку роздирає орел», то як «дві макові стеблини з головками», то

⁵⁰ Завдяки тому, що ці монети часто деформовані клеймом, у старих виданнях вони часто описуються як два типи: один з написом ЕГ (монограма стерта), другий з монограмою і літерою Θ (ЕГ стерти); пор., наприклад, П. О. Бурачков, Общий каталог монет, табл. VI, 112, і ві, 114.

⁵¹ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 140.

⁵² Див. вище, прим. 23, 25 та 27.

зовсім обминали⁵³. Над орлом ОЛВІОПО, під ним ΛΙΤΕΩΝ, ліворуч вже відома нам монограма ПА, в полі ЕГ (табл. I, 18). На монетах молодшого номіналу (вони важать близько 2,5—2,9 г) зображеній Аполлон у лавровому вінку, перед ним ліра; на звороті — орел, що тримає в пазурах дельфіна, напис ОΛΒΙΟΠΟΛΙΤΕΩΝ, монограма з літер П і А та юкорочення ЕГ (табл. I, 19). Особливістю монет цієї групи є наявність надкарбувань: на аверсі монет старшого номіналу часто стоїть велике овальне клеймо із зображенням орла; на аверсі монет молодшого номіналу — клеймо з кадуцеєм.

О. М. Зограф висловив думку, що описана друга група ольвійських мідних монет передує міді із зображеннями Зевса та орла; він аргументував це тим спостереженням, що кадуцей, який з'являється раніше в клеймі, переходить потім у основний тип. Отже, спочатку були випущені і зазнали надкарбування монети з Аполлоном (і тісно звязані з ними великі монети з Деметрою), потім із Зевсом, які теж були надкарбовані, і вже після всіх — монети з Зевсом і літерами КА, де кадуцей вирізаний в основному штемплі⁵⁴. Але О. М. Зограф не врахував, що дві перші серії монет із зображенням Зевса та приблизно половина третьої серії цих монет не мають ніяких клейм; отже, було б нелегко пояснити, коли саме надкарбувалися і монети з Аполлоном. Не можна забувати також, що саме на монетах з Зевсом літери ПА, які стояли спочатку окремо (друга серія, табл. I, 2), були об'єднані в монограму (третя та всі наступні серії, табл. I, 3 і далі). Нарешті, не слід ігнорувати той факт, що остання група монет з Зевсом може бути відділена від інших, а передостання має таке ж скорочення ЕГ, як і монети з Деметрою та Аполлоном. Все це приводить нас до висновку, що описані вище мідні монети Ольвії йшли у такій послідовності: а) монети з Зевсом та скороченням ΔΙ—ΤΑΥ (табл. I, 1); б) монети з Зевсом та скороченням ΠΑ (табл. I, 2); в) монети з Зевсом та монограмою з літер П і А, частина яких має клеймо з кадуцеєм (табл. I, 3—6); г) монети з Зевсом, з монограмою ΠΑ та з літерами S, Z, H, більшість яких має клеймо з кадуцеєм (табл. I, 7—10, 14—15); д) монети з Зевсом, з монограмою ΠΛ, із знаком Θ та із скороченням ЕГ, майже

⁵³ Пор. Б. В. Кене, Музей кн. В. В. Коцубея, т. I, стор. 68, № 127 та П. О. Бурачков, Общий каталог монет, стор. 69, № 201.

⁵⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 140.

ТАБЛИЦЯ I

Монети Ольвії, Томі та скіфського царя Фарзоя.

всі — з клеймом (табл. I, 16, 17); е) серія з двох номіналів (Деметра — орел і Аполлон — орел на дельфіні), з монограмою ПА та із скороченням ЕГ, молодший номінал завжди з кадуцеєм у клеймі (на монетах старшого номіналу — найчастіше орел у клеймі); пор. табл. I, 18—19; ж) монети з Зевсом, з орлом, повернутим у протилежну сторону, з монограмою ПА та із скороченням КА; кадуцей завжди вже не в клеймі, а в основному штемпелі (табл. I, 20). До монет серій, позначених літерами в, г, д, надзвичайно близькі золоті монети Фарзоя першої серії (табл. I, 11—13).

Третя група монет Ольвії, близькість якої до інших серій Фарзоя теж вказувалася в літературі⁵⁵, складається з ряду випусків. Тут знаходимо унікально рідкісні срібні монети (табл. II, 11, 12) і мідь з грубими зображеннями Аполлона та орла, що тримає в пазурах дельфіна. Ці великі монети мають на реверсі три типи скорочень: 1) монограма АРХ і АЛ (табл. II, 10); 2) монограма АРХ, ΙΕΡ, ΘΕΟ та перевернута бета (табл. II, 15) і 3) монограма АРХ і ΤΦΣΩΠΑ (табл. II, 16). Близькість орлів на цих монетах до орлів на другій та інших серіях монет Фарзоя сама впадає в очі (пор. збільшені знімки на табл. III, 6—10), до того ж на двох золотих стоять скорочення АЛ, яке зустрічається і на одному випуску міді (пор. табл. II, 5—6 та 10). Але всі ці монети своїми розмірами, фактурою, стилем значно відрізняються від монет з Зевсом і були, як можна гадати, віддані від останніх деяким часом.

Срібні монети з ім'ям скіфського царя Іненсімея (раніше читали Інісмея) не викликали в науковій літературі такої дискусії, як золоті монети Фарзоя. Вперше така монета стала відома ще в першій четверті XIX ст.⁵⁶, але авторитетний нумізмат того часу Г. Келлер об'явив її підробкою⁵⁷. Інший екземпляр такої монети був знайдений в руїнах античного святилища на Зміїному острові разом з великою кількістю інших античних монет I—II ст. н. е.⁵⁸, однак Б. В. Кене, який спочатку

⁵⁵ А. В. Орешников, Монеты скифских царей, ЗРАО, т. IV, 1890, стор. 19; його ж, Каталог Уварова, стор. 31, прим. до № 225.

⁵⁶ Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du cabinet de Blaramberg à Odessa, Paris, 1822, p. 63, n. 201, pl. XX, 201; D. Raoul-Rochette, Antiquités grecques du Bosphore Cimmérien, Paris, 1822, p. 100—105, pl. IV, 1.

⁵⁷ Н. К. Е. Köhler, Serapis, Theil 1, Ges. Schriften, B. I, SPb., 1850, S. 142.

⁵⁸ Н. Н. Мурзакевич, Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси, ЗООИД, т. III, 1852, стор. 244—245.

визнав монети Іненсімея за справжні, прийшов потім до висновку, що це — новітня фальсифікація⁵⁹. Проте вже Ф. Ленорман, П. Й. Бурачков, О. В. Орешников та інші нумізмати визнавали монети Іненсімея за автентичні⁶⁰; у дальшому їх розглядали вкупі з монетами Фарзоя, а зараз відносять до I ст. н. е.⁶¹

Монети з ім'ям Іненсімея відомі у двох номіналах. До старшого належить унікальний екземпляр, який зберігається зараз у Британському музеї. На аверсі цієї монети зображена голова бородатого царя у діадемі, праворуч; позаду — тамга, що дуже нагадує тамгу на першій серії монет Фарзоя — два розімкнуті овали з'єднуються перекладкою, в центрі якої поміщено коло (рис. 2, 4, пор. рис. 2, 1); навколо напис ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΝΕΝΣΙΜΕΩΣ. На реверсі — жіноча голова, прикрашена вінком, під нею дельфін, праворуч; спереду лук, ззаду монограма, що нагадує Х, перекреслене зліва горизонтальною рискою; навколо напис, з якого читається лише закінчення ...ΟΝ ΝΙΚΕΡΑΤΟΥ, та пошкоджена монограма (APX?). Монета важить 11,13 г; видавалася кілька разів (табл. II, 13)⁶².

Молодший номінал срібних монет Іненсімея відомий у кількох екземплярах. На аверсі зображується така ж сама голова царя в діадемі, навколо якої розміщені тамга та напис ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΝΙCΜΕΩΣ. На звороті — жіноча голова в лавровому вінку та стінній короні, навколо напис ΟΛΒΙΟΠΟΛΕΙΤΕΩΝ та дві монограми, перша з літер АРХ, друга з літер А, Т, Г та Р; між монограмами стоять С (сигма на цих монетах завжди лунна). Не беручи до уваги монету, видану І. П. Бларамбергом, та екземпляр з колекції кн. О. О. Сибірського, про який згадує Б. В. Кене⁶³, можна вказати на сім монет цього типу; всі вони походять від однієї пари

⁵⁹ Б. В. Кене, Музей Кочубея, т. I, стор. 71; пор. В. von Köhne, Münzen der Scythen, BBMSW, B. II, 1865, S. 136, Amt.

⁶⁰ F. Lenormant, La monnaie dans l'antiquité, t. II, Paris, 1878, p. 52; П. О. Бурачков, Общий каталог монет, стор. 72 і 77; А. В. Орешников, О монетах скифских царей, ЗРАО, т. IV, стор. 16—21.

⁶¹ А. В. Орешников, Экскурсы.., НС, т. III, стор. 15—21; його ж, Этюды.., ИРАИМК, т. I, стор. 228—229; А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 138—139.

⁶² А. В. Орешников, Экскурсы.., стор. 16, табл. I, 6; G. F. Hill, Greek coins acquired by the British Museum in 1920, NC, 5 ser., v. I, 1921, p. 165, n. 8, pl. IV, 8; А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXIII, 28.

⁶³ Див. вище, примітки 56 та 59.

штемпелів (табл. II, 14). Одна монета з колишньої колекції П. Й. Бурачкова зараз зберігається в Державному історичному музеї у Москві⁶⁴; друга знаходиться в Ермітажі⁶⁵; третя — в Британському музеї⁶⁶; в Одеському музеї до війни було дві монети, одна з яких була знайдена на Змійному острові⁶⁷; нарешті, дві монети Іненсімея були в приватних збірках Г. П. Алексеєва⁶⁸ та О. М. Романова⁶⁹. Вага їх становить в середньому 3,5 г.

Вже О. В. Орешников показав, що обидві групи срібних монет належать одному володарю — тотожність родової тамги та портрета не лишає місця для сумнівів, а скорочення імені на молодшому номіналі цих монет знаходить паралель на Боспорі, де частина монет царя Ініфімія має напис **ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΝΙΝΘΙΜΗΤΟΥ** або **ΙΝΙΝΘΙΜΕΟΥ**, а решта — **ΒΑΣΤΛΕΩΣ ΙΝΘΙΜΕΟΥ**⁷⁰. Е. Міннз правильно вважав, що перед нами дві форми одного імені⁷¹; до цього необхідно додати, що знак, який поміщено у верхній частині танаїдських написів Ініфімія і який ще В. В. Латишев визнавав за його особисту тамгу, тотожний з тамгою на першій серії монет Фарзоя та дуже близький до знака на монетах Іненсімея (рис. 2, 5, 6, пор. рис. 2, 1, 4)⁷². Чи можна з цього робити висновок про те, що Іненсімей-Інісмей та Ініфімей-Інфімей належали до єдиного роду скіфських володарів, вирішувати не беремося, але навіть така гіпотеза здається можливою.

Монети царя Іненсімея, в свою чергу, знаходять стилістичні паралелі серед ольвійської

⁶⁴ № 1, вага 3,74 г. П. О. Бурачков, Общий каталог монет, стор. 77, № 250, табл. IX, 212; А. В. Орешников, ЗРАО, т. IV, стор. 24, № 12, табл. II, 12; B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, B. I, H. I, Taf. XII, 9; А. В. Орешников, Экскурсы..., стор. 17, табл. I, 7.

⁶⁵ № 2, вага 3,57 г. А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXIII, 27.

⁶⁶ № 3, вага 3,36 г. G. F. Hill, Greek coins acquired by the British Museum in 1929, NC, 5 ser., v. X, 1930, p. 291, п. 9, pl. XIX, 9.

⁶⁷ № 4, вага 3,07 г. Н. Н. Мурзакевич, Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси, стор. 244, 245, табл. IV, 9; № 5, вага 3,90 г.

⁶⁸ Catalogue of rare coins... the property of a Russian Nobleman, Sotheby, Wilkinson and Hodge, London, 1924, р. 3, pl. I, 18; вага цього екземпляра 3,47 г, де він зараз, нам невідомо.

⁶⁹ Вага 3,69 г. Цю монету вказує О. Л. Бертьє-Делагард, НС, т. II, стор. 67, № 23; де ця монета зараз, нам теж невідомо.

⁷⁰ А. В. Орешников, Экскурсы..., стор. 16—18.

⁷¹ Е. Н. Міннз, Scythians and Greeks, p. 487.

⁷² В. В. Латишев, Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России в 1889—1891 гг., МАР, № 9, 1892, стор. 64; пор. IOSPE, v. II, № 433—434.

міді, яка описана вище. Жіноча голова на реверсі старшого номіналу, наприклад, щільно примикає до подібних зображень на міді третьої групи, особливо до монет архонта Ал... (пор. табл. II, 13, 10)⁷³; загальна подібність монет Іненсімея і Ольвії відмічалася і в літературі⁷⁴.

На підставі зіставлення монет царів Фарзоя та Іненсімея з ольвійською мідлю можна встановити картину змін у монетній справі Ольвії у період, який ми вивчаємо. Спочатку місто карбує мідні монети із зображеннями Зевса та орла, відмічені скороченням ΔΙ—ΤΑΥ, в якому треба вбачати магістратське ім'я (табл. I, 1)⁷⁵. Рідкість цих монет (всі відомі нам екземпляри цієї серії походять від однієї пари штемпелів), як і їх фактурні та стилістичні ознаки взагалі, свідчить про те, що перед нами дійсно найдавніша з серій цього часу. Монети наступної серії теж рідкісні, але вже кращі за стилем, мають інше скорочення — ΠΑ (табл. I, 2). Далі інтенсивність праці ольвійських монетних майстрів зростає; монети карбуються рядом штемпелів, на деяких орли повернуті праворуч; замість літер ΠΑ перед орлом завжди стоїть побудована з цих літер монограма (табл. I, 3—6)⁷⁶. На інших серіях над монограмою стоять окремі літери, і оскільки першою серед них іде стигма, що мала виключно словове значення, ці літери не можна зрозуміти інакше, як числові позначення, а саме 6 (стигма), 7 (ձετα), 8 (eta), 9 (тета). Послідовність цих цифр виключає можливість вбачати тут щось інше, крім дати — 6—9 рр. якоїс ери⁷⁷.

Вже відмічалося, що монети з датами надзвичайно близькі до перших золотих монет Фарзоя, і ще О. М. Подшивалов висловив думку, що ці числові позначення відповідають рокам правління Фарзоя⁷⁸. Зараз ми можемо на-

⁷³ А. В. Орешников, Экскурсы..., стор. 16, прим. 35.

⁷⁴ А. В. Орешников, Монеты скіфських царей, стор. 16—21; А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 138—139.

⁷⁵ Таке ім'я невідоме, але ольвійські написи післягетського часу дають велику кількість місцевих імен, серед яких могло бути й таке, що розпочиналося літерами Δίταу...

⁷⁶ В. В. Латишев читає її як πωτος ἄρχων: Е. Міннз хотів вбачати тут вказівку на Аполлона Простата або Ахілла Понтарха; Б. В. Кене вважав, що це скорочення власного імені магістрата; П. Й. Бурачков та О. В. Орешников висунули зовсім фантастичні припущення з цього приводу (див. нижче).

⁷⁷ Так вважав уже О. В. Орешников (ЗРАО, т. IV, стор. 21).

⁷⁸ А. М. Подшивалов, Московский Публичный и Румянцевский музей, Нумизматический кабінет, в. I, М., 1884, стор. 11, прим. до № 100.

Монети Ольвії і скіфських царів Фарзоя та Іненсімая.

вести на користь цього здогаду аргументи, які перетворюють його в доведений факт: по-перше, аналогічні факти відомі у близький час — каппадокійське місто Евсевія-Кесарія карбувало в роки правління царя Архелая (36 р. до н. е.— 17 р. н. е.) мідні монети без його імені, але з датами його правління, причому дати показані лише на частині цих монет і відомі позначення лише кількох років⁷⁹; подруге, на двох монетах Фарзоя стоїть такий же числовий знак, і до того ж на тому самому місці, як і на міді (табл. I, 11, 12; пор. табл. III, 1). З цього не можна не зробити висновку про те, що карбування золота з ім'ям Фарзоя розпочалося на сьому році його правління; ці важкі монети (8,43—8,36—8,26 г) були виготовлені, здається, шляхом перекарбування інших золотих монет (стaterів лісімахівського типу?)⁸⁰.

Вже на монетах з Зевсом та орлом, позначених дев'ятим роком правління Фарзоя, з'являється скорочення магістратського імені ЕУ (табл. I, 16, 17). Таке саме скорочення стоїть і на серії мідних монет із зображеннями жіночої голови в стінній короні та Аполлона у вінку. Цікава символіка зворотних сторін цих монет: орел на монетах старшого номіналу тримає в пазурах тамгу Фарзоя, але майстер не зрозумів її характеру і показав на кінцях поперечини кульки замість рогачок (рис. 2); на звороті монети молодшого номіналу вперше після відновлення Ольвії після гетьського розгрому знаходимо орла з дельфіном — старий традиційний тип ольвійських монет (табл. I, 18, 19). Після цього на протязі деякого часу нових монет не випускали, але згодом знову з'являються монети Фарзоя (табл. II, 1, 2). За виконанням вони гірші, ніж монети першої серії, але карбовані вже на нових кружальцях та відповідають ваговим нормам не посмертного лісімахівського карбування, а римських авреусів середини I ст. н. е. (7,70—7,65 г)⁸¹. На одному з штемпелів цих монет перед лицем царя знаходитьться кадуцеєм (табл. II, 3), такий же кадуцеєм стоїть і на останніх мідних монетах з Зевсом (табл. I, 20). В цей же час надкарбовуються знаком кадуцея і всі монети з Зевсом, що бу-

⁷⁹ F. Imhoff-Büntgen, Zur griechischen Münzkunde, RSN, t. VIII, 1898, p. 1—23, pl. I, 18—25; B. V. Head, Historia numorum, p. 752.

⁸⁰ Цікаво, що серед золотих Асандра теж є монета, перекарбована на якомусь іншому екземплярі, див. А. Л. Бертьє-Делагард, Матеріали.., НС, т. II, стор. 105, № 36; стор. 131, прим. 34.

⁸¹ Пор. А. Л. Бертьє-Делагард, О монетах властителів Боспора Киммерийського, определяемых монограммами, ЗООИД, т. XXIX, 1911, стор. 209.

ли в обігу (табл. I, 4, 6, 8, 10, 15, 17), а також рівноцінні їм дрібні монети з Аполлоном (табл. I, 19)⁸². Якщо літери КА на монетах з Зевсом останньої серії (пор. табл. I, 20) означають, як вважав уже Б. В. Кене⁸³, число 21, то ми маємо точну хронологічну вказівку на час появи кадуцея на золоті Фарзоя та на міді міста — на двадцять першому році його царювання, через 13 років після випуску перших золотих, помічених сьомим роком. Цьому якнайкраще відповідає і стилістична різниця між ними (табл. I, 11—13; табл. II, 1—3).

Золота монета Фарзоя з кадуцеєм перед обличчям царя зв'язується штемпелем аверсу з іншим дуже цікавим екземпляром (табл. II, 4). На реверсі цього останнього знаходимо крім монограм ПА ще дві інші: перша читається як АРХ, друга неясна. Не може бути сумніву, що ці дві монограми означають 'αρχω і далі скорочення імені архонта, яке вперше з'являється на золоті царя, але що може означати монограма ПА? Вона, як ми знаємо, поміщалася на міді з Зевсом та орлом, спочатку сама, потім з визначенням років правління Фарзоя (табл. I, 3—10, 14—17, 20), а також на серії міді з Деметрою в стінній короні та з Аполлоном (табл. I, 18, 19); стоїть вона і на всіх монетах Фарзоя. Така поширеність цієї монограми виключає можливість вбачати в ній скорочення власного імені, як думали А. Прокеш-Остен та Б. В. Кене⁸⁴; до того ж вона поєднується в одному випадку з власним іменем ЕУ (табл. I, 16—19). Читати цю монограму як скорочення назви Пантікапея, як пропонували Г. П. Алексеєв та О. Блау⁸⁵, або як скорочення виразу Πάνδημος, на чому наполягав П. Й. Бурачков⁸⁶, теж не можна; не може вона відноситися до Аполлона Простата або Ахілла Понтарха, як гадав Е. Міннз⁸⁷, бо на монетах монограмі з П і А передують літери ПА (табл. I, 2)⁸⁸. Тоді лишається тіль-

⁸² Не можна погодитися з Н. П. Розановою, яка пише, що перед царем зображується «іменний знак у вигляді тамги» (МИА, № 50, стор. 204), бо цей знак знаходитьться у пазурах орла; пор. табл. III, 6.

⁸³ Б. В. Кене, Музей Кочубея, т. I, стор. 60.

⁸⁴ Б. В. Кене, Музей Кочубея, стор. 27, 52, 60; А. Прокеш-Остен, Фарзой, царь скіфов, «Древности», ТМАО, т. III, 1873, стор. 181, 182.

⁸⁵ G. Alexeieff, Notice sur une médaille antique inédite ainsi que sur deux autres très-rares de Pharzios et de Kerkinitis, p. 12—13; О. Блау, Ино-роднические монеты, чеканенные в Ольвии, ЗООИД, т. X, 1877, стор. 416.

⁸⁶ П. О. Бурачков, Общий каталог монет, стор. 63, 72.

⁸⁷ Е. Н. Minns, Scythians and Greeks, p. 477.

⁸⁸ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 145.

ки припущення В. В. Латишева, яке поділяв і О. М. Зограф: перед нами скорочення слів *Профтос* "αρχων" — перший архонт⁸⁹. О. В. Орешников, який довгий час вперто витлумачував цю монограму як ім'я скіфського царя Палака, сина Скілура⁹⁰, висував проти думки Латишева той аргумент, що монограма ПА іноді поєднується з монограмою АРХ, в якій не можна вбачати щось інше, крім вказівки на архонтську посаду⁹¹. Але О. М. Зограф показав, що таке поєднання зустрічається виключно на монетах Фарзоя, причому він вважав це просто результатом неважності монетних майстрів⁹². Це останнє міркування не здається нам правильним, але припускаючи, що монограма ПА вказує на посаду першого архонта, ми не можемо не звернути увагу на важливу її особливість: вона застосовувалася на протязі ряду років без усяких вказівок на власні імена перших архонтів (табл. I, 3—15). Це можна зрозуміти тільки виходячи з припущення про те, що на протязі усього цього часу першим архонтом була якесь одна людина, яка займала особливе місце серед ольвійських магістратів, не підлягала щорічній зміні і була настільки добре всім відома, що не було навіть необхідності вказувати на її власне ім'я. Чи не був таким першим архонтом Ольвії сам Фарзой? Тоді можна було б зрозуміти і наявність на одній золотій монеті монограм ПА, АРХ та скорочення імені (табл. II, 4) — ПА відноситься до Фарзоя, як на всіх попередніх царських монетах, але тепер крім Фарзоя ще й інший архонт ставить на золоті своє ім'я; що це так, свідчать і пізніші монети Фарзоя, де монограма ПА явно відноситься до тих архонтів, чиї імена починалися літерами Ал., Мол... та Со... (табл. II, 5—8).

Ці останні монети відрізняються від усіх попередніх випусків Фарзоя як своїм стилем, так і тим, що ім'я і титул царя переходят на аверс, а монограма ПА з'явується з іменами ольвійських архонтів. Між цими монетами та тим випуском монет Фарзоя, де вперше з'явився кадуцей, пройшло теж кілька років, проте скільки саме, встановити неможливо. Міді під час цієї перерви, як здається, не ви-

⁸⁹ В. В. Латышев, Исследования..., стор. 267—268.

⁹⁰ А. В. Орешников, Каталог Уварова, стор. 29; його ж, Экскурсы..., стор. 20, прим. Згодом Орешников змінив свою думку, див. Этюды..., стор. 226, 227, прим. 4.

⁹¹ А. В. Орешников, О монетах скіфських царей, стор. 21.

⁹² А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 142.

⁹³ Клеймо з дельфіном на одному екземплярі було знищено, див. далі.

пускали, але, виходячи з характерних рис у зображені орлів на рідкісному ольвійському сріблі (табл. II, 11, 12), ми вважали б за можливе віднести його саме до цього часу. Важливо, що обидва відомі екземпляри цього срібла биті різними штемпелями. Варто уважи також і те, що замість тамги царя орел тримає в пазурах дельфіна. У безпосередній зв'язок з карбуванням цього срібла треба ставити клеймування золотих монет Фарзоя, на яких немає імен ольвійських архонтів, зображенням дельфіна, причому в чотирьох випадках клеймо стоїть біля ніг орла (монети описані під № 4, 5, 6 та 8, див. прим. 38—40 і 42, табл. II, 1—3; рис. 1, 6—7), а в одному — біля крил (№ 7, прим. 41, рис. 1, 2—5)⁹³. Оскільки в клеймуванні золота важко було б знайти економічний сенс, його слід пояснювати політичними змінами: Ольвія, що звільнилася на деякий час від зверхності скіфського царя, ставить біля ніг орла на його золоті зображення дельфіна і відтворює тим самим старий традиційний «герб», відомий на її монетах ще з глибокої давнини.

Не можна не згадати в зв'язку з цим і описаний вище золотий, що був знайдений «в Херсонській губернії, на лівому березі Дніпра»⁹⁴. На реверсі цієї монети клеймо з дельфіном перекрито двома іншими: на передній частині дельфіна надкарбовані літери IN, а більша частина клейма забита прямо-кутним заглибленням з перекладкою (див. збільшене фото, табл. III, 6). Важко було б утриматися від припущення, що літери IN... являють собою скорочення імені Іненсімея, тамга якого, як вказувалося вище, дуже близька до тамги Фарзоя і свідчить про належність обох до одного царського роду⁹⁵. Отже, виходило б, що Іненсімей у свою чергу знищує клеймо з дельфіном на золоті свого попередника, ознаку тимчасової незалежності Ольвії від скіфських царів.

Типологія монет самого Іненсімея теж дуже показова. Залежність ольвіополітів від нього була меншою, ніж від Фарзоя: на золоті останнього зображався портрет царя та орел, улюблений тип багатьох елліністичних династій, з царською тамгою в пазурах.

⁹⁴ Н. Н. Мурзакевич, Монета скіфського царя Фарсона, стор. 594.

⁹⁵ Пор. династичну тамгу боспорських володарів, яка лише незначно змінювалася при переході від одного царя до іншого; див. В. В. Шкорпил, Заметка о рельєфе на памятнике з надписью Евпатория, ИАК, в. 37, 1910, стор. 29—34; його ж, Боспорские надписи, найденные в 1910 г., ИАК, в. 40, 1911, стор. 112—114; И. Т. Мещанинов, Загадочные знаки Причерноморья, ИГАИМК, в. 62, 1933, стор. 6—11.

Про Ольвію нагадують спочатку тільки літери ОЛ, потім додається скорочення імені архонта. На сріблі Іненсімея тип зворотної сторони вже не має ніякого відношення до царя — перед нами міська богиня або у супроводі ольвійського дельфіна, або в стінній короні (символ незалежності); ім'я міста виписується повністю⁹⁶, на монеті старшого но-

ТАБЛИЦЯ III

Монети Ольвії (зображення перевернуті) та скіфського царя Фарзоя (збільшено в 1,5 раза).

міналу повністю ж дається ім'я архонта, як і на наступних серіях незалежної Ольвії (див. нижче).

Таким чином, вивчення монет скіфських царів та сучасних їм монет Ольвії дозволяє намітити приблизно таку картину взаємовідносин між містом та правителями навколо-лишніх племен. Вже перша група описаної вище міді свідчить своїми типами (Зевс,

⁹⁶ На монеті старшого номіналу літери ОН являли собою, мабуть, закінчення назви міста (А. В. Орешников, Екскурси..., стор. 16; пор. зауваження Хілла — NC, 5 ser. v. I, 1921, р. 165, який вважає, що перед О видна горизонтальна риска в нижній частині рядка; чи не була назва міста винесена справа наліво? Тоді перед нами верхня перекладка від Е).

орел), що Ольвія знаходилася в сфері впливу Фарзоя; найдавніші з цих монет мають скорочення імені ольвійського магістрата (табл. I, 1), але другу серію випускає сам Фарзой, що стає першим архонтом у місті (табл. I, 2); на наступних серіях міді літери ПА (=перший архонт) об'єднуються в монограмі, а згодом з'являються і числові знаки, які вказують на роки царювання Фарзоя (табл. I, 3—10). На сьому році правління цар починає карбувати й золото, на якому поруч з монограмою ПА поміщає свій царський титул, ім'я та родовий знак; можна вважати, що випуск золота продовжувався і на восьмому році правління Фарзоя (табл. I, 11—13); весь цей час, тобто п'ять-сім років, він був першим архонтом ольвіополітів⁹⁷. На дев'ятому році картина змінюється: золота не карбують зовсім, а на міді поруч з монограмою ПА стойть скорочення ЕГ⁹⁸, тобто замість Фарзоя першим архонтом став якийсь Ев... Ніби для того, щоб не лишити місця для сумнівів з цього приводу, ще при тому ж першому архонті ЕГ ольвіополіти змінюють типи міді — замість Зевса Басілея⁹⁹ вони зображують міську богиню (Деметру?) в стінній короні та Аполлона Простата, замість єрла з царською тамгою або без усяких атрибутивів на міді молодшого номіналу знаходимо традиційний тип орла з дельфіном у пазурах (табл. I, 16—19). Проте вже через кілька років Фарзой знову карбує золото з монограмою ПА (табл. II, 1—3), а на двадцять першому році випускає і мідь (табл. I, 20). В цей же час мідні монети надкарбовуються, що було зв'язано найскоріше із зміною їх курсу; якщо перші золоті Фарзоя орієнтувалися своєю вагою на статери лісімахівських типів, то тепер зразком у цьому відношенні служать римські авреуси; не можна, правда, абсолютно виключати й політичне значення цього клеймування, бо на монетах з богинею в стінній короні надкарбовується царський орел (табл. I, 18). Таке становище тривало, однак, недовго — золоті монети Фарзоя за знають у свою чергу клеймування, що надає їх зворотній стороні традиційного вигляду ольвійських монет — з орлом та дельфіном (табл. II, 1—2); одночасно місто випускає і срібну монету (табл. II, 11, 12). Незабаром

⁹⁷ Як відомо, боспорські Спартокіди довгий час поєднували архонтську владу в Пантікеї та Феодосії з царською — щодо племен.

⁹⁸ Про це свідчить скіпетр біля голови Зевса, який ольвійські майстри часто не зображували (пор. табл. I, 3, 6, 14 та ін.).

цар та місто приходять до компромісного рішення: на останніх золотих монетах Фарзоя ставляться монограми (табл. II, 4) або просто перші літери архонтських імен — АЛ, МОЛ, Сω та ще одна неясна комбінація літер (табл. II, 5—9)⁹⁹, — а на міді не знаходимо вже ніяких ознак залежності від царя; на цих мідних монетах стоять скорочення АЛ, IEP, ΘΕΟ і ΤΦΣΩΠΑ (табл. II, 10, 15, 16). Перше та останнє з цих скорочень належать, як можна гадати, тим самим архонтам, чиї імена стоять і на монетах Фарзоя¹⁰⁰. Це ж можна сказати і щодо монет Іненсімея, наступника Фарзоя, чие срібло щільно примикає до зазначених мідних серій, — зворотна сторона тут вже повністю віддана міським типам (табл. II, 13, 14). Коли через деякий час Ольвія звільняється від влади скіфських царів, це знову відбувається на її монетах; не спиняючись тут на типах останніх, підкреслимо лише, що архонтські імена поміщаються на них завжди повністю, без усяжких скорочень, причому всі ці імена відомі і з епіграфічних пам'яток: такі серії Пісістраста, сина Дадака¹⁰¹, Адоя, сина Дельфа¹⁰², Анаксімена, сина Гевресібія¹⁰³, Гікесія, сина Майака¹⁰⁴, Сатира, сина Артемідора¹⁰⁵, Да-да, сина Сатира¹⁰⁶ та деяких інших¹⁰⁷.

⁹⁹ Золота монета з колишньої збірки Бурачкова виконана настільки грубо та недбало (табл. II, 9), що скорочення архонтського імені прочитати з повністю не можна.

¹⁰⁰ Треба погодитися з О. М. Зографом, який читав незрозумілу комбінацію літер на монетах типу, зображеного на табл. II, 16, як «Тіт Флавій Со..., син Па...» (Античные монеты, стор. 142).

¹⁰¹ В. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, B. I, Н. I, Taf. XI, 7; П. О. Бурачков, Общий каталог монет, табл. VIII, 173. Ім'я цього архонта треба читати в IOSPE, v. I², n. 139, пор. N. Dziewski, The Olbian Inscription CIC 2080 rediscovered, JHS, v. LIX, 1939, p. 84—91.

¹⁰² В. Pick op. cit., Taf. XI, 8; П. О. Бурачков, вказ. праця, табл. VII, 170; табл. VIII, 171. Ім'я Адоя, сина Дельфа, збереглося в двох написах, пор. IOSPE, v. I², 156, 202.

¹⁰³ А. В. Орешников, Экскурсы..., стор. 54—55, табл. II, 23—24; пор. його статтю «Дополнения к нумизматике Ольвии», НС, т. III, стор. 185—186. Цей архонт згадується в напису IOSPE, v. I², № 131.

¹⁰⁴ В. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, B. I, Н. I, Taf. XI, 16; П. О. Бурачков, Общий каталог монет, табл. VIII, 183; Гікесій був перший архонтом двічі, IOSPE, v. I², № 132.

¹⁰⁵ А. В. Орешников, Экскурсы..., стор. 55, табл. II, 25—26; пор. IOSPE, v. I², № 142 (мабуть, також і № 176).

¹⁰⁶ В. Pick, op. cit., Taf. XI, 18—19; П. О. Бурачков, табл. VIII, 177—178. Ім'я Да-да, сина Сатира, див. IOSPE, v. I², № 281.

¹⁰⁷ Див., наприклад, Х. Х. Гиль, Описание монет, поступивших в мое собрание в 1892 и 1893 гг., стор. 219, № 11, табл. XVIII, 11.

З усього сказаного видно, що монети з іменами скіфських царів карбувалися в Ольвії приблизно протягом 35—45 років. У зв'язку з цим постає питання — чи можна уточнити абсолютні дати цього сорокаліття? О. М. Зограф вважав, що така можливість є; він відніс монети Фарзоя в одній із своїх праць «до середини і третьої чверті I ст. н. е.»¹⁰⁸, а в іншій трохи змінив цей погляд, вказавши, що більшість статерів випущена після 80 р. н. е., а перша серія відділена від решти монет двома або навіть трьома десятиліттями — ці перші монети він зіставляє з херсонеським золотим карбуванням 47 р. н. е.¹⁰⁹ Але вище вже показано, що ця перерва продовжувалася лише від десятого до двадцятого року правління Фарзоя, а тому треба визнати, що перші монети з його іменем треба вважати пізнішими або, навпаки, останні монети слід відносити не до 80-х, а до 60-х років I ст. до н. е.

Підставою для абсолютноного датування монет Фарзоя є датування мідних монет Ольвії. Мідь з орлами та з монограмою з лігер П і А О. М. Зограф відносить до середини I ст., «не раніше правління Клавдія» (тобго 41—54 рр. н. е.)¹¹⁰. При цьому він виходив як з датування попередніх та наступних груп ольвійської міді, так і з аналогії з монетами Херсонеса та Боспору. Конкретно це херсонеські монети з роками ОГ—ОН (73—78) херсонеської ери, тобто 49—54 рр. н. е.¹¹¹, та аси Котія I, карбовані вже при Нероні, тобго після 54 р. н. е.¹¹² Н. П. Розанова не придає цим зіставленням ніякої уваги, хоч вони не можуть бути погоджені з тим датуванням золота Фарзоя, яке вона відстоє. Тимчасом нам здається, що одночасність херсонеських монет та монет Ольвії не може бути спростована і, крім того, дата цих останніх може бути встановлена ще й іншим шляхом.

При визначенні часу випуску ольвійської міді із зображенням Зевса та орла О. М. Зограф виходив з аналогії з Херсонесом та Боспором, проте ще більші та цікавіше аналогії знаходимо, звертаючись до монет західних сусідів Ольвії — міст Західнопонтійського узбережжя. Зауваження О. М. Зографа про те, що міста Мезії майже не карбували у I ст. н. е. своєї монети, не можна сприйма-

¹⁰⁸ А. Н. Зограф, Денежное обращение..., стор. 159.

¹⁰⁹ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 138.

¹¹⁰ Там же, стор. 140—141.

¹¹¹ Там же, стор. 156.

¹¹² Там же, стор. 198.

ти буквально. Насправді ж серед численних та добре вивчених мідних серій, карбованих у місті Томі, можна вказати на дуже близькі аналогії до монет Ольвії. Не вдаючися тут у подробиці¹¹³, дозволимо собі спинитися лише на одній групі монет Томі, що має пряме відношення до теми цієї статті.

Серед мідних монет, випущених у Томі в I ст. н. е., привертають увагу насамперед екземпляри із зображеннями Зевса та орла, надзвичайно близькі до подібних монет Ольвії (табл. I, 21—23). Вони входили до серій з рядом номіналів: на старшому знаходимо голови Деметри або Аполлона, на молодшому — Гермеса, Аполлона або Деметри, на середньому — Зевса¹¹⁴. На звороті монет з Зевсом голова орла спочатку повернута вліво, з обох сторін зображені шапки Діоскурів, зустрічаються магістратські імена (табл. I, 21)¹¹⁵; на пізніших серіях орел повернутий вправо, шапки Діоскурів та магістратські імена зникають, а на деяких екземплярах з'являється знак Θ (табл. I, 22)¹¹⁶. На останніх монетах з орлом ім'я міста, що розміщалося спочатку у двох рядках, тепер дається в одному, переходить у верхню частину поля та розташовується півколом вздовж краю монети (табл. I, 13)¹¹⁷.

Навіть при простому порівнянні впадає в очі, що описані монети Томі становлять повну та яскраву аналогію вивченим вище монетам Ольвії. Вони близькі своїми ваговими даними (середня вага монет Ольвії 4,6 г, монет Томі — 4,1 г), однаковими розмірами, спільними типами зображенень, а також стилістично, крім того, мають характерні фактурні ознаки, рівне крапкове коло і т. п. Обидві серії до того ж в один і той же час за знають однакових змін (поворот орла, зникнення магістратських імен, схематизація та огрубіння стилю, зменшення ваги, поява окремих літер). Нам здається, що все це не може бути

¹¹³ M. C. Soutzo, Poids et monnaies de Tomi, MCIN, Paris, 1900, p. 115—148; K. Regling, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, B. I, H. 2, Abt. 1, Berlin, 1910, S. 587—636.

¹¹⁴ K. Regling, op. cit., S. 608—613, пор. описи та зображення монет, S. 656, № 2496—2499, Taf. V, 21, 28; Taf. VI, 1 і 9 (старший номінал); S. 660, № 2510—2538, Taf. V, 20, 22—25, 27 і 29; VI, 2, 4—7 (молодший номінал). Монети із зображенням Зевса див. № 2500—2509, Taf. VI, 3, 8, 10; XXI, 8. Пор. також Br. Egger, Katalog № XLVI, Wien, 1914, Taf. IV, 144.

¹¹⁵ K. Regling, Taf. VI, 4 (№ 2511) та VI, 5 (№ 2532).

¹¹⁶ K. Regling, № 2506—2507; літера Θ є і на деяких монетах старшого номіналу (№ 2499, Taf. VI, 9).

¹¹⁷ K. Regling, № 2508—2509.

випадковістю. В той же час не можна припустити, що монетні майстри одного міста сліпо копіюють монети другого; перед нами паралельна, якщо так можна сказати, еволюція загальних сюжетних та стилістичних мотивів двох територіально близьких центрів; навряд чи можна сумніватися, що перед нами синхронні або принаймні дуже близькі за часом зміни. При цьому треба взяти до уваги, що Ольвія переживає після гетьського розгрому часи занепаду¹¹⁸, а Томі, навпаки, вже в I ст. н. е. висувається на перше місце серед міст Західного Понту¹¹⁹, отже, треба припустити, що відповідні зміни відбуваються спочатку в Томі. Дійсно, на монетах Томі Зевс відомий вже з перших дісятиліть II ст. н. е., а орел навіть раніше¹²⁰; на монетах скіфських царів Каніта, Хараспа та Акроса [ка?] знаходимо не тільки окремі зображення Зевса та орла, а й іх поєднання на одному екземплярі¹²¹. В той же час в Ольвії на монетах догетського часу ніколи не знаходимо Зевса¹²², а орел завжди входить до складу загальної композиції з дельфіном.

Усі викладені спостереження ведуть до висновку, що ольвійські монетники, які виготовляли штемплі монет із зображеннями Зевса та орла, в деякій мірі наслідували сучасне їм карбування «метрополії Понту», міста Томі. Вплив карбування томітян простежується і на інших серіях ольвійської міді¹²³; такі паралельні групи треба відносити до одного або до дуже близького часу. Щодо типу орла, то його можна вважати в обох

¹¹⁸ Нариси стародавньої історії УРСР, стор. 264; Очерки истории СССР, Первобытно-общинный строй и древнейшие государства, стор. 332, 492; В. Ф. Гайдукевич, История античных городов Северного Причерноморья, АГСП, т. I, стор. 56 і далі; В. Д. Блаватский, Северопонтийские города в конце II—I вв. до н. э., ВМГУ, 1949, № 7, стор. 57; Б. В. Фармаковский, Ольвия, М., 1915, стор. 10—11, 17.

¹¹⁹ Т. Д. Златковская, Мезия в I—II вв. н. э., М., 1951, стор. 55—56; Т. Н. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э., М., 1952, стор. 172 і далі.

¹²⁰ K. Regling, Taf. V, 7 (№ 2407—2424a); Taf. V, 10, 11, 13 і Taf. XXI, 4—5 (№ 2461—2470); Taf. XXI, 7; VI, 3, 8, 10 (№ 2500—2509).

¹²¹ V. Сапагаше, Monetele scitilor din Dobrogea, SCIV, т. I, № 1, 1950, р. 227—231, п. 1—3al, р. 244—245, п. 25—27.

¹²² На монетах з написом ΟΙ ΕΠΤΑ зображується не Зевс, а νέος Μέγας.

¹²³ Пор., наприклад, зображення Аполлона або триножника (В. Pick, Taf. V, 23, 25, 27 і Taf. X, 30, Taf. XI, 2), також символи Діоскурів по сторонах основного типу (В. Pick, Taf. V, 20, 29; VI, 1—2 і Taf. X, 30, 31). Можна, крім того, зазначити, що в Ольвії засвідчено ряд знахідок монет Томі (А. Н. Зограф, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг., «Ольвія» т. I, 1940, стор. 217).

випадках наслідуванням римських зразків¹²⁴, а відновлення, як це було в Томі, споконвічних та напівзабутих типів, повністю відповідає реставраторським ідейно-політичним настановам раннього принципату. Томі, як можна вважати, ще з часів походів молодшого Красса, тобто з 29—27 рр. до н. е., знаходиться під політичною зверхністю Риму¹²⁵; Ольвія, правда, зберігає в першій половині I ст. н. е. формальну незалежність, але напис Абаба, що присвячує Августу та Тіберію портик¹²⁶, показує, що вже до 37 р. н. е. сфера римського впливу досягає берегів Беррофену.

Визнаючи одночасність випуску монетних серій Томі та Ольвії з Зевсом та орлом, необхідно підкреслити, що мова не йде про абсолютний збіг дат, бо останні монети цього типу в Томі належать, як свідчить розташування напису і стиль, до пізнішого часу, ніж ольвійські монети 21-го року (табл. I, 23 і 20). Ольвійські монети з ім'ям ΔΙ—ΤΑΥ здаються старшими в порівнянні з першими випусками міді в Томі із зображеннями Зевса та орла (пор. табл. I, 1 та 21).

Щодо датування монет Томі треба підкреслити, що вони випускалися в місті одночасно з монетами, на яких поміщалися імена та портрети римських імператорів¹²⁷. Порівняння цих серій дозволило К. Реглінгу датичну і переконливу схему датування автономного карбування; монети з іменами магістратів він відносить ще до часів Юлій—Клавдіїв, монети з Зевсом без магістратських імен — до часів Флавіїв¹²⁸. Аргументація німецького вченого добре обґрутована, і нам здається, що похитнути її важко. З цього випливає, що О. М. Зограф правильно відліс початок карбування ольвійської міді з Зевсом та орлом до середини I ст. н. е.¹²⁹ Тоді

й перерву між монетами з 9-го до 21-го року можна було б зіставити з перервою в карбуванні міді в Херсонесі між 78 і 103 рр. місцевої ери¹³⁰ та з такою ж перервою на Боспорі між 55 і 63 рр. н. е.¹³¹ В такому випадку перший рік правління Фарзоя припадає на 48—49 р. н. е.; сьомий, коли було випущено перше золото, — на 54—55 р.; дев'ятий, коли карбувалися мідні монети з ім'ям ЕУ, — на 56—57 р.; перерва в карбуванні — на 58—68 рр.; відновлення випуску статерів та міді — на 21-у році правління Фарзоя — на 68—69 р.; останні монети Фарзоя — на 70-і роки I ст.; монети Іненсімей — на час, близький до 80 р. н. е. В цьому разі збільшення розмірів та ваги ольвійської міді (пор. табл. I, 1—17 і табл. II, 10, 15, 16) було б одночасним з такими ж явищами у херсонеському та боспорському грошовому господарстві¹³². Все це погоджується з тим, що в 83 р. н. е., коли в Ольвії, як можна гадати, перебував Діон Христостом¹³³, ольвіополіти не залежали від сусідніх племен, але вели з ними постійну боротьбу¹³⁴. Однак характерна зачіска на міді архонта Ал... (табл. II, 10) та на сріблі Іненсімей (табл. II, 13) не дозволяє відносити ці монети до останніх десятиліть I та до початку II ст. н. е.¹³⁵ — в Римі, в усякому разі, вона характерна для зображення часів Тіберія¹³⁶.

¹²⁴ Аналогічні зображення орлів — один з найпоширеніших типів на римських монетах I ст. до н. е. та I ст. н. е.; пор. Н. А. Грюнер, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, London, 1910, pl. XXXI, 2—3; XLV, 12; XLVIII, 10; LI, 16; LVI, 5—6; LXXVIII, 8; C, 14; CIX, 7; CXIV, 5; Н. Маттінглі, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, v. I, London, 1923, pl. XVI, 4; XX, 21; XXVI, 5; XL, 14; XLIX, 5—6; LVIII, 1—2; 25—27.

¹²⁵ Т. Д. Златковська, вказ. праця, стор. 29, 33 і далі.

¹²⁶ IOSPE, v. I², № 181; пор. В. В. Латышев, *Исследования...*, стор. 192—193; Е. Н. Міппс, *Scythians and Greeks*, p. 469.

¹²⁷ K. Regling, op. cit., S. 605—607, 673, ff. № 2576—2591, Taf. VI, 19—25; XXI, 12—13.

¹²⁸ K. Regling, SS. 608—613, 615—617, 626.

¹²⁹ А. Н. Зограф, *Античные монеты*, стор. 140—141

¹³⁰ А. Л. Бертъе-Делагард, Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса, ЗОИД, т. XVI, 1893, стор. 69—71; А. Н. Зограф, *Античные монеты*, стор. 154—158; пор. також A. von Sallet, *Jahreszahlen auf Münzen des Taurischen Chersonesus*, ZIN, B. X, 1883, S. 143—144.

¹³¹ П. О. Карышковский, *Боспор и Рим в I в. н. э.* по нумизматическим данным, ВДИ, 1953, № 3, стор. 182—183, 190; А. Н. Зограф, *Античные монеты*, стор. 198—199.

¹³² А. Н. Зограф, *Античные монеты*, стор. 156—157, 198—199, 141; пор. табл. XXXIV, 7—10 та 12—15, табл. XXXVII, 3—7 та 8—11; табл. XVI, 10—12 та 14—15. В усіх цих центрах діяли в даному разі однакові причини, пор. там же, стор. 199—200 та окрему статтю: А. Н. Зограф, *Реформа денежного обращения в Боспорском царстве при Савромате II*, ВДИ, 1938, № 2, стор. 287—306.

¹³³ В. В. Латышев, *Исследования...*, стор. 147—149. Промова Діона про перебування в Ольвії була виголошена не в наступному році, як пише Н. П. Розанова (вказ. праця, стор. 206), а вже після його повернення на батьківщину, близько 99—102 рр. н. е.

¹³⁴ Dionis Chrysost., or. XXXVI, SC, v. I, p. 171—178.

¹³⁵ Пор. А. Н. Зограф, *Античные монеты*, стор. 139.

¹³⁶ Steininger, *Haartracht und Haarschmuck (Rom)*, RE, B. XIV, 1912, Sp. 2135; Н. Маттінглі, op. cit., pl. XXIV, 1.

Ім'я царя Фарзоя¹³⁷ відоме виключно за монетами, і тому встановити територію та племінний склад його держави надзвичайно важко. З часів О. С. Уварова, першого видавця цих монет, ніхто не висловлював сумнівів з приводу того, що він був царем скіфів. Але тут треба нагадати, що до праць О. В. Орешникова Фарзоя вважали за по-передника Скілура — царя скіфів¹³⁸, столиця якого знаходилася в городищі Керменчик, це городище вважають Неаполем-Скіфським¹³⁹. Останнім часом володіння Фарзоя та Іненсімея поширюють теж і на Північну Таврію і вважають, що Ольвія знаходилася на крайньому заході їх держави¹⁴⁰. Не звертаючись тут до розгляду надзвичайно складного питання про те, які саме племена оточували Ольвію в I—II ст. н. е.¹⁴¹, слід підкреслити, що ім'я Фарзоя не містить у собі специфічно скіфських елементів і якщо вважати його іранським, то воно могло б скоріше належати алану¹⁴². Не можна при цьому

¹³⁷ Н. П. Розанова передає ΦΑΡΖΟΙΟΣ — «Фарзой»; О. С. Уваров писав «Фарзой», Б. В. Кене — «Фарцой», М. М. Мурзакевич — «Фарсон», О. Л. Бертьє-Делагард — «Фарсой». Нам здається, що немає серйозних підстав міняти традиційну — з часів В. В. Латышева — форму цього імені.

¹³⁸ Strabonis Geogr., VII, 3, 17; VII, 4, 3; VII, 4, 7 (SC, v. I, pp. 121, 123, 127); Plut. apophth. Reg., Scilurus (ib., p. 496).

¹³⁹ Саме там був знайдений напис з ім'ям Скілура, IOSPE, v. I², 668.

¹⁴⁰ Всемирная история, т. II, стор. 697; Очерки истории СССР, Первобытно-общинный строй и древнейшие государства, стор. 504; В. Ф. Гайдукевич, История античных городов..., стор. 61; Б. Н. Греков, Каменское городище на Днепре, стор. 31, 174—175.

¹⁴¹ Діон свідчить про те, що після гетського розгрому Ольвія була відновлена за бажанням сусідніх скіфів (SC, v. I, p. 173); під час його перебування в місті воно зазнало нападу скіфів, яких він далі називає сусідами (ibid., p. 175, 177), але в іншому місці про Каллістрата сказано, що він переміг багатьох савроматів (ibid., p. 173). Здається, в цей час Ольвія лежала на межі скіфських та сарматських племен: ольвіополіти продавали сіль «більшості варварів, а також еллінам та скіфам, що живуть на Таврійському півострові». Тут же говориться, що ріки Гіпанід та Борисфен впадають у море «біля укріплення Алектор, що належить, як кажуть, жінці царя савроматів» (ibid., p. 172). Пізніше, за часів Антоніна Пія, Рим допомагав ольвіополітам проти тавроскіфів (Iul. Capit., Ant. Pius, IX, SC, v. II, p. 294), і епіграфічні пам'ятки II ст. згадують «сусідніх царів» (IOSPE, v. I², p. 39), «царів скіфів» (ib., p. 51) або «царів Сарматії» (ib., p. 54). Питання про місцеве оточення Ольвії заслуговує на окремий розгляд, але вже з наведених текстів видно, що немає підстав вважати Фарзоя неодмінно скіфським володарем.

¹⁴² В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, т. I, М.—Л., 1949, стор. 164—165, 176; автор перекладає ім'я Фарзоя на підставі осетинських аналогів як «хлібосольний», але зазначає, що етимологія сумнівна; Л. Зугста відмовляється від визначення етнічної на-

не нагадати, що місця знахідок монет Фарзоя та Іненсімея ведуть нас не до Криму, а на захід, до Дунаю: одна монета знайдена в пониззі Дніпра, на безпосередній периферії Ольвії¹⁴³, друга в районі Пруту¹⁴⁴, третя походить «з Нижнього Балкану»¹⁴⁵, четверта з Румунії¹⁴⁶, п'ята була куплена в Бердичеві¹⁴⁷; одна з монет Іненсімея знайдена на острові Левка (Змійному)¹⁴⁸. В зв'язку з цим думка О. М. Зографа, який ототожнював Фарзоя з тим царем скіфів, що тримав в облозі Херсонес, позбавлена твердого ґрунту¹⁴⁹.

Проте нам здається, що спроба відшукати сліди варварського правителя, який підкорив наприкінці першої половини I ст. н. е. Ольвію та карбував тут у 50-х, 60-х та 70-х роках свої золоті статери (а по суті тільки ці факти можна вважати за твердо і непохитно встановлені), у відомому нам матеріалі писемних джерел не є абсолютно безнадійною. Дійсно, підкорення міста, що (як показують написи на честь Августа, Тіберія та боспорського царя Котія I, ставленика та вірного васала римлян¹⁵⁰) вже знаходилося у сфері інтересів та впливу Римської імперії, а також карбування власної золотої монети з царським титулом та портретом були з проримської точки зору справжнім повстанням — відомо, як пильно стежив Рим з часів Августа за карбуванням боспорських царів та як суверено обмежувалися їх права щодо цього¹⁵¹. В такому разі припинення цих дій, бунтарських у відношенні до інтересів римської політики в Причорномор'ї, якнайкраще підходить під ті визначення, які дає римський легат Мезії, відомий Тіберій Плавтій Сільван,

лежності та етимології цього імені; L. Zugs ta, Die Personennamen griechischer Städte der Nördlichen Schwarzeemeerküste, Praha, 1955, S. 206—207.

¹⁴³ Н. Н. Мурзакевич, ЗООИД, т. V, стор. 593.

¹⁴⁴ В. В. Латышев, Исследования..., стор. 115, прим. 1.

¹⁴⁵ A. von Prokesch-Osten, NZ, B. I, S. 392—393.

¹⁴⁶ G. Severeani, BSNR, t. XIX, p. 7.

¹⁴⁷ А. В. Орешников, ТМНО, т. II, в. 3, стор. 239.

¹⁴⁸ Н. Н. Мурзакевич, ЗООИД, т. III, стор. 244—245.

¹⁴⁹ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 138; пор. Б. Н. Греков, Каменское городище на Днепре, стор. 31.

¹⁵⁰ IOSPE, v. I², № 181 та № 38. Про значення цих документів див. В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 328—329; М. И. Ростовцев, Военная оккупация Ольвии римлянами, ИАК, в. 58, 1915, стор. 1—16; В. В. Латышев, ПОНТИКА, СПб., 1909, стор. 110.

¹⁵¹ А. Л. Бертьє-Делагард, Монеты властителей Боспора Киммерийского, определяемых монограммами, ЗООИД, т. XXIX, 1911, стор. 117—232; пор.

одному з перших своїх заходів: «motum orientem Sarmatarum compressit». Цілком імовірно, що Фарзой був у числі тих «невідомих раніше або ворожих щодо римського народу царів», які змушені були, як сказано кількома рядками вище в тому ж написі Сільвана, схилитися перед римськими знаменами, з'явившись для цього за наказом легата «іп гірат, quam tuebatig»¹⁵². Перші акції Плавтія Сільвана відносяться до 57—58 рр. н. е.¹⁵³, і саме в цей час, як показано вище, припиняється випуск золотих монет Фарзоя. Але то-

А. Н. Зограф, Аntichnye monety, стор. 191—200;
В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, стор. 318,
326.

¹⁵² H. D e s s a u, *Inscriptiones Latinae selectae*, v. I, Berolini, 1892, p. 214—215, n. 986 (-CIL, v. XIV, n. 3608).

¹⁵³ Дата правління Сільвана, яку звичайно відносили до 56—66 рр. (наприклад, В. Н. Д'яков, Пути римского проникновения в Северное Причерноморье, ВДИ, 1940, стор. 86; пор. L. H a l k i n, Tib. Plautius Silvanus Aelianus, légat de Mésie, AS, 1934, № 3, р. 121), тепер переглянута і відсувається на 57 р. (D. M. R i p p i d i, Tib. Plautius Silvanus Aelianus și frontiera Dunarii de jos in sec. I п. е., SCIV, t. VI, 1955, № 3—4, р. 355—380, де вказана література до цього питання). Саме в 57 р. н. е. починається ера

ді, мабуть, не випадковим є й те, що наступна серія монет цього володаря припадає на 68—69 рр. н. е., коли сармати відновили свої напади на Дунайському кордоні імперії¹⁵⁴ і про залежність племен Дністро-Бузького басейну від римлян не могло бути й мови аж до часів Траяна. При всій непевності цих здогадів вони, на жаль, єдині, які можна наважитися висловити про царя Фарзоя, який карбував золоті монети в Ольвії у третій чверті I ст. н. е.¹⁵⁵

Тіри, пор. Т. Д. Златковская, Мезия в I—II вв., стор. 58—61; А. Н. Зограф, Монеты Тиры, М., 1957, стор. 13; E. D i e h l, Tyras, RE, Zweite Reihe, Nb. XIV, 1948, Sp. 1861.

¹⁵⁴ Taciti Hist., I, 79; Flavii Ios., bel. Iud., VII, 4, 3 (SC, v. I, p. 483—484).

¹⁵⁵ Монетам Фарзоя та Іненсімея присвячена також праця О. Г. Сальникова (А. Г. Сальников, Монеты скифских царей, чеканенные в Ольвии, ЗОАО, т. I (34), 1960, стор. 90—95).

Користуюмося також нагодою, щоб зазначити, що монета Фарзоя з колишньої колекції Б. Якунчикова (див. вище, стор. 109, прим. 49) знаходитьсь тепер у Державному історичному музеї у Москві — це той екземпляр, який був виданий О. М. Зографом (Античные монеты, табл. XXXIII, 25), але вага його становить у сучасному стані лише 6,83 г, а не 7,15 г, як зазначено у зведенні О. Л. Бертьє-Делагарда.

А. І. ФУРМАНСЬКА

РОЗКОПКИ ТІРИ В 1958 р.

Білгород-Дністровська експедиція Інституту археології Академії наук УРСР з 1945 р. веде дослідження античного міста Тіри. Систематичні розкопки до 1950 р. проводились під керівництвом Л. Д. Дмитрова, невеликі розкопки були проведені в 1953 р., з 1958 р. були відновлені дослідження міста під керівництвом автора.

Розкопки Е. Р. Штерна, румунських археологів та експедицій Інституту археології показали, що залишки стародавньої Тіри знаходяться під середньовічною фортецею, на площі навколо неї та на вулицях, які розташовані на схід та на південний схід від фортеці.

Дослідженнями післявоєнних років (1945—1947, 1949—1950, 1953) відкрито близько 2000 м² площі стародавнього міста. Ця площа була перекрита товстим середньовічним шаром, гласисом Аккерманської фортеці та могильником XVI—XVII ст.

Неважаючи на те, що місто розкопується вже давно, основні питання історії та влаштування Тіри ще досі не з'ясовані.

Основне завдання експедиції 1958 р.¹ полягало в тому, щоб на відкритій у попередні роки площі продовжити дослідження античних шарів.

Розкоп А, закладений у 1945 р., знаходиться на прикріпосній площі на північ-пів-

нічний схід від головних воріт фортеці. Розкоп обмежений зі сходу та півночі штучним обривом, з півдня — пішоходною дорогою та з північного заходу — ровом середньовічної фортеці. Розкоп прирізаний до приміщень будинку елліністичного часу (рис. 1), що були розкопані ще в 1940 р. співробітником Аккерманського музею В. А. Шахназаровим.

На цій площі за післявоєнні роки були досліджені будинки елліністичного та римського часів, вулиця II—III ст. н. е. та споруди XIII—XIV ст., які безпосередньо перекривали будівельні залишки перших століть н. е.

Місто було розташовано терасоподібно. Відкрито три тераси. Гадаємо, що довгі стіни № 121, 122 (рис. 1), розкопані в 1949—1950 рр., являли собою спільні стіни ряду приміщень будинків римського часу та одночасно виконували функції підпірних стін терас. Однак і досі не маємо достатніх відомостей про влаштування терас. Терасоподібне планування міста в елліністичний час підтверджується також різницею рівнів підлог підвальних приміщень, які розміщені на першій та другій терасах (2 м, рис. 2). Така різниця спостерігається при порівнянні рівнів підлог приміщень будинків римського часу, які розташовані на другій та третій терасах (1,3 м, рис. 2).

Місто займало, очевидно, невелику площу, тому цілком зрозуміле бажання раціонально використати міську територію, враховуючи при цьому рельєф місцевості. Ці обставини обумовили терасоподібне планування стародавньої Тіри. Таке планування було в Пріені², Аполлонії³, у нас в Північ-

¹ Експедиція працювала з 15 липня до 8 вересня 1958 р. в такому складі: А. І. Фурманська (начальник експедиції), Е. В. Максимов (заст. начальника), Е. К. Гончарова (наук. співробітник), В. А. Довганюк (співробітник Білгород-Дністровського краєзнавчого музею), Н. О. Лейпунська (аспірантка ДІМ), кресляр С. О. Крижицький, студенти історичного факультету КДУ ім. Т. Г. Шевченка С. І. Жиляєва та В. А. Кривенко.

² M. Schrader, Die Ruinen von Priene, Berlin u. Leipzig, 1934.

³ Аполлонія Іллірійская, М., 1959.

ному Причорномор'ї — Пантикеї⁴, Ольвії (розвідка І та НГФ)⁵.

На першій терасі (нумерація їх умовна) був розкопаний невеликий провулок поміж двома будинками елліністичного часу. Довжина відкритої частини провулка 10 м, ширина 1,60 м. На північ від нього знаходитьться будинок I, що складається з підвальних при-

шу увагу привертають підвальні приміщення № 2 (будинку I) та № 5 (будинку II, рис. 1). Підвальне приміщення № 2 має прямокутну форму. Розміри його 17,3 м² (5,50×3,15 м). Стіни були збудовані на одне лиці. Внутрішні сторони стін складені із старанно оброблених кам'яних плит, добре припасовані одна до одної. Стіни зв'язані в перепліт. Розміри

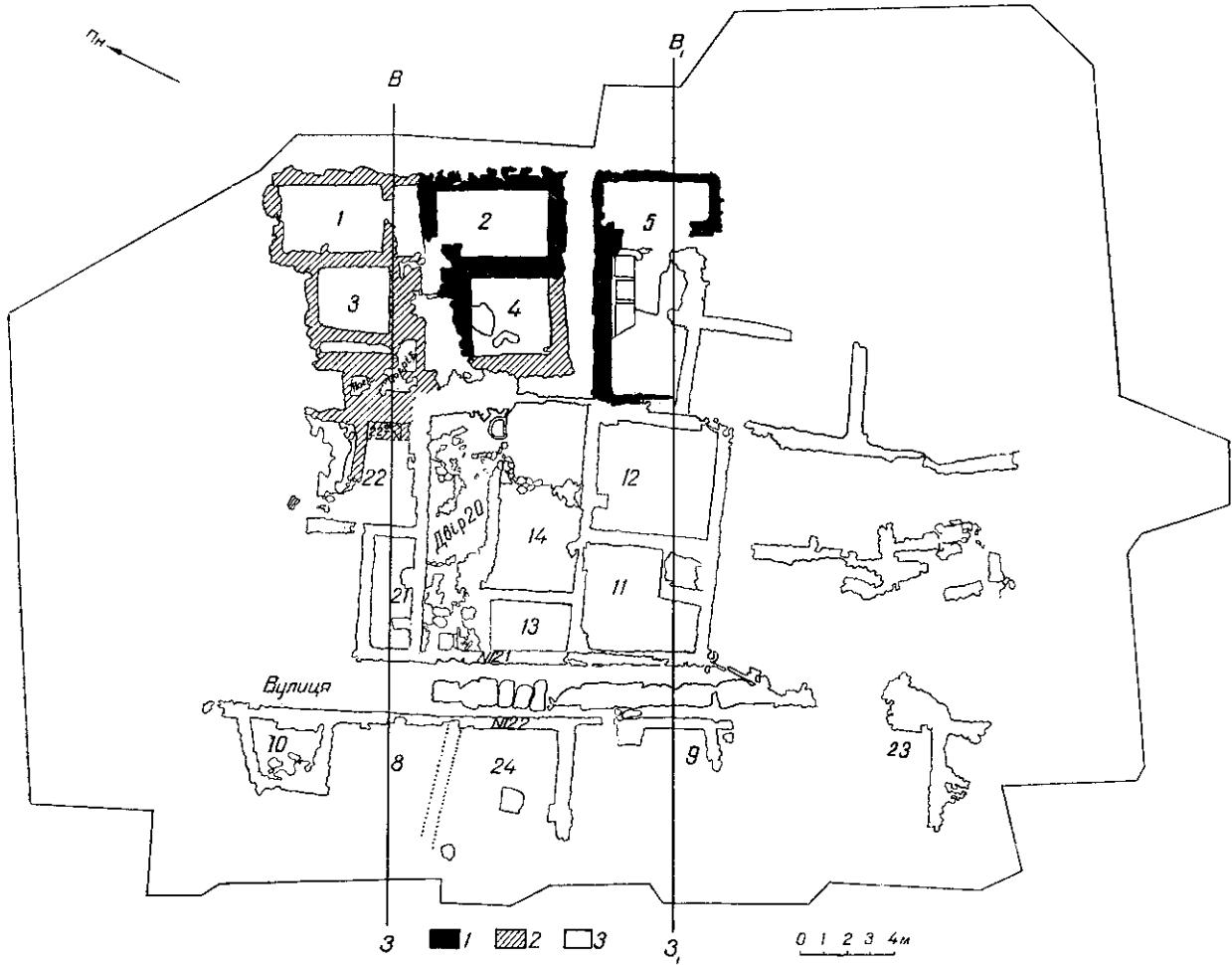

Рис. 1. Загальний план розкопу А.

1 — споруди ранньоелліністичного часу; 2 — пізньоелліністичного часу; 3 — римського часу.

міщень № 1, 2, 3, 4, а на південний від провулка розташований будинок II з підвальним приміщенням № 5. Частково ці приміщення були досліджені в попередні роки⁶. Найбіль-

⁴ В. Д. Блаватский, Террасы Пантикея, КСИИМК, в. XXI, стор. 91.

⁵ Е. И. Леви и А. Н. Каравес, Дома античных городов Северного Причерноморья, Античные города Северного Причерноморья, М.—Л., 1955, стор. 129, 225.

⁶ Л. Д. Дмитров, Білгород-Дністровська археологічна експедиція, АП, II, стор. 39, рис. 2, 3—5.

окремих плит: 0,55×0,25 м; 0,75×0,20 м; 0,80×0,15 м; у східній стіні розміщена півкругла ниша (1,35×0,50 м), висота, що збереглася, дорівнює 0,50 м.

Підвальне приміщення № 4 розташоване на захід від приміщення № 2, західна стіна якого збудована на два лиці і одночасно слугить східною стіною приміщення № 4. Ці приміщення використовувалися протягом довгого часу.

В перший будівельний період ці два при-

міщення входили в один житловий комплекс. У спільній стіні були влаштовані двері. Розміри прорізу $1,20 \times 0,40$ м. У другому будівельному періоді цей проріз було закладено. З підвального приміщення № 2 по кам'яних сходах піднімалися до наземних кімнат (рис. 5). Перший марш сходів збудований впритул до північної стіни приміщення № 4, складався з семи східців. Перший східець (знизу) знаходився ще в межах приміщення № 2. Східці зроблені або з однієї кам'яної плити, або з двох плит меншого розміру. Найбільші їх розміри $1,22 \times 0,40 \times 0,15$ м; найменші — $0,85 \times 0,35 \times 0,15$ м. Від площації сходів зберігся лише один плоский камінь розміром $0,32 \times 0,25 \times 0,20$ м. Сьомий східець, найбільш стертий, свідчить про те, що східці використовувалися протягом довгого часу.

Підвальне приміщення № 4, площею 14 м^2 ($3,83 \times 3,77$ м) було майже квадратної форми. Східна стіна спільна для обох приміщень (№ 2 та 4) мала ширину 1 м. Це свідчить, що як наземні кімнати, так і весь будинок в цілому мав дуже монументальний вигляд. Кладка стіни старанно збудована з добре оброблених кам'яних плит, укладених на постіль горизонтальними рядами. Між плитами відповідно до товщини стіни були вставлені на ребро невеликі камені розміром $0,19 \times 0,21$ м. Тут спостерігається перев'язь каменів. Північна стіна збудована так само, як і східна. Різниця між ними лише в товщині. Північна стіна має ширину 0,65 м і відноситься до першого будівельного періоду. Західна частина цієї стіни не збереглася. Техніка кладки дає можливість датувати ці стіни, як і стіни приміщення № 2, IV ст. до н. е. Очевидно, в кінці II ст. до н. е. підвальне приміщення № 4 перебудувалося. Кладка південної та західної стін зроблена недбайливо, камені майже не оброблені. Ці стіни збудовані впритул до більш ранніх східної та північної стін, між собою вони пов'язані в перепліт. Збереженість стін добра. Висота західної стіни 2,10 м, ширина — 0,38 м, висота південної — 1,65, ширина — 0,74 м. Нижні ряди кладки стін зроблені з великих кам'яних плит: $1,25 \times 0,28$ м; $0,96 \times 0,28$ м; $0,80 \times 0,34$ м; а верхні ряди — з каменів середніх розмірів — $0,36 \times 0,25$ м. Горизонтальність рядів кладки не витримувалася, між каменями великих розмірів зустрічається й дрібний бутовий камінь.

Дверний проріз у східній стіні в II ст. до н. е. було закладено. Від закладки збереглися чотири камені різних розмірів. Під каменями знайдений уламок чорнолакової тарілки пізньоелліністичного часу.

В північно-західній частині приміщення виявлена одна глиняна півкругла площація, яка підіймалася над рівнем підлоги на 0,13 м, та півколо з каменів, що, найімовірніше, огорожувало другу таку ж глиняну площацію (рис. 1). Перша з цих площацій була розташована за 1,25 м на захід від східної стіни. Вона збудована безпосередньо впритул до північної стіни. Розміри її $1,10 \times 0,83$ м. Площація була огорожена трьома рядами каменів, покладених один на одного. На південний захід на відстані 0,30 м від неї знаходилося друге півколо. Від нього лишилися два ряди каменів, у нижньому — чотири плоских камені, у верхньому — лише один камінь. Приближний діаметр цього півколо становить 1,5 м. Воно знаходиться за 0,90 м на схід від західної стіни, нижче її нижнього ряду каменів на 0,10 м, і за 1,0 м на південь від північної стіни. Важко щось певне сказати про призначення цих глиняних площацій. Можливо, вони являли собою своєрідні жертвовники (?) і були збудовані в перший будівельний період.

В заповненні підвального приміщення № 4 знайдена кераміка, яка датується IV—I ст. до н. е. На рівні глиняної площації біля північної стіни був виявлений горілий пласт (попіл, вугілля), в якому знайдено: червоноглиняний глек на кільцевій підставці, який мав округлий корпус та злегка відгинутий назовні край (рис. 7, 2). Ручка розташована нижче вінець на 1,5 см. Висота глека 0,18 м, діаметр вінець — 6,5 см, денця — 6,7 см, найбільший діаметр — 13,2 см. Глина червона з білими вапняковими та дуже дрібними золотистими вкрапленнями. Поруч з глеком була знайдена маленька червоноглиняна посудина (рис. 7, 3), з червоним матовим покриттям. Посудина мала витягнуту біконічну форму, профільований край та плоско зрізане денце. Плоска ручка піднімалася над краєм посудини. Половина поверхні посудини чорна від перебування у вогні. Розміри її: діаметр устя — 4 см, денця — 3,2 см, висота — 4,5 см. Тут були знайдені також фрагменти кухонної червоноглиняної кераміки, невелика кількість уламків чорнолакових посудин. Інтерес становить червоноглиняна посудина з червонуватим лощінням. Форма її нагадує чашу з округлими стінками, виділеними вінцями та трохи заглибленим всередину денцем. Найбільший діаметр посудини 11 см, висота — 7 см. Серед інших речей слід відмітити фрагменти світлоглиняних чаш з темно-червоним покриттям та з ребристою поверхнею, фрагментарну теракотову жіночу голівку (рис. 7, 1) і нижню частину морди лева з глини.

Всі знайдені в приміщенні амфорні ручки з клеймами належать родоським амфорам кінця III—середини II ст. до н. е. (рис. 7, 4, 5). В цілому заповнення приміщення складалося з попелу, жорстви, гальки, як і в приміщенні № 5 будинку II, розташованого на південь від нього. Наведений вище речовий матеріал свідчить про те, що приміщення № 4 було засипано в кінці II—на початку I ст. до н. е.

Протягом цього часу були засипані всі приміщення будинків елліністичного часу першої тераси. Матеріал, знайдений в заповненні, дуже нагадує матеріал з Ольвійської агори. Руйнування цих будівель, можливо, відбулося ще до навали гетів, внаслідок економічної кризи, яка охопила місто. Про це свідчить не тільки якість кераміки, а й спад будівельної техніки.

Дослідження підвального приміщення № 4 будинку I показало, що стіни підвального поверху збудовані на вирівняній скелі, причому в ній були вирублені спеціальні котловани, до бортів яких підходили бутові сторони стін. Обладнання стін цих приміщень вказує на те, що в Тірі в IV—III ст. до н. е. застосовували найбільш широкий у той час прийом будівельної техніки, а саме — просту квадрову кладку з ретельно оброблених прямокутних кам'яних плит.

Монументальність будівель, старана обробка кам'яних плит, добра кладка стін підвальних приміщень № 2 і 4 першого будівельного періоду дають можливість вважати, що розкопані комплекси являють собою залишки будинку, в якому жили заможні люди, або, можливо, навіть громадської споруди. Розкопані приміщення дають і уявлення про планування окремих будівель в елліністичний час. Вони мали витягнуту зі сходу на захід прямокутну форму.

Однорідність та одночасність заповнення всіх цих приміщень (товщина заповнення близько 3 м) дозволяє зробити припущення, що на рубежі н. е. в Тірі було проведено нівелювання та перепланування міської території. Підвальні приміщення будівель елліністичного часу розкопані на першій терасі і частково на другій.

Господарське значення мали підвальні приміщення № 1 та 3⁷, розташовані на північ від приміщень № 2 і 4 (рис. 1). Ці приміщення відзначаються як технікою кладки стін, так і своїм влаштуванням. На захід від підвалу № 3 досліджено спорудження типу погрібця (№ 3а). Воно мало прямокутну форму,

трохи звужену донизу. Площа погрібця внизу 1,35 m^2 , вгорі 1,70 m^2 . Висота стін 1,0—1,10 м. Західна та північна стіни зроблені з більш-менш оброблених каменів, східна збудована впритул до західної стіни підвалу № 3. Вона має недбалий вигляд. Мабуть, спочатку розміри погрібця були більші. Незабаром він був перебудований, з одного погрібця зробили два. Про це свідчить південна стіна, яка перегороджувала погрібець; вона прибудована пізніше впритул до східної та західної стін і являла собою один ряд необроблених каменів, покладений на підсипці з глини, попелу та ліску. Під час розчистки погрібця вибрано багато попелу, знайдена чимала кількість фрагментів елліністичних амфор, однічні уламки чорнолакового та сіроглинняного посуду з лощінням. Погрібець відноситься до господарського комплексу з підвалами № 1 і 3 пізньоелліністичного часу.

Частково досліджені підвали на другій терасі теж мали господарський характер. Деякі підвали в цій частині міста розкопані співробітниками Аккерманського музею ще в до-воєнний час. В них була виявлена велика кількість амфор переважно родоських. У 1958 р. частково був досліджений підвал № 22а (рис. 1), засипаний жовтою глиною, в якій знайдено незначну кількість культурних залишків. У північно-східному кутку цього підвалу виявлений шар попелу, товщиною 0,50 м, а під ним — фрагментована червоно-глинняна амфора (рис. 9, 3). Амфора мала витягнутий корпус, гостре днище. Її можна датувати не пізніше, як початком I ст. н. е. Висота амфори без шийки 0,86 м, найбільший діаметр — 0,40 м, діаметр шийки — 0,11 м. Ручки в розрізі наближаються до форми овала. Амфора стояла в невеликому заглибленні, зробленому в підлозі підвалу, днище її було обкладене дрібними каменями. Амфора була заповнена попелом, кістками тварин⁸ та риб. У ній знайдено фрагмент червоноолакової фігурної посудини (нога, взута в сандалію). Разом з амфорою була знайдена ручка пергамського кубка, фрагмент шийки світлоглинняної амфори I ст. н. е., уламки вінець та стінок сіроглинняного посуду з лощінням добреї якості, майже чорним. У східній частині підвалу на підлозі знайдена ще одна роздавлена амфора. Розмірами та формою амфора тотожна з описаною вище. Амфори були поставлені в один ряд. Відстань між ними становила 0,60 м. За наявністю речей, знайдених у підвалі, можна вважати, що він був

⁷ Приміщення № 1, 3 були досліджені в 1946 р. (див. звіт Л. Д. Дмитрова про розкопки Тіри в 1946 р.).

⁸ За визначенням В. І. Бібікової, тут було 2 кістки (кози або вівці), 23 кістки бика та 1 кістка коня.

засипаний на початку I ст. н. е. Розкопані були східна та частково північна стіни підвального. Висота східної стіни 1,30 м., ширина — 0,63 м., горизонтальність рядів кладки витримана. Розміри каменів стіни: $0,38 \times 0,32 \times 0,13$ м.; $0,35 \times 0,18$ м.; $0,28 \times 0,20$ м. Підвал № 22а неодноразово перебудовувався. Про це свідчать залишки стін, виявлені під час дослідження північно-східної частини підвального. Особливу увагу привертає до себе північна стіна, збудована впритул до східної стіни. Її

вувався два рази. Наявність двох будівельних періодів римського часу підтверджується такими даними:

1. Відділяє їх майже чистий жовтоглинистий шар товщиною до 0,40 м. Його перекриває підлога приміщення № 21 другого будівельного періоду. В цьому шарі знайдено дві мідні монети; одна з них розсипалася; друга монета належить Тірі, на лицьовій стороні її зображені імператора Адріана¹⁰. Тут також знайдена червоноглиняна миска з червоним

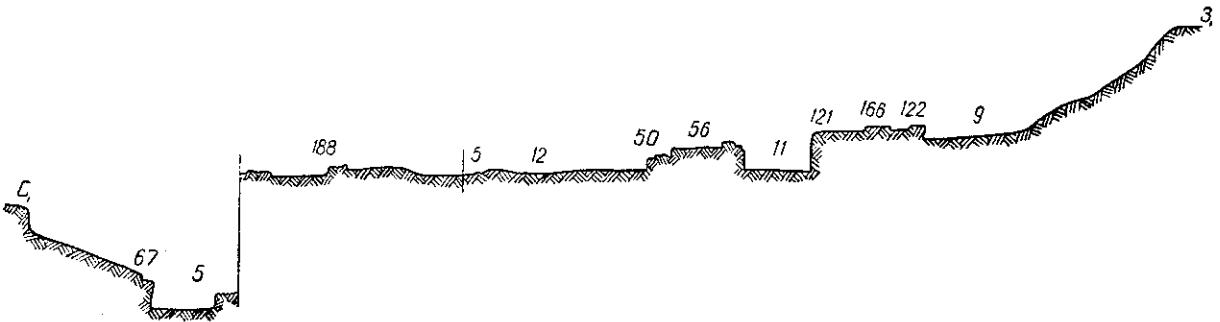

Рис. 2. Розріз № 1.

висота 1,30 м., довжина — 3,10 м., ширина — 0,57 м. Нижні три ряди кладки стіни зроблені з більш ретельно оброблених каменів. Розміри їх: $0,36 \times 0,15$ м.; $0,34 \times 0,18$ м.; $0,56 \times 0,15$ м. Вони нагадують камені стін підвального приміщення № 4, збудованого в перший будівельний період. Підлога в розкопаній частині викладена з кам'яних плиток. Розміри їх: $0,30 \times 0,16$ м.; $0,16 \times 0,12$ м. У процесі дослідження північного кінця східної стіни підвала було вияснено, що до нього впритул прилягає ще одна стіна з добре оброблених каменів. Розміри цих каменів: $0,30 \times 0,20$ м.; $0,40 \times 0,14$ м.; нижній ряд стіни виступає за її вертикальну лінію на 0,07—0,08 м. Під час розкриття цієї стіни було вибрано багато попелу, луски риб, уламків розписної кераміки III—II ст., окремі фрагменти посуду IV ст. до н. е. (рис. 8, 2), а на підлозі іпсіту розкопана нижня частина амфори елліністичного часу. Ці стіни були використані як фундаменти стін будівель римського часу.

На другій терасі було розкопано кілька приміщень великого будинку III перших століть н. е., розташованого на схід від поздовжньої вулиці⁹. В північній частині цього будинку досліджені приміщення № 21 і 22. Дослідження показали, що будинок перебудо-

⁹ Вулиця розкопувалася протягом 1947—1950, 1958 рр., а розкопки цього будинку почалися в 1950 р., див. щоденники Р. І. Ветштейн і А. І. Фурманської за 1950 р. (Рукописний архів ІА АН УРСР).

покриттям, зовнішня поверхня якої орнаментована насічками. Вона датується II—III ст. н. е. Діаметр миски 21,8 см, висота — 10,0 см, діаметр кільцевої підставки — 7,5 см (рис. 10, 4).

2. Відрізняються між собою кладки стін приміщень першого та другого будівельного періоду. Будинок перебудовувався, мабуть, у 30—40 рр. II ст. н. е. Під час виявлення нижнього ряду кладки західної стіни приміщення № 21 знайдено кістяну обкладку ручки залізного ножа, прикрашену врізним орнаментом (рис. 10, 5); чималу кількість уламків амфор. На підлозі, що була зруйнована вже в пізньосередньовічну епоху, помітні сліди пожарища. Приміщення № 21 (рис. 1) мало витягнуту прямокутну форму і було дещо заглиблене в землю. Розміри його: 5,40 м (схід—захід) \times 1,90 м (північ—південь), площа — 10,26 м². Найкраще збереглася західна стіна № 121, її висота 1,75 м. Висота стіни приміщення першого будівельного періоду 1,0 м. На нижній частині стіни є рештки штукатурки. Західна стіна була спільною стіною приміщень північної і південної частини будинку, вона примикала до зрізу третьої тераси, на якій розташована поздовжня вулиця. В південній стіні, прибудованій впритул до західної, був дверний проріз шириною 1,25 м,

¹⁰ А. Н. Зограф, Монеты Тиры, М., 1957, табл. IV, 7.

через який виходили на подвір'я № 20 (рис. 1). Цей проріз закладений під час перебудови будинку. Перед прорізом у межах приміщення виявлено двоє східців. Нижній з них складений з двох каменів. Довжина його 0,60 м, ширина — 0,30 м, висота — 0,10 м. Від верхнього східця зберігся лише один камінь — $0,45 \times 0,22 \times 0,13$ м. Східна та західна стіни зроблені більш ретельно. Східна збудована в перепліт з південною та північною стінами.

Він складається з 31 римського денарія та 150 монет Тіри.

Римські срібні денарії, крім двох монет Марка Антонія (легіонерські, 31 р. до н. е.), розподіляються по імператорах: Нерон — 1, Веопасіан — 2, Тіт — 1, Доміціан — 2, Адріан — 6, Луцій Вер — 1, Фаустіна Старша — 2, Коммод — 7, Клодій Альбін — 1, Септімій Север — 7 (в тому числі Юлій Домні — 1, Каракалла — 1, Гети — 2).

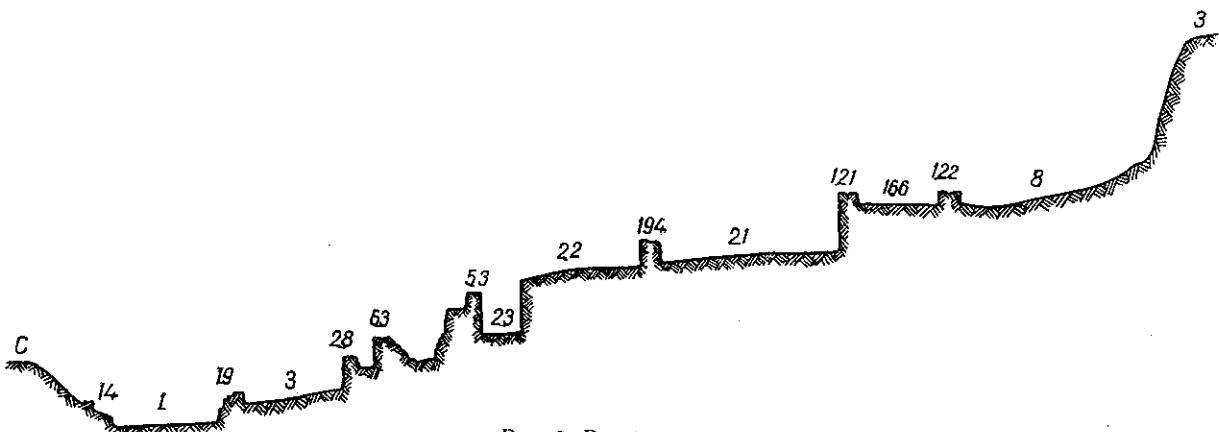

Рис. 3. Розріз № 2

Нижній ряд каменів кладки цієї стіни виступає за вертикальну лінію вищих рядів на 0,06—0,07 м. Східна стіна приміщення № 21 в той же час є західною стіною приміщення № 22. Підлога приміщення № 22, що функціонувало в другий будівельний період, була зруйнована господарськими ямами середньовічного часу. Площа приміщення 19,40 м² ($4,85 \times 4,0$). Південна стіна приміщення № 22 не збігається з лінією південної стіни приміщення № 21 на 0,15 м. Північна стіна збудована на стіні пізньоелліністичного підвала. Камені нижнього ряду цієї стіни виступали за ряди каменів кладки більш ранньої стіни на 0,13—0,16 м. Північна частина приміщення найбільш зруйнована. Тут розкопаний невеликий завал каменів, уламки черепиці, серед яких знайдено і фрагмент черепиці з клеймом V Македонського легіону (рис. 9, 2). Між уламками черепиці знаходилася велика кількість кусків обугленого дерева. На підлозі приміщення під обвалом виявлена велика грудка злиплих мідних та срібних монет. На монетах лежали — срібна фібула, золотий перстень-печатка та золоте кільце, що має вигляд змія (рис. 10, 1, 2, 3). На рівні цієї грудки (скарбу) *in situ* була виявлена нижня частина червоноглинняного глека, поверхня якого дуже недбало вкрита червоним лаком поганої якості. Скарб монет становить інтерес.

Монети міста Тіри: Доміціан з надкарбуваннями — 13, Адріан — 11, Антоній Пій — 7, Коммод — 30, Септімій Север — 82 (в тому числі Гети — 8, Плавтілли — 7, Каракалли — 22, Юлій Домні — 22).

Всього мідних монет 150, не визначено 7, які дуже погано збереглися. Найбільш пізні монети датуються другим десятиліттям III ст. н. е. Переважають монети із зображенням на лицьовій стороні імператора Коммода (зворотна сторона цих монет найбільш стерта, що свідчить про те, що вони довгий час були в обігу), Септімія Севера (Каракалли та Юлій Домні). Найбільш ранні з них — монети із зображенням Доміціана та надкарбуваннями у вигляді виноградної грона на лицьовій стороні. Іх датує О. М. Зограф часом після 96 р. н. е. Серед мідних монет трапилась одна ольвійська монета із зображенням Септімія Севера на лицьовій стороні та Фортуни з рогом достатку і рульовим веслом — на зворотній¹¹.

Монети скарбу ще раз підтверджують те, що в Тірі відновлюється регулярне карбування мідної монети тільки з часів Доміціана, перерви у випусках монет збігаються з часом правління Нерви, Траяна, Марка Аврелія,

¹¹ П. О. Бурачков, Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, Одесса, 1884, табл. VIII, 186.

Макрина, Елагабала. Монети Септімія Севера, Юлії Домни, Гети, Каракалли, які карбувалися в місті, дійсно відрізняються від monet сусідньої Ольвії кількістю серій, якістю виконання та різноманітністю типів¹².

На підлозі було знайдено ще три монети. Тетрассадій Каракалли. На лицьовій стороні

Рис. 4. Загальний вигляд будинку на 1 терасі.

AVT[КMAVPCЄVHPO]CANTΩN[INOC], зображення голови бородатого Каракалли у лавровому вінку, вправо; обідок з крапок. Зворотна сторона TVPANΩN в обрізі Δ; молодий Діоніс на весь зріст, вліво, в чобітках, лівою рукою спирається на тирс, у правій. простягнутій руці — посудина (левно, канфар) ¹³.

На другій монеті на лицьовій стороні ACΕΠΓΕΤΑС; бюст Гети без вінка, у мантії, вправо; обідок з крапок. На зворотній стороні напис TVPANΩN, у полі, знизу направо Δ. На троні сидить богиня в калафі, в довгій одежі, вліво, лівою рукою вона спирається на тимпан, у простягнутій правій руці — чаша.

¹² Опису monet скарбу буде присвячена спеціальна стаття.

¹³ А. Н. Зограф, Монеты Тиры, табл. IX, 4, 5.

Ніжки трону вилоподібні. Обідок із крапок ¹⁴. Збереженість дуже добра.

Штемпелі та типологія зворотних сторін цих monet відповідають monetам скарбу.

Третя мідна монета великого розміру дуже погано збереглася. На лицьовій стороні ледве помітні контури бюста імператора (?), вправо. Вліво, на рівні голови, надкарбування в обідку з крапок літери Δ. Зворотна сторона дуже стерта.

Великий інтерес за своїми художніми якостями становлять й інші речі, знайдені разом з monetами.

Золоте кільце змієвидної форми (рис. 10, 2). Діаметр кільця 1,5—2 см. Голова змія зроблена досить реалістично, очні ямки — у вигляді заглибин, луска — врізними лініями, що перетинаючись утворюють сітку. Кільце дуже стерте. Вага його 14,4 г. Близькі за формою кільця видані в каталозі Британського музею ¹⁵.

Не менш цікавий золотий перстень-печатка (рис. 10, 1) з шинкою, що має найбільшу ширину та потовщення біля плічок і найбільш вузька посередині. Жуковина має форму витягнутого плоского овала. Ця форма добре відома по перснях, знайдених у різних місцях Римської імперії. На камені (найімовірніше, сердоліку) є заглиблене врізне статуарне зображення Гермеса з властивими тільки йому атрибутами; в правій руці кошіль, під ним півник, у лівій руці — кадуцей. Це зображення — найбільш поширеній сюжет римського часу. Розміри персня 1,9×1,5 см, товщина біля плічок — 0,5—0,9 см. Діаметр вставки 1,5—1,2 см, товщина каменя — 0,4 см. Вага персня 14,8 г. Найближчу аналогію дають персні з Британського музею ¹⁶, які датуються III ст. н. е. Такі персоні були зустрінуті в саркофагах більш пізнього часу, ніж перша половина II ст. н. е. ¹⁷

Фібула срібна ¹⁸ (рис. 10, 3) мала високу дужку, поздовжній, майже замкнутий приймач, подвійну пружину з стерженчиками, на

¹⁴ А. Н. Зограф, Монеты Тиры, табл. VIII, 4 — для зворотної сторони.

¹⁵ F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum, London, 1911. Catalogue of Fingerings, стор. 150, табл. XXIV, 933, 934, 935. Видавець датує ці кільця рубежем н. е.—II ст. н. е. включно.

¹⁶ F. H. Marshall, вказ. праця, табл. XV, 526.

¹⁷ Там же, табл. XXIX, 90.

¹⁸ Спектральний (якісний) аналіз виконаний у лабораторії Інституту геології АН УРСР під керівництвом кандидата хімічних наук О. А. Кульської. Виявлено багато домішок інших металів — міді, заліза, никелю, але переважає срібло.

кінцях яких були круглі кульки. В тому місці, де голка приєднується до пружини, міститься ще одна кулька, але більшого розміру. Довжина фібули 5 см, висота — 2 см. Її слід віднести до типу звичайних римських фібул III ст. н. е.

Таким чином, знайдені речі і монети не можна вважати скарбом у власному розумінні цього слова, вони не були спеціально заховані. Найімовірніше, ці речі знаходились у мішечку, який впав під час зруйнування приміщення і був забутий його власниками. Виявлені в скарбі речі та монети дають можливість вважати, що будинок загинув приблизно в 30—40 рр. III ст. н. е.

Можливо, будинок належав одному з магістратів міста або громадянину, який своєю особистою печаткою скріпив декрет на честь громадянина Тіри Коккея¹⁹, що датується також початком III ст. н. е. Розкопки північної частини будинку ще не закінчені. Поки що на підставі розкопаних двох приміщень, розташованих вздовж подвір'я № 20 (рис. 1), можна вважати, що ця частина будинку мала подовжену зі сходу на захід форму. Будинок був розміщений у середній частині другої тераси.

Подвір'я № 20, що знаходиться на південні від цих приміщень, було розкопане ще в 1950 р.²⁰ Воно прямокутної форми, площа його ($11,50 \times 3,0$ м) становить $34,5 \text{ м}^2$. У південно-західному кутку знаходилася кам'яна цистерна з жолобом, по якому стікала дощова вода. В 1958 р. розчищена східна частина подвір'я. При цьому було встановлено, що вимостка подвір'я неодноразово підправлялася і була зроблена з плоских каменів, місцями з уламків стінок амфор; як підсипку під вимостку використовували обкатані стінки та ручки амфор. Під час розчистки цієї частини подвір'я знайдено фрагменти скляного посуду та свинцевий світильник з двома ріжками (рис. 14, 1). У цій же частині подвір'я виявлено середньовічна господарська яма овальної форми ($1,0 \times 0,75 \times 0,35$ м), підкрита невеликим кам'яним завалом. Яма прорізувала культурний шар римського часу, вона зв'язана з середньовічним будинком, збудованим на площі подвір'я перших століть н. е. Ями цього ж комплексу, виявлені в передні ріки, також прорізували підлоги приміщень № 21, 22 північної частини будинку III перших століть н. е.²¹ На глибині 0,30 м

від рівня горловини ями було знайдено червоноглянчий одноручний глечик з зерном, прикрашений хвилястою лінією та прямокутними неглибокими вдавлинами, розміщеними в ялинку (рис. 15, 3); фрагментовану червоноглянчу посудину амфоровидної форми з плоским денцем та сіруватого кольору високу посудину з носиком. Тут же були знайдені

Рис. 5. Сходи. Підвальне приміщення № 2, 4.

уламки стінок полив'яного посуду. Кераміка, знайдена в ямі, датує її XIII—XIV ст., тобто тим же часом, яким датуються всі середньовічні жили та господарські будови на розкопі А. В той час місто входило до складу Золотої Орди, що позначилося на домобудівництві, в специфічному влаштуванні опалення приміщень²². У місті знайдені скарби срібних та татарських монет²³.

Невеликі дослідження були проведені на третій терасі. Тут вдалося виявити південний кінець вулиці, забрукованої великими кам'яними плитами, та північну половину одного з приміщень будинку II—III ст. н. е., розташованого на захід від вулиці. Розкопки по-передніх роках²⁴ дають можливість вважати, що цей будинок складався не менше, як з шести приміщень та одного або двох внутрішніх дворів. Будинок у плані являв собою подовжений з півночі на південь прямокутник. Західна частина будинку зруйнована пізнішими середньовічними будівлями.

У 1958 році розкопки проводилися на квадратах 21 (захід) та 31 (схід), де знахо-

²² Л. Д. Дмитров, Розкопки в м. Білгород-Дністровському за 1947 р., АП, IV, 1950, стор. 60 і далі.

²³ ОАК за 1904 р., стор. 121.

²⁴ Щоденники розкопок Р. І. Ветштейп, А. І. Фурманської за 1947, 1949—1950 рр., Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁹ IPE, I, № 2.

²⁰ Щоденник А. І. Фурманської за 1950 р. (Ізмаїльська експедиція ІА АН УРСР).

²¹ Там же.

дилися залишки середньовічної будівлі, від якої збереглися підлога та піч. На північний захід від цих залишків на рівні підлоги було виявлене скupчення римського часу, що складалося з великої кількості уламків стінок амфор, черепиці, фрагментів амфор II—III ст. н. е. з вузькою шийкою та амфор III ст. н. е. з широкою шийкою, на одному з них зберігся напис, зроблений червоною фарбою.

Рис. 6. Завал черепиці в приміщенні № 24.

Знайдено багато кісток тварин і риб. Всі ці знахідки залягали в товстому шарі попелу та вугілля. Під середньовічними залишками виявлено сіроглинистий шар із значною кількістю фрагментів кераміки римського часу, кісток тварин і дрібних каменів. При цьому було з'ясовано, що могильник XVI—XVII ст. прорізав середньовічні нашарування аж до культурного шару римського часу. Серед знахідок сіроглинистого шару слід відмітити фрагмент шийки амфори з вузькою шийкою з клеймом (рис. 13, 1); ольвійську монету²⁵, на зворотній стороні якої зберігся тільки напис ОЛВІОПОЛ. Під сіроглинистим шаром знаходився компактний шар жовтої глини, в якому було мало знахідок. У південній частині цих квадратів на глибині 4,0 м від рівня сучасної поверхні був виявлений завал каменів товщиною 0,7 м, під ним — завал черепиці (товщиною 0,2 м) та обугленого дерева. Завал черепиці складався з уламків каліптерів та керамід (рис. 6). Розміри керамід $0,54 \times 0,39$ м; $0,49 \times 0,37$ м; товщина — 2—2,5 см. Серед них зустрічаються кераміди з бортами вздовж довгих сторін (висота бортів 3 см), кераміди без бортів, зроблені з світлої

та червоної глини з жолобчастою поверхнею. Кераміди орнаментовані косими та округлими досить широкими борозenkами. Довжина каліптерів 0,50 м, ширина — 12 см, висота — 4 см, товщина — 1,5 см. Така черепиця знайдена в Тірітаці²⁶. При розчистці черепиці виявлені грудки печини з відбитками лозини. Серед фрагментів черепиці знайдено три скульптури: 1) герма з головою бородатого Діоніса, виконана в стилі архаїзуючого грецького мистецтва II ст. н. е.; 2) культова скульптура, що зображує дві жіночі постаті, які сидять поруч; 3) зображення воїна-«варвара», який спирається на щит; ця скульптура виконана в стилі пізньоантичного мистецтва, що варваризувалося²⁷. Скульптури зроблені з мармуровидного вапняку.

Під черепицю були розміщені дубові крокви та дошки обшивки покрівлі²⁸. Дошки вкриті шаром глини, на якій в деяких місцях помітні відбитки соломи. Площа обвалу дерева відповідала площині обвалу черепиці. Колоди лежали в напрямі зі сходу на захід та з півночі на південь. Одна колода, що добре збереглася, мала довжину до 4,0 м, діаметр — 0,13—0,16 м. Між колодами знаходилися дошки шириною 0,20—0,25 м, у місцях стику колод знайдена велика кількість залізних цвяхів. Обвал черепиці та обшивки дозволяє відтворити конструкцію покрівлі. Вона була двосхила. На дощату обшивку кроков накладався прошарок глини з посіченою соломою, поверх якої укладали черепицю. Немає сумніву, що тут була застосована кроквяно-колодна система покрівлі — звичайна для античного міського будівництва²⁹. В північно-східній частині приміщення під обвалом колод були розчищені рештки чоловічого кістяка. Збереглися одна стегнова кістка, хребці, два ребра та дрібні кусочки черепа. Зліва від кістяка виявлений наконечник списа. На підлозі на рівні колод покрівлі і під ними знайдено багато кружального та ліпного посуду та дуже багато уламків стінок від амфор III ст. н. е. з широкою шийкою; фрагменти та цілі амфори з вузькою шийкою,

²⁵ В. Ф. Гайдукевич, Строительные керамические материалы Боспора, ГАИМК, в. 104, 1935, стор. 240, рис. 67а, 67б, 68а.

²⁶ А. И. Фурманская, Новые памятники скульптуры из Тиры, КСИА, в. 10, 1960, стор. 78 і далі.

²⁷ Визначення короди дерева проведено в Інституті ботаніки АН УРСР.

²⁸ В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 246.

²⁵ Імовірно, римського часу.

в яких збереглося просо або ячмінь³⁰, що цілком перегоріли; фрагменти залізних предметів, скляних виробів; монети, що дуже погано збереглися. Під час розкопок 1958 р. досліджена лише північна половина приміщення № 24 (площею $2,60 \times 4,90$ м). Збереглася мо-

міри його $5,50 \times 5,50$ м ($30,25$ м²). Західна частина південної стіни не збереглася, в цій стіні знаходився вхід. Тут же був виявлений поріг і один східець перед ним. Розміри порогу $0,75 \times 0,42 \times 0,19$ м, а східця — $0,90 \times 0,35 \times 0,15$ м. Західна стіна також була

Рис. 7. 1—6 — знахідки з підвального приміщення № 4; 7 — уламок підставки мармурового лутерія.

ументальна східна стіна (№ 122), спільна для всіх приміщень цього будинку. Після того, як підлога була розчищена вздовж північної границі приміщення, стала помітна темна смуга, довжина якої дорівнювала довжині досліджененої частини приміщення. Ширина смуги 0,60 м, що дорівнює ширині стін приміщення будівель римського часу. Ця смуга паралельна північній стіні сусіднього приміщення № 8. Вона утворилася внаслідок вибирання каміння північної стіни. В 1959 р. це приміщення було цілком розкопано. Роз-

зруйнована. Напроти порога, майже посередині приміщення, знаходився жертовник прямоугольної форми, розміром $1,0 \times 0,90$ м. Жертовник має вигляд глиняної площастики з округленими кутами, вкритої глиняною обмазкою. Він підіймається над рівнем підлоги на 0,15 м (рис. 1). На підлозі в південній частині приміщення також виявлені уламки стінок, шийок та ручок жолобчастих амфор з широкими шийками, фрагменти амфор з вузькими шийками, одна майже ціла амфора, в якій знаходилися перегорілі зерна проса або ячменю. окремо слід відмітити фрагмент шийки червоноглиняної амфори з ручками, що підіймаються над рівнем вінець. Поверх-

³⁰ Зерно було визначене в Інституті ботаніки АН УРСР. Спеціалісти вважають, що це зерна ячменю, на вигляд дуже схожі на зерна проса.

ня шийки ребриста. Ці амфори датуються III ст. н. е., вони подібні до амфор цього типу, які зустрічаються в Ольвії, Ілураті³¹, Тірітаці³². Такі амфори відомі з некрополя Герази (Сирія)³³; фрагменти їх траплялися в Тірі і в попередні роки. Тут же були виявлені численні залізні речі, фрагменти скляного посуду, маленькі кружальні посудини.

має ніяких підстав. Знайдені в завалі скульптури, з яких дві, безсумнівно, культового характеру, виявлені поблизу скульптур культові посудини, про які мова піде далі, а також жертвовник, дають можливість вважати, що приміщення мало якесь особливе призначення. Нижче даємо опис деяких знайдених тут речей³⁴.

Рис. 8. 1 — уламок червонофігурної посудини; 2—4 — уламки кераміки з розписом з приміщення № 22а; 5—7 — уламки «мегарських» чаш.

В північно-західному кутку *in situ* розкопана нижня частина великої червоноглянняної жолобчастої амфори. Знайдено кілька керамічних пряслиць, скляні та пастові намистини, скарабей. У південно-східному кутку на підлозі виявлені кістки собаки, а посередині вздовж західної стіни — кусок витої мотузки та фрагментований залізний замок. Вздовж цієї стіни знаходилися монети дуже поганої збереженості. Виявлені в приміщенні речі, крім амфори, вкопаної у підлогу, в звичайний час, мабуть, тут не зустрічалися. Склалося враження, що перед загрозою нападу найбільш цінні речі та продовольчі запаси були зібрані в цьому приміщенні. Вважати, що воно мало господарське призначення, не-

³¹ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг., Боспорские города, МИА, № 85, стор. 158, рис. 20.

³² Фонды ЛВIA АН ССРС.

³³ Carl H. Kraeling, Gerasa, City of the Decapolis, Connecticut, 1938, стор. 564 і далі, рис. 43, 45.

1. Червоноглинняна жолобчаста амфора. Корпус яйцевидний, гостре днище (рис. 12, 4). Висота амфори 1,05 м, діаметр корпусу 0,60 м, шийки — 0,12 м, висота шийки — 0,20 м. Ручки ребристі, висота їх 0,23 м, під однією з ручок граффіті: PNZ.

2. Дворучний амфорний червоноглинняний глек (рис. 12, 3); на його поверхні збереглися сліди від покриття. Поверхня сірого коліору. Глек деформований від перебування у вогні. Край профільований, корпус кулястий на кільцевій підставці. Устя глека та сама шийка прикрашені круговими борозenkами. Ребристі ручки розташовані нижче устя на 1 см. Висота глека 0,45 м, діаметр — 0,32 м, діаметр шийки — 0,12 м, висота — 0,085 м, діаметр кільцевої підставки — 0,115 м. Ще один глек подібної форми знайдений в південній частині приміщення в 1959 р.

³⁴ Ці посудини були реставровані майстром-реставратором О. К. Гончаровою та молодшим науковим співробітником Е. О. Петровською.

3, 4. Одноручні розписні червоноглиняні горщики на невеликому кільцевому піддоні. Майже вертикальні вінця трохи розширяються. Розміри: висота 9 і 7,5 см, діаметр вінця 6,5 і 5,8 см, кільцевого піддона — 3,5 і 2,7 см. Другий менший горщик мав орнамент

можливо. На інших фрагментах цього типу посудин є рослинний орнамент у вигляді завитків, нанесених білою фарбою.

Такі одноручні посудини, частіше без розпису, зустрічаються в некрополях Ольвії та Боспору перших століть н. е. та в примі-

Рис. 9. 1 — фрагмент глека з при-
міщення № 22; 2 — уламок че-
ре-
пиці з клеймом V Македонського
легіону; 3 — амфори з підвальну
№ 22а.

з крапок, нанесених білою фарбою, розміщений нижче ручок, а нижче вінець — напис білою фарбою *λετυε ἐθφράινον* («попивай, радіючи», рис. 11, 7)³⁵. Горщик з таким же написом трапився в південній частині приміщення в 1959 р.; на іншому, знайденому поруч, теж зберігся напис, але через фрагментарність посудини прочитати його цілком не-

щеннях Тіри цього ж часу. Вважається, що такі горщики вироблялися у Херсонесі, а зміст написів свідчить про культове призначення цих посудин³⁶.

Можливо, горщики були привезені в Тіру з Херсонеса. Про зв'язки цих міст свідчать і нумізматичні дані (в Тірі найдена херсонеська монета III ст. н. е.), а також епіграфічні

³⁵ Такий же напис був на подібній посудині, знайдений у Херсонесі, в могилі, що датується пізніми римськими монетами (див. ОАК за 1896 г., стор. 187, рис. 567).

³⁶ Т. Н. Книпович, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», М.—Л., 1955, стор. 390, рис. 25.

пам'ятки. В 1901 р. у Херсонесі був виявлений фрагмент мармурової плити; на думку В. В. Латишева, це частина декрету римського часу. Напис зроблений на честь громадянина Тіри або другої особи, яка мала якесь відношення до міста³⁷.

5. Маленька куляста посудина (рис. 11, 3) з відігнутим назовні невеликим воронко-

11,5 см, шийки — 4,2 см, діаметр устя — 5 см, піддона — 4,5 см.

9. Червоноґлинняний світильник II—III ст. н. е., з червоним покриттям. Ручка відбита. Фрагмент червоноґлинняного світильника з буролаковим покриттям був знайдений і в 1959 р.

10. Ліпний горщик з відігнутими назовні

Рис. 10. 1—3—речі з скарбу приміщення № 22, 2/3 н. в.; 4—червоноґлинняна миска, покрита червоною фарбою; 5—кістяна обкладка ножа.

подібним устям та плоским зрізаним денцем. Поверхня посудини майже чорна, нижня частина її ребриста. Висота 8 см, діаметр устя 4 см, денця — 4,5 см.

6. Червонолакова чаша на невеликому кільцевому піддоні. Край чаши горизонтально зрізаний. Поверхня має сірий колір внаслідок перебування у вогні. Діаметр 13 см, піддона — 6,2 см, висота — 10 см.

7. Фрагментована червоноґлинняна чаша з покриттям. Край профільований, є невелика кільцева підставка. Висота 5 см, діаметр підставки 5,5 см.

8. Одноручний сироглинняний глечик з високим горлом, кулястим корпусом на кільцевій підставці (рис. 11, 2). Висота глечика

вінцями та плоским денцем. Вінця прикрашені вдавленнями, зробленими нігтем. Висота горщика 18 см, діаметр вінець — 10,5 см, денця — 7 см (рис. 12, 1).

11. Ліпна посудина банкової форми з трохи відігнутими назовні вінцями. Висота 15 см, діаметр устя — 11 см, денця — 8,5 см (рис. 12, 2).

12. Ліпна плошка конусоподібної форми. Знайдено багато залізних цвяхів. У південно-західній частині приміщення трапилася залізна ручка від дверей. Довжина її 14 см, ширина — 2,5 см.

Довжина виявленого біля кістяка залізного наконечника списа 20 см, ширина — 5 см. Тут знайдено кістяний двосторонній густий гребінець (довжина 5,8 см, ширина 2,8 см; рис. 11, 8), уламок дзеркала сарматського типу. Знайдені в цьому приміщенні речі дають підстави вважати, що воно, як і

³⁷ В. В. Латышев, Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России в 1901 г., ИАК, в. 3, стор. 23.

весь будинок, загинуло, мабуть, у середині III ст. н. е. На жаль, монети, виявлені на підлозі, зруйновані під час пожежі, і визначити їх майже неможливо. Вдалося визначити лише одну монету місцевого карбування, на лицьовій стороні якої є зображення Александра Севера та надкарбування у вигляді виноградної грона. На зворотному боці — напис TYPΑ та зображення міської богині, яка тримає в лівій руці ріг достатку та рульове весло — в правій³⁸. Монета, що датується 40-ми роками III ст. н. е., могла бути в обігу ще протягом одного-двух десятиліть. Вона свідчить про час загибелі усього будинку.

Найкраще збереглася східна стіна будівлі (№ 122), довжина її 25,70 м. Південна частина вулиці, яка проходить поруч, була також перекрита залишками середньовічної споруди.

Під бруком цієї частини вулиці виявлені залишки двох водостоків. Один з них був кам'яний, а другий мав кам'яні стінки і ложе з фрагментів черепиці. Ці водостоки відносяться до першого будівельного періоду римського часу. Вони збереглися дуже фрагментарно. Водостік, що мав ложе з черепиці, був перекритий східною стіною приміщення № 23 — південної частини будинку IV (рис. 1) та бруком вулиці. Розташування та напрям водостоків дають можливість висловити припущення про наявність в цьому місці повороту вулиці.

Великий інтерес становить матеріал, знайдений поза комплексами. Керамічні клейма походять з різних центрів: Родос — 8 (три клейма знайдено в приміщенні № 4), Сінопа — 8 (п'ять з них на черепиці), Фазос — 1, Гераклея — 3, Херсонес — 1. Три клейма були на шийках амфор з вузькими шийками (рис. 13, 2), два на черепиці V Македонського легіону (одне з них знайдено в приміщенні № 22).

Виявлено чотирнадцять написів, зроблених червоною фарбою на стінках та шийках амфор римського часу, переважно II—III ст. н. е. Знайдено 10 граффітів у вигляді монограм та окремих літер. Одне з них — на стінці сіргогтиняної лощеної посудини, інші — на стінках амфор.

Крім скарбу монет знайдено ще 31 монету. Майже всі вони дуже погано збереглися. Вдалося визначити лише 11: дві ольвійські

римського часу; дві римські срібні монети, решта — монети Тіри³⁹. Під час розчистки приміщення середньовічної будівлі була знайдена монета XIII—XIV ст.

Ольвійська монета датується 183—184 рр.⁴⁰ На лицьовій стороні зображення Зевса на

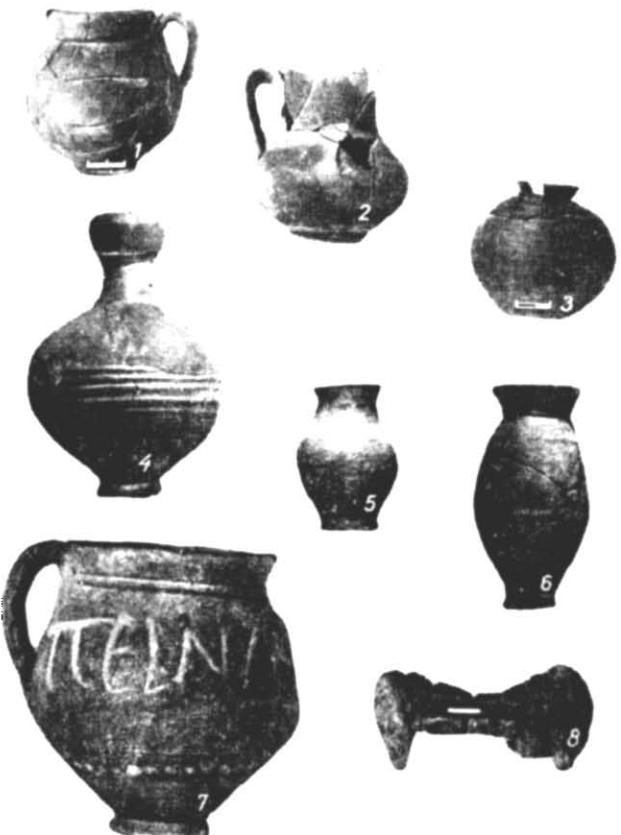

Рис. 11. Посудини — 1—7 та кістяний гребінець — 8, з приміщення № 24.

троні, на зворотній — Тіха, що стоїть. Зображення богині Тіхи відповідає зображеню цієї богині на монетах Тіри другої серії (часів правління імператора Коммода).

Під час розчистки північної стіни приміщення № 8, розташованого на північ від приміщення № 24, була знайдена монета Тіри. На лицьовій стороні її є зображення бюста Коммода, вправо, з бородою, у лавровому вінку, в мантії; на зворотному боці напис TYPANΩN, у полі, вправо, внизу Г та зображення міської богині, що стоїть, вліво, у дов-

³⁹ Опис останніх див. нижче.

⁴⁰ В. R i c k, Die antiken Münzen von Daciens und Moesien, Берлін, 1898, табл. XI, 22; А. Н. Зограф, античные монеты, МИА, № 16, стор. 143, табл. XXXIV, 18.

³⁸ Цікаво відмітити, що подібна монета Тіри була знайдена на Березані в 1946 р. (зберігається у фондах ІА АН УРСР).

гому одязі, тримає в лівій руці ріг достатку, а в правій — рульове весло⁴¹.

Дві римські срібні монети знайдені під час розчистки розкопу. На лицьовій стороні однієї — бюст Плавтілли, вправо, та легенда PLAVTILLA AVGVSTA на звороті VENVS

Рис. 12. Посудини з приміщення № 24.

VICTRIX Венера, яка стоїть, вліво, у лівій руці тримає гілку пальми, лівою рукою спирається на щит, у правій руці — яблуко, перед нею, зліва, стоїть купідон, який тримає в руці шолом⁴². Друга монета погано збереглася, вона належить Юлії Домні.

Уламків посуду V—IV ст. до н. е. зустрінуто дуже мало. Серед них слід відзначити уламок аттичного скіфоса та кілька фрагментів стінок червонофігурного посуду. У великій кількості знайдена розписна кераміка елліністичного часу. Серед знахідок переважає червонолаковий посуд II—III ст. н. е. Привертають увагу уламки посуду кнідського походження: фрагментований лагін на малостійкій підставці. Нижня частина має жо-

лобчату поверхню. Лагін подібний до знайденого на Кніді⁴³. На фрагменті іншої посудини є статуарне зображення молодого Діоніса в чобітках, у правій руці він тримає тирс (рис. 13, 3).

Цікавий фрагмент підставки від мармурового лутерія, прикрашений овами (рис. 7, 7).

Як і в минулі роки, в значній кількості знайдені: уламки ліпного посуду, дуже подібного до гетського — IV—III ст. до н. е.; дакійська чаша з однією ручкою; фрагменти ліпних лощених мисок, які нагадують посуд, типовий для поселень корчуватсько-зарубинецької культури. Подібний посуд знайдений в Ольвії (у Нижньому місті), в Козирці, поблизу Ольвії, на городищах низового Дніпра, в Неаполі скіфському, в Поянах (Подунав'я). Знайдені уламки сіроглинняних лощених мисок, подібні до форм, які зустрічаються на поселеннях черняхівської культури. Слід відмітити фрагмент Керноса у вигляді поглибленої чашечки з плоским денцем з відростком. Вперше в Тірі був знайдений фрагмент «конника», або рогатої цеглини. Висота її 10 см, довжина — 17 см, діаметр круглого отвору 3 см.

Серед речей середньовічної епохи привертає до себе увагу бронзова річ у вигляді 12-пелюсткової розетки з наскрізним отвором.

Рис. 13. 1, 2 — уламки шийок амфор з вузькою шийкою з клеймами; 3 — уламок посудини з Кнідом; 4—6 — фрагменти червонолакових посудин.

Діаметр щитків 3,5 см, товщина — 1,5 см, вага — 58 г. На одному щитку є зображення герба Генуї, на другому — герб Генуезького банку⁴⁴. Герби виконані в техніці різьблення

⁴¹ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. V, 10.

⁴² Н. Сохел, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain, Париж, 1884, т. IV, стор. 248—249.

⁴³ М. П. Ваулина, К истории торгового сношения Северного Причерноморья с Книдом, СА, 1959, № 1, стор. 72—83.

⁴⁴ Визначення зробив кандидат історичних наук В. Л. Янін, за що висловлюємо йому подяку.

та інкрустовані емаллю блакитного і білого та червоно-сургучного кольорів (рис. 15, 1, 2). Ця унікальна річ, що стверджує державні повноваження, відноситься до часу перебування в місті генуезців.

Таким чином, дослідження на розкопі А в 1958 р. дали можливість з'ясувати планування цієї частини міської території, розта-

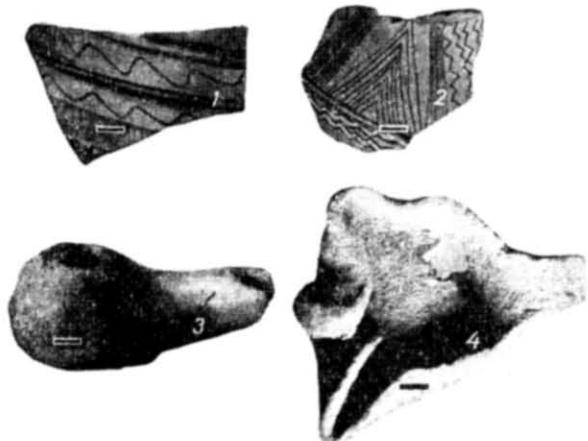

Рис. 14. 1, 2 — уламки сірого лінійного лощеного посуду; 3 — ліпний світильник; 4 — свинцевий світильник.

шування вулиць, а також окремих будинків в елліністичний та римський часи. Встановлена терасоподібність міста і час, коли було проведено перепланування цієї території.

Улаштування підвальних приміщень будівель ранньоелліністичного часу, чудова будівельна техніка свідчать про розквіт міського життя в IV—III ст. до н. е. Перебудова старих будівель, погіршення якості будівництва в пізньоелліністичний час, а незабаром засипка зруйнованих підвальних приміщень вказують на поступовий економічний занепад життя в місті. Це явище було загальним для всіх міст Північного Причорномор'я в кінці елліністичної доби.

Підвальні приміщення, в яких були знайдені уламки кераміки початку н. е., дають підстави твердити, що місто порівняно швидко відбудувалося після гетської навали і вже на рубежі н. е. відновило свої економічні зв'язки. Склад скарбів (з них кількісно найбільшим та найбільш цінним за різноманітністю є виявлений у приміщенні № 22 будинку III), неодноразові знахідки монет у місті⁴⁵ свідчать про друге економічне підне-

⁴⁵ Скарб срібних римських монет був знайдений завдяки повідомленню П. Бекера (ЗООІД, т. III, 1853, стор. 184) в передмісті колишнього Аккермана. До його складу входили монети імператорів Веспасіана—Коммода. Скарб римських срібних монет та монет Тіри був знайдений під час розкопок міста в 1950 р.

сення Тіри в кінці II та на початку III ст. н. е. Незабаром після цього короткочасного піднесення економіки знову настає занепад та майже повний занепад міста. Остаточна загибель Тіри, можливо, сталася десь у середині або на початку другої половини III ст. н. е. внаслідок навали зовні, про що так яскраво свідчать сліди пожарищ.

Знайдений під час розкопок речовий матеріал підкреслює, що, незважаючи на тісні політичні зв'язки Тіри з Римом, в економічному відношенні вона, як і в попередні часи, залишається більш звязаною з грецькими містами Малої Азії. Знахідки монет, карбованіх в Ольвії, як у складі скарбу з приміщення № 22, так і при виявленні інших будівельних споруд перших століть н. е., є наочним доказом тісних економічних зв'язків Ольвії і Тіри, які підтверджуються також епіграфічними пам'ятками того часу⁴⁶. Написи епохи еллінізму⁴⁷, керамічний матеріал вказують на наявність економічних взаємовідносин між обома містами на протязі всього періоду їх існування.

Добра збереженість будівельних залишків доби еллінізму та перших століть н. е.,

Рис. 15. 1, 2 — бронзова річ; 3 — горщик з ями середньовічного часу.

знайдений речовий матеріал (скульптури, різni прикраси, побутові речі) дають змогу вважати, що наступні дослідження Тіри перспективні.

⁴⁶ IPE, I², 40, стор. 60—75.

⁴⁷ Б. Н. Граков, Материалы по истории Скифии в греческих надписях, ВДИ, 1939, № 3, стор. 310—312; А. И. Фурманская, Новый эпиграфический памятник из Тиры, СА, № 4, 1960, стор. 173—179.

Г. П. ІВАНОВА
(Сімферополь)

НЕОПУБЛІКОВАНІ СКУЛЬПТУРНІ ФРАГМЕНТИ ХЕРСОНЕСЬКОГО МУЗЕЮ

I

Рельєф з вапняку розмірами $0,32 \times 0,28 \times 0,6$ м, інв. № ГХМ 4576. Про походження даних немає. Плита обрамлена трохи висту-

Рис. 1. Рельєф із зображенням Діви. Херсонеський музей.

паючим бортиком. Верхня частина втрачена. Поверхня дуже пошкоджена вивітруванням каменю (рис. 1).

Зображення жіноча фігура в довгому хітоні, який закриває ноги, в стрімкому русі вліво. Права нога зігнута в коліні і висунута вперед, ліва відведена назад. В опущеній лівій руці знаходиться, очевидно, лук. Голова і піднята права рука втрачені разом з верхньою частиною плити.

Привертає увагу близькість рельєфу до херсонеських монет I ст. до н. е.—III ст. н. е. із зображенням Діви, яке відтворювало, як це довів О. М. Зограф, знамениту статую Діви II ст. до н. е.¹ На різних серіях цих монет фігура Діви зображується з різних точок, на цій підставі О. М. Зограф і вважає, що рельєф на монетах відтворює статуарний оригінал.

Близька аналогія з монетами дає підстави датувати рельєф у межах I—III ст. н. е. Більш точне датування його утруднене через відсутність даних про походження і погану збереженість самої пам'ятки.

На жаль, втрата голови і правої руки на рельєфі не дає нам можливості в усіх деталях зіставити атрибути з монетами. Безпідзубно, що права рука була піднята — в протилежному разі вона б збереглася, принаймні її нижня частина. Це говорить на користь того, що рука була зображена приблизно в тому ж положенні, як і на монетах, і, очевидно, також тримала дротик. Уявити голову можна за аналогією з монетами. Очевидно, на ній був баштовий вінець, що характеризує Діву як міську Тіху.

¹ А. Н. Зограф, Статуарные изображения Девы в Херсонесе по данным нумизматики, ИРАИМК, II, 1922, стор. 357 і далі, табл. XXXI, 4—13; його ж, Античные монеты, стор. 160, табл. XXXVI—XXXVIII.

Таким чином, розглядуваний рельєф відтворює знамениту культову статую Діви елліністичного часу, відому за згаданими монетами і деякими іншими пам'ятками херсонеського мистецтва (наприклад, золотий медальйон, знайдений у 1905 р. у катакомбі № 1662²). Очевидно, статуя Діви мала велику популярність у перші століття н. е.

Невеликі розміри рельєфу дозволяють припустити, що він був присвятним. Своїми масштабами, формою (рельєф трохи звужений догори) та характером обрамлення він близький до фракійських рельєфів, присвячених герою-кіннотнику та деяким іншим божествам. Особливо напрошується зіставлення з присвятними рельєфами Артеміди, оскільки іконографічний тип Діви на херсонеських монетах, а також та статуя, яку вони відтворюють, знаходяться в залежності від образу Артеміди-мисливиці. Невипадково до грецької літературної традиції Діва увійшла як «Таврійська Артеміда».

Близькою паралеллю може служити мармуровий рельєф з присвятним написом Артеміді з Глава Панега³. За розмірами він трохи менший херсонеського рельєфу із зображенням Діви ($0,225 \times 0,16 \times 0,03$ м), форма його не цілком прямокутна — він трохи звужується догори, верхня частина заокруглена. Херсонеський рельєф також трохи звужується догори, не виключена можливість, що втрачена верхня частина теж була заокругленою. Артеміда на фракійському рельєфі зображена в образі мисливиці, в стрімкому русі вправо. Поза її нагадує позу Діви на розглядуваному рельєфі і на монетах, з деякими різницями в деталях: її ліва рука, що тримає лук, простягнута вперед на рівні плеча, правою вона виймає стрілу із сагайдака, який висить за спину. На відміну від херсонеської Діви Артеміда зображена в короткому хітоні мисливиці і без головного убору. Незважаючи на велику пошкодженість рельєфу з Херсонеса, цілком очевидно, що трактовка його була значно більш площинною в порівнянні з фракійським рельєфом — це добре видно на складках, які збереглися біля правої ноги. Площинний характер трактування

деталей свідчить скоріше на користь пізнішого датування рельєфу II—III ст. н. е.

Аналогічне зображення Артеміди-мисливиці ми бачимо на фракійському рельєфі, знайденому в Штекліні поблизу Свіщова (Novaе)⁴. Розміри його $0,155 \times 0,105 \times 0,02$ м — менші, ніж розміри рельєфу з Глава Панега; форма і характер обрамлення, заокругленого у верхній частині, аналогічні. Артеміда зображена в такому ж короткому підперезаному хітоні, з луком у лівій руці, правою вона дістає стрілу із сагайдака, який висить за спину; на ногах у неї, очевидно, чоботи. Біля ніг — собака або лань. На відміну від рельєфу з Глава Панега, фігура Артеміди повернута в повний фас до глядача.

Той же тип Артеміди-мисливиці відтворює, безперечно, один з рельєфів, знайдених на Ай-Тодорі, з тією відміною, що Артеміда зображена на ньому в три четверті обороту вліво⁵. Розміри майже цілком збігаються з розмірами рельєфу із Свіщова — $0,15 \times 0,10$ м.

Цікаво, що М. І. Ростовцев, який видав ай-тодорські рельєфи, звернув увагу на схожість їх з херсонеськими монетами⁶, хоч він помилково вважав їх нехарактерними для фракійських святилищ. На цій підставі В. Д. Блаватський висловив навіть сміливе припущення про місцевий характер культу Артеміди в Хараксі⁷. Навряд чи є для цього достатні підстави, скоріше слід погодитися з Г. Кацаровим, який включив ай-тодорські рельєфи до списку безперечно фракійських пам'яток із зображенням Артеміди⁸.

Уlamok рельєфу того ж типу — невідомого походження — зберігається в Одеському археологічному музеї. Верх і низ плити втрачені. Розміри збереженого уламка: найбільша висота 0,21 м, найменша — 0,10 м, ширина — 0,18 м, товщина — 0,023 м. Таким чином, цей рельєф був трохи більший, ніж рельєф з

⁴ Gawril I. Kazagow, Antike Denkmäler in Bulgarien, Id I, XLII, 1927, Arch. Anz., стор. 341 і далі, рис. 25 на стор. 343. Інші рельєфи того ж типу див. С. Mihailov, вказ. праця, т. II, № 483, стор. 22, табл. 1: № 759, стор. 164, табл. 98.

⁵ М. И. Ростовцев, Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев на Ай-Тодоре, ИАК, в. 40, стор. 16, № 13, табл. V, 13. Про характер зображення Артеміди на інших ай-тодорських рельєфах (ИАК, в. 40, табл. V, 12, 14) судити важче через їх погану збереженість. Один з них (рис. 12), як вважав і М. И. Ростовцев, неправильно реставрований — складений з кусків різних рельєфів: так, обидві ноги Артеміди зігнуті в колінах і спрямовані в протилежні боки.

⁶ М. И. Ростовцев, вказ. праця, стор. 32.

⁷ В. Д. Блаватский, Харакс, МИА, № 19, 1951, стор. 258.

⁸ G. Kazagow, Thrake (Religion), Pauly-Wissowa, RE, 2-а серія, II півтом, Stuttgart, 1936, стор. 507.

² К. К. Косяшко-Валюжинич, Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., ИАК, в. 25, стор. 76, рис. 4; А. Н. Зограф, Статуарные изображения Девы, табл. XXXI, 15.

³ В. Добруски, Материалы по археологии на България, София, 1894, стор. 81, № 117, рис. 59 на стор. 65; G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, т. II, София, 1958, № 562, стор. 54, табл. 22.

Глава Панега, його масштаби наближаються до херсонеського рельєфу із зображенням Діви. Збереженість фігури Артеміди приблизно така ж сама, як і фігури Діви. Збереженість фігури Діви на херсонеському рельєфі: втрачені голова, плечі, частково права рука,

Рис. 2. Фракійський рельєф із зображенням Артеміди-мисливиці. Одеський музей.

а також ступня правої ноги. Значно краще збереглася поверхня, добре видно об'ємні, хоч і сумарно передані складки короткого, двічі підперезаного хітона, який розвивається від стрімкого руху фігури. В лівій руці лук так само як і на всіх розглянутих рельєфах. Артеміда зображена, як і на ай-тодорському рельєфі, повернутою на три чверті обороту, але не вправо, а вліво, як Діва на херсонеському рельєфі (рис. 2).

Заслуговує на увагу той факт, що на всіх наведених фракійських рельєфах фігура Артеміди зображується з різних точок, тимчасом як її поза, одяг і атрибути залишаються незмінними. Це дає нам право припускати, що в основі всіх наведених зображень лежить спільний статуарний прототип. Це була, очевидно, елліністична статуя Артеміди-мисливиці, типу так званої Артеміди Роспільозі, стилістично пов'язана з великим фризом Пер-

гамського олтаря та статуєю Ніки Самофракійської. Відомо кілька реплік цього типу, Найбільш збереженою є статуетка, знайдена на о. Самосі⁹. Поза і рух її майже точно збігаються з рельєфом Одеського музею. Руки втрачені. Наскільки можна судити по збережених уламках, положення їх також було близьким до розглянутих фракійських рельєфів, тільки ліва рука трохи відведенна назад, тоді як на фракійських рельєфах вона звичайно лежить в одній площині з фігурою (рис. 3).

Той же образ Артеміди-мисливиці відтворюють скельні рельєфи в Філіпах¹⁰. Вже Хьюзей, який видав їх, висловив думку про те, що популярність Артеміди — Діани у Фракії може бути пояснена її синкретизацією з місцевим фракійським божеством Бендідою. Деяку видозміну цього образу і атрибутив богині дають можливість простежити відкриті в 1920 р. скельні рельєфи. Іноді вона зображується з лавровою гілкою в руці¹¹. Ця містична гілка, яка відкривала вхід до аїду, характеризує богиню як хтонічне божество і підтверджує факт синкретизації фракійської Артеміди з Гекатою та Персефоною¹².

Фракійські Артеміда — Діана — Бендіда мають багато спільного з херсонеською Дівою, образ якої зливався в релігійних уявленнях херсонеських греків, а також у їх художній творчості з грецькою Артемідою. Прототипом зображення фракійської Артеміди на присвятних рельєфах послужила елліністична статуя кола Артеміди Роспільозі. Прототипом зображення Діви на херсонеському рельєфі і монетах I—III ст. н. е. була, як довів О. М. Зограф, статуя Діви, створена також в елліністичний час. О. М. Зограф висловив припущення про зв'язок цієї статуй з пергамським колом пам'яток¹³. Дослідники статуарного тилу Артеміди Роспільозі також ставлять їого в зв'язок з пергамською школою¹⁴. Не виклю-

⁹ Paul Grottemeyer, Eduard Schmidt, Die Entstehungszeit der Artemis Rospihllosi, Id I, XLIII, 1928, стор. 276, рис. 6.

¹⁰ Léon Heuzey et H. Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Париж, 1876, стор. 80 і далі, табл. 4.

¹¹ Charles Picard, Sur l'iconographie de Bendis, зб. «Гавріл Кацаров», ІАЙ, кн. XVI, ч. 1, Софія, 1950, стор. 27 і далі, рис. 3, 4.

¹² Charles Picard, вказ. праця, стор. 30; G. Kazakov, Thrace (Religion), Pauly-Wissowa, RE, стор. 508; там же (стор. 506 і далі) див. зведення фракійських пам'яток із зображенням Артеміди-мисливиці.

¹³ А. Н. Зограф, Статуарные изображения Девы, стор. 359.

¹⁴ Paul Grottemeyer, Eduard Schmidt, вказ. праця.

чена можливість, що херсонеська статуя Діви була створена під впливом образу грецької Артеміди, хоч звичайно в окремих деталях вона відрізнялася від нього.

На відміну від фракійської Артеміди херсонеська Діва зображувалася, як правило, в довгому хітоні. Ця деталь є мало характерною для зображення Артеміди в грецькому мистецтві, але все ж зустрічається в ряді пам'яток¹⁵ (наприклад, відома статуя Артеміди Колонна або аттічний рельєф кінця V ст. в Касселі¹⁶). Поза Артеміди кассельського рельєфу почасти нагадує розглянуті нами пам'ятки.

Подібно фракійській Бендіді, херсонеська Діва синкретизувалася з грецькою Артемідою. Але поряд з характерними рисами богині-мисливиці їй властиві деякі інші іконографічні деталі, добре відомі по монетних зображеннях, як, наприклад, баштовий вінець — атрибут міської Tīxi, що характеризує Діву як богиню — покровительку херсонеської держави. Ця риса виступає на перший план в її обрисі особливо в перші століття н. е.— час, до якого, очевидно, відноситься і розглянутий рельєф. В цьому відношенні вона також може бути зіставлена з Артемідою, яка неодноразово виступає в ролі богині — покровительки міст¹⁷. Дуже яскраво виступає ця риса в образі Артеміди Ефеської — синкретичного греко-східного божества¹⁸, з якою також можна до певної міри зіставити фракійську Бендіду та херсонеську Діву.

Уламок рельєфу II сіруватого крупнозернистого мармуру розмірами $0,09 \times 0,10 \times 0,025$ м, інв. № 22226. З розкопок Р. Х. Лепера 1911 р. Відомості про походження уламка збереглися тільки в щоденнику і польовому описі Лепера за 26 жовтня 1911 р. під № 1910. Уламок знайдено в північно-східній частині городища в приміщенні № 11 на південний схід від великої ями з піщчю, на четвертій підлозі¹⁹. Згадка про знайдені там же червонолакові черепки підказує дату уламка — перші століття н. е. Але з огляду на велику уривчастість і неповноту щоденників Лепера важко сказати щось більш певне. Лепер помил-

¹⁵ Roscher, Lexikon, I, стор. 605 і далі.

¹⁶ M. Bieber, Attische Reliefs in Cassel, AM, XXXV, 1910, стор. 9 і далі, табл. II.

¹⁷ P. Ratis, Diana, Daremberg—Saglio, Dictionnaire des antiquités, т. II, ч. I, стор. 148 і далі.

¹⁸ Там же, стор. 149 і далі.

¹⁹ К. Э. Гриневич, Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического (По неизданным материалам раскопок Р. Х. Лепера 1908—1913 гг.), Херсонесский сборник, III, Севастополь, 1931, стор. 84; Архив ХАМ, справа № 83, л. 10.

ково вважав уламок зображенням сидячої фігури.

Рельєф зображував, очевидно, Артеміду-мисливицю, яка поражає лань (рис. 4). Зберігся поділ її короткого хітона і частково нога. Коліном лівої ноги вона спирається на

Рис. 3. Статуетка Артеміди-мисливиці, знайдена на острові Самос.

круп тварини, повернутої вправо, придавлюючи її до землі. За цими деталями не важко відновити композицію рельєфу незважаючи на невеликі розміри збереженої частини уламка. Найближчою паралеллю до неї є херсонеські монети автономного періоду із зображенням Діви, яка поражає лань²⁰. На них, як і на багатьох інших херсонеських монетах, Діві надано вигляду грецької Артемі-

²⁰ А. Н. Зограф, Статуарные изображения Девы..., табл. XXXI, 3; його ж, Античные монеты, табл. XXXV, 23, XXXVI, 2, 3.

ди-мисливці. Але хітон її трохи довший, зборки видно і на нозі, яка упирається в землю. Вся група повернута не вправо, як на розглянутому вище рельєфі, а вліво. Як відмітив у своєму дослідженні О. М. Зограф,

Рис. 4. Рельєф із зображенням Артеміди, що влучає в лань. Херсонеський музей.

подібні композиції із зображенням людини, що поражає повалену тварину, були досить поширеними в античній скульптурі, особливо з часу Лісіппа. Характерним прикладом може бути бронзова група в Палермо, яка пов'язується з оригіналом Лісіппа — Геракл з Кірінейською ланню²¹. До того ж часу відноситься скульптурна група Ніки, яка заколює бика²². Ця композиція була зображена на балюстраді храму Афіни — Ніки²³. Не виключена можливість існування в V ст. подібної скульптурної групи, яка передувала балюстраді і одержала відбиття в художньому ремеслі²⁴. Неодноразово відтворювалася ця композиція в декоративних рельєфах римського часу, наприклад, на фризі базиліки

²¹ Вальдгауер, Лісіпп, Госиздат РСФСР, Берлин, 1923, рис. 20.

²² A. Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte*, I, рис. 609, 619. Цікаво відмітити знахідку мармурової групи Ніки, що заколює бика, в Керці, на горі Мітрідат, у 1884 р., ОАК за 1884 г., стор. X, I; Архів ІМК, спр. № 47/1884, арк. 24. Альбом рисунков археологіческої комісії 1884 г., арк. 4, рис. 1.

²³ R. Kekule, *Die Reliefs an der Balustrade der Athena-Nike*, Stuttgart, 1881, стор. 11, табл. VI; Rhys Carpenter, *The sculpture of the Nike temple parapet*, Cambridge, 1929, стор. 42, табл. XVII.

²⁴ Cecile Smith, *Nike sacrificing a bull*, IHS,

Ульпія²⁵ та арки Траяна в Беневенті²⁶. Той же тип композицій використовується звичайно в рельєфах Мітри, який поражає бика; ці рельєфи неодноразово зустрічалися в усіх провінціях Римської імперії²⁷.

В основі цих композицій лежить зображення реальної сцени жертвоприношення. Так звичайно заколювали жертвового барана або свиню²⁸. Традиційна поза і жести людини, яка поражає тварину, стійко і довго зберігалися в ремісничо-художній традиції і в своїй першооснові сходять до життєвих спостережень руху людини, що заколює жертвовану тварину. Викликані реальною необхідністю жести і рухи стали з часом ритуальними. Звідси — звичайна в усіх розібраних композиціях поза людини, яка придавлює коліном до землі кинуту тварину, лівою рукою держить її дуже відкинуту назад голову, в той час як правою встремлює ніж. У житті так заколювали порівняно дрібних жертвованих тварин. На пам'ятниках мистецтва ця поза часто надається божествам — Нікі, Ероту, Мітре. Цим підкреслюється їх могутність і надлюдська сила²⁹.

В грецькому мистецтві добре відомі також зображення Артеміди, яка поражає лань. Характерним прикладом можуть служити аттичний рельєф кінця V ст. до н. е. (блізько 425 р.) в Касселі³⁰, стилістично близький до скульптур Парфенона. Композиція його значно відрізняється від херсонеського рельєфу, більш близького до згаданих вище пам'яток культури та художнього ремесла. На касельському рельєфі Артеміда зображена стоячию в три чверті обороту вправо, в довгому підперезаному хітоні з великом одворотом,

VII, 1886, стор. 281—283; А. Н. Зограф, Кизикины, Коллекция С. Г. Строганова, сб. Эрмитажа, III, Л., 1926, стор. 68; Л. А. Ерохова, Перстень с изображением Ники, Гос. Эрмитаж, Труды ОАМ, т. I, Л., 1945, стор. 101—118.

²⁵ Л. Е. Ерохова, вказ. праця, табл. IV, рис. 2.

²⁶ S. Reinach, *Répertoire de Reliefs*, т. I, Париж, 1909, стор. 61, рис. 3. Див. також теракотовий рельєф із збірки Кампана (S. Reinach, *Répertoire de Reliefs*, т. II, Париж, 1912, стор. 269, рис. 3).

²⁷ S. Reinach, *Répertoire de Reliefs*, т. II, стор. 93; F. Cumont, *Mithra*, т. II, стор. 362, табл. V, 8, т. III, стор. 299, рис. 2.

²⁸ Stengel, *Zum griechischen Opferritual*, Id. I XVIII, 1903, стор. 113 і далі.

²⁹ Там же, стор. 120.

³⁰ M. Bieber, *Attische Reliefs in Kassel*, АМ, XXXV, 1910, стор. 9 і далі, табл. II, M. Бібер припускає, що рельєф служив метопою Героона або хореїчного пам'ятника на південному схилі Акрополя (див. там же, стор. 14 і далі).

у правій руці вона тримає список, справа внизу,— лань, зображенна в зменшенному масштабі. Маргарита Бібер, яка видала рельєф, не знаходить йому близьких аналогій серед пам'яток скульптури і порівнює його з вазовими розписами³¹.

Погана збереженість херсонеського рельєфу утруднює аналіз його стилю. Але, очевидно, що цього він найближче стоїть до пам'яток римського провінціального мистецтва, як, наприклад, рельєфів із зображенням Мітри. Характерною є різкість трактування складок. З цим погоджується і досить сумарне трактування оголених ніг Артеміди і тіла тварини. Можливо, і композиція не мала тієї трийності, що характерна для лісопівської групи Геракла з кірінейською ланью і що відчувається також на монетах із зображенням Діви, яка поражає лань.

III

Скульптурний фрагмент білого дрібнозернистого мармуру розмірами $0,11 \times 0,10 \times 0,065$ м з розкопок Р. Х. Лепера, № польового опису 16/10. Знайдений 28 січня 1910 р. у кутку західної стіни, у верхньому насику під баштою. Ці короткі й уривчасті дані містяться в польовому описі і щоденнику Лепера, які зберігаються в архіві Херсонеського музею³². Очевидно, згаданий ним «верхній насип» містив середньовічний шар (рис. 5, а, б, в, г).

Збереглася верхня частина голові чоловічої голови — густе волосся, лоб, основа носа, очі, верхня частина лівої щоки. Низ, права половина обличчя та тильна частина голови втрачені. З усіх боків є сколи. Місцями пошкоджена поверхня обличчя, особливо ліва брова та лоб над правим оком. Важко сказати, чи належав фрагмент круглій скульптурі, чи рельєфу. Судячи з його невеликих розмірів, віг міг бути уламком саркофага.

Незважаючи на незначні розміри збереженої частини фрагмента, він дуже виразний за характеристикою обличчя. Густа шевелюра, низький лоб та широкий ніс — його форма ясна, хоч втрачена його значна частина — дають підстави припускати, що тут був зображеній варвар. Обличчя вкрите зморшками: одна глибока зморшка пересікає лоб, дві різ-

кі зморшки, що перехрещуються, видні біля перенісся, поблизу зовнішнього кута лівого ока помітні «гусині лапки». Все це вказує на похилий вік зображені людини, а глибоко врізані зморшки на лобі і біля перенісся надають обличчю виразу страждання. Дуже цікаво зображені очі: праве око закрите, ліве трохи відкрите. Такі напівзакриті очі ми бачимо на голові умираючого перса з ex-voto Аталла I в Національному музеї у Римі³³. Цим прийомом майстер пергамської школи передав стан передсмертної агонії. На відміну від зображення умираючого перса на херсонеському фрагменті ліва зіниця передана пластично. Ця аналогія дає підстави припустити, що на херсонеському фрагменті зображене умираючого. Цьому відповідає і підkreслений вираз страждання. Зображення умираючого варвара — один з улюблених і характерних сюжетів римського історичного рельєфу. Особливо популярними подібні зображення стали в кінці II—III ст. н. е., починаючи з колони Марка Аврелія. Одним з найяскравіших прикладів цього є саркофаг Людовізі із зображенням битви римлян з варварами³⁴. Не виключена можливість, що херсонеський фрагмент належав саркофагу того ж типу.

Очевидно він і за часом не далеко відстоїть від саркофага Людовізі. В усякому разі найбільш імовірною його датою слід вважати III ст. н. е. Про це свідчить насамперед техніка, особливо широке застосування буравчика, так званого laufender Bohrer, за допомогою якого робляться не круглі заглиблення, а борозенки. Між окремими борозенками залишаються перемічки. Таким чином, пластична форма і рисунок пасом не передається, волосся сприймається як загальна мальовничі маса. Точна характеристика їх трактування утруднюється стертістю поверхні, але все ж місцями, особливо безпосередньо над лобом, збереженість досить добра, і можна скласти ясне уявлення про техніку обробки поверхні. Найбільш ранні приклади подібної манери роботи буравчиком, коли пластична форма цілком приноситься в жертву чисто живописним ефектам, можна вказати серед рельєфів колони Марка Аврелія³⁵. Але слід зважати на те, що вони були розріховані на сприймання з дуже великої віддалі.

³¹ M. Bieber, Attische Reliefs in Kassel, AM, XXXV, 1910, стор. 10.

³² Архів ХАМ, спр. № 71, арк. 30; спр. № 103, арк. 3.

³³ Lawrence, Later greek sculpture, Лондон, 1927, табл. 33.

³⁴ G. Rodenwaldt. Die Kunst der Antike. Propyläen-Kunstgeschichte, III, стор. 644.

³⁵ M. Wegener, Die kunstgeschichtliche Stellung der Marcussäule Idl., т. 46, 1931, стор. 152, рис. 45.

В портретній скульптурі на саркофагах II ст. буравчик застосовувався інакше. Найближчими паралелями до херсонеського фрагмента можуть служити вже згадуваний саркофаг Людовізі, близький до нього саркофаг Бальбіна в Копенгагені³⁶, а також портретні го-

та лівого ока. В цьому відношенні херсонеська голова скоріше може бути зіставлена з портретними скульптурами.

В римському портреті всі деталі передаються з великою точністю. В портретах республіканського періоду, які ще зберігають

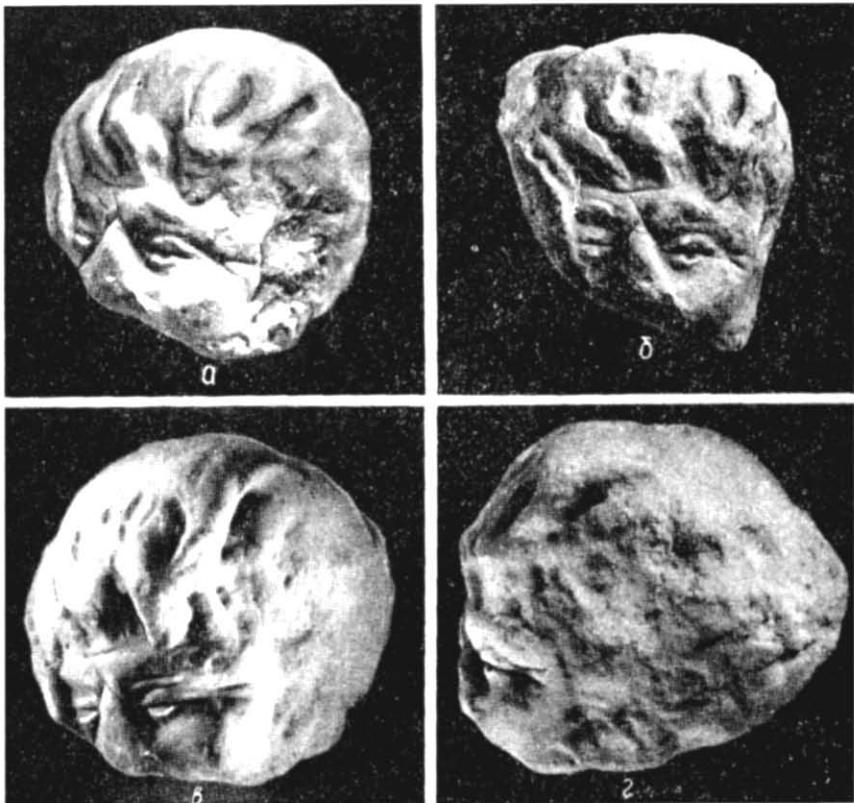

Рис. 5, а, б, в, г — фрагменти голови вмираючого варвара. Херсонеський музей.

лови варварів III ст. н. е.³⁷ Підкреслена експресія в передачі страждання, характерна для херсонеського фрагмента, також знаходить близькі паралелі в цьому колі пам'яток, особливо в зображеннях варварів на колоні Марка Аврелія³⁸ і саркофазі Людовізі³⁹. Але яскрава виразність цих пам'яток поєднується з дуже узагальненим трактуванням форм — підкреслюючи основне і головне, майстри римського історичного рельєфу кінця II—III ст. н. е. жертвують деталями і подробицями. В противагу цьому на херсонеській голові досить точно і детально передані зморшки на лобі, перенісці і біля зовнішнього ку-

сладковий зв'язок з поховальною маскою, зморшки передаються майже з документальною точністю⁴⁰. Значно більш узагальнений характер має їх трактування в портретних бюстах I ст.— початку II ст. н. е., але майже завжди в портретах літніх людей передаються горизонтальні зморшки на лобі, вертикальні — біля перенісся і «гусині лапки» біля зовнішнього кута ока⁴¹. Ті ж основні елементи зберігаються в найбільш реалістичних портретах III ст. н. е. (наприклад, портрет Філіпа Аравітіянина⁴², близький до нього за часом портрет трагічного поета або актора⁴³). Відмічені ці риси і на портретах Галліена в старості⁴⁴, позбавлених тієї ідеалізації

³⁶ CAH, V vol. of Plates, рис. 190c.

³⁷ A. Hekler, *Portraits antiques*, Париж, 1913, рис. 263.

³⁸ M. Wegner, вказ. праця, стор. 145, рис. 39; стор. 147, рис. 140; стор. 162, рис. 45.

³⁹ G. Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike*, стор. 648, 649.

⁴⁰ A. Неклер, вказ. праця, рис. 137.

⁴¹ Там же, рис. 135, 142, 225, а, 233.

⁴² Там же, рис. 293, а, в.

⁴³ Там же.

⁴⁴ H. P. L'Orange, *Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts*, Осло, 1933, рис. 8, 9.

і класицизму, які характерні для портретів молодого Галліена⁴⁵. До часу Галліена Гаррисон відносить портретну голову жерця з Афінської агори, яка має яскраву характеристику похилого віку і відмічена рисами страждання⁴⁶.

Одним з найближчих за характеристикою обличчя до херсонеського фрагмента пам'яток римської скульптури другої половини III ст. н. е. є портретне зображення архігалла (верховного жерця Кібелі) на кришці саркофага, знайденого в некрополі «Священного острова», в гробниці № 75⁴⁷. Коротке волосся архігалла трактоване зовсім інакше, ніж густа шевелюра варвара херсонеського рельєфу,— без застосування буравчика, чисто графічними прийомами. Але характеристика старого, вкритого зморшками і викривленого стражданням обличчя має багато спільногого з херсонеським фрагментом, хоч у зв'язку з сюжетом в портреті архігалла виразність у передачі страждання не доходить до такого ступеня гостроти, як на херсонеському рельєфі голови умираючого варвара.

Особливістю портретної скульптури III ст. н. е., так само як і історичного рельєфу цього часу, є гостра психологічна характеристика обличчя. З цим пов'язані і виразно позначені зморшки на згаданих портретних бюстах. На відміну від більш раннього римського портрета, де вони характеризують тільки похилий вік зображених осіб, у пам'ятках III ст. вони передають насамперед їх характер і душевний стан. Таку ж роль відіграють зморшки і на рельєфі херсонеської голови, підкреслюючи вираз страждання на обличчі умираючого.

Таким чином, херсонеський фрагмент тісно пов'язаний з реалістичним напрямком у римському портреті і рельєфі другої половини III ст. н. е., який характеризується гострою психологічною виразністю і живописною манерою трактування форм. Цей напрямок звичайно розглядається як відродження найпрямішої римської реалістичної традиції⁴⁸.

⁴⁵ H. P. L'Orange, Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts, рис. 7.

⁴⁶ E. B. Harrison, Portrait Sculpture, «The Athenian Agora», I, Прінстоун, 1953, стор. 63 і далі, № 49, табл. 31.

⁴⁷ Guido Calza, La necropoli del porto di Roma nell'Isola Sacra, Рим, 1940, стор. 205 і далі, рис. 108—109.

⁴⁸ G. Rodenwaldt, Eine spätantike Kunstströmung in Rom, RM, т. XXXVI—XXXVII, 1921/22, стор. 58 і далі; його ж, Zur Kunstgeschichte der Jahre 220 bis 270, Jdl, т. 51, 1936, стор. 82 і далі; його ж, Römische Reliefs, Vorstudien zur Spätantike, Jdl, т. 55, 1940, стор. 12 і далі.

Римська традиція, коріння якої беруть свій початок у так званому веризмі республіканського періоду, ясно відчувається в деяких деталях херсонеської голови, так само як і в близькому до неї портреті архігалла з некрополя «Священного острова». В той же час близька аналогія в трактуванні очей на херсонеському рельєфі і на рельєфі з головою умираючого перса змушує порушити питання про використання цим напрямком деяких прийомів елліністичного мистецтва, зокрема пергамської школи. Традиції і зразки пергамської школи широко використовуються в римському мистецтві, починаючи з другої половини I ст. н. е., ім віддають данину наяві деякі класифікуючі пам'ятки II ст.⁴⁹

Все сказане про тісний зв'язок херсонеського фрагмента з римською скульптурою III ст. підказує висновок про те, що він належав привозній пам'ятці, найімовірніше — саркофагу. На користь цього припущення говорить і матеріал — білий дрібнозернистий мармур. Як техніка виконання, так і стилістичні особливості фрагмента не дають підстави вважати, що він зроблений місцевими майстрами.

Обставини знахідки фрагмента не суперечать його датуванню III ст. н. е.: значна частина херсонеських скульптур, не тільки пізньоримських, а й більш ранніх, знайдена в середньовічних шарах або в кладах середньовічних будинків, де вони застосовувалися як будівельний матеріал.

IV

Уламок надгробного рельєфу білого крупнозернистого мармуру. Розміри: 0,27×0,19×0,66 м (рис. 6). Інвентарний номер 15400. З розкопок К. К. Косцюшко — Валюжинича біля південно-східних воріт Херсонеса⁵⁰.

На уламку зображена стояча чоловіча фігура, задрапірована в гіматій, кінець якого перекинутий через опущену ліву руку, яка тримає сувій. Права рука зігнута в лікті і притримує край гіматія. Права нога служила опорою, ліва трохи відставлена і зігнута в коліні. Втрачені ступні ніг, голова, шия та праве плече. Права рука дуже пошкоджена великим сколом. Всі краї рельєфу обламані, тому важко сказати, чи були зображені поруч із збереженою будь-які інші фігури.

⁴⁹ H. Möbius, Pergamenisches in Rom, AM, LV, 1930, стор. 273 і далі; G. Rodenwaldt, Sarcophag-Miscellen, Jdl, т. 53, 1938, з/ч, Arch. Anz., стор. 386—389.

⁵⁰ ИАК, в. 1, стор. 53; Архів ХАМ, спр. № 8, арк. 44.

Такі стоячі задрапіровані фігури добре відомі на херсонеських надгроб'ях головним чином I—II ст. н. е.⁵¹ Іноді надгробний рельєф складався із зображення однієї такої фігури, але часто зображуються подружні пари, як наприклад, на відомій стелі Феагена і Ма-

Рис. 6. Фрагменти надгроб'я із зображенням задрапірованої, чоловічої фігури. Херсонеський музей.

карії⁵², або стелі з написом γυνὴ Ταυρικὴ⁵³. Як правило, вони супроводяться маленькими фігурками рабів.

Тип задрапірованої стоячої чоловічої фігури бере початок у відомій грецькій статуй Есхіна⁵⁴, яка відноситься до кінця IV ст. до н. е. і пов'язана з школою Лісіппа. Цей статуарний тип був дуже популярний в елліністичний час, особливо часто він використовувався в надгробних пам'ятниках. Найбільш відомим елліністичним варіантом цього типу є надгробна статуя юнака з Еретрії⁵⁵, яка відноситься до кінця II ст. до н. е. і яка в свою

⁵¹ K-W, № 465—468.

⁵² K-W, № 355, табл. XXIV; IPE, I, 215.

⁵³ K-W, № 408, табл. XXVIII, ОАК за 1898 р., стор. 114, рис. 14; MAP, № 23, стор. 17; № 20; IPE, IV, 142.

⁵⁴ A. Hekler, *Portraits antiques*, Париж, 1913, табл. 53.

⁵⁵ A. Hekler, *Portraits antiques*, табл. 56; M. Collignon, *Les statues funéraires dans l'art grec*, Париж, 1911, стор. 283, рис. 145.

чергу стала прототипом численних надгробних статуй і рельєфів, поширені у різних областях античного світу в пізньоелліністичний і римський час⁵⁶. Характерним прикладом можуть служити надгробні статуї римського часу, знайдені при розкопках Афінської агори⁵⁷. Вони значно поступаються якістю виконання своїм елліністичним прототипам, відрізняються від них набагато більшою жорсткістю і сухістю трактування деталей. За спостереженням Е. Гаррісон, це загальне враження сухості в значній мірі залежить від характеру трактування зборок — значно більш живого та різноманітного у Есхіна та юнака з Еретрії. Для цих статуй дуже характерні горизонтальні лінії у середній частині фігури, вони виразно підкреслюють пластику тіла. Навпаки, в передачі драпіровки статуй Афінської агори різко переважають одноманітні лінії, що перетинаються по діагоналі і приховують ліплення форм тіла. В дуже схематизованій формі цей тип повторюється на пізньоримських та ранньохристиянських саркофагах, наприклад на саркофазі з Карфагена в музеї Алауї із зображенням пір року⁵⁸. Сухість трактування, пов'язана з ремісничим виконанням, ще яскравіше виявлена в численних пам'ятках римської провінціальної скульптури. Велике поширення цього статуарного типу і разом з тим його стандартний характер, а також ремісниче виконання наочно ілюструє велика колекція подібних статуй з Філіппополя, яка зберігається в музеї Пловдіва⁵⁹. Такі ж статуї зустрічаються серед надгробних рельєфів Фракії⁶⁰.

Цей статуарний тип добре відомий і в Північному Причорномор'ї, зокрема на Боспорі.

Найкращим його зразком може служити аналіська статуя Неокла⁶¹. В боспорському

⁵⁶ E. Buschow, *Das hellenistische Bildnis*, Мюнхен, 1949, стор. 45, рис. 9, 10.

⁵⁷ E. B. Harrison, *Portrait Sculpture, «The Athenian Agora»*, I, Прінстоун, 1953, стор. 75, № 57—62, табл. 38—40.

⁵⁸ M. Lawrence, *Season sarcophagi of architectural type*, AJA, LXII, 3, 1958, табл. 76, рис. 15.

⁵⁹ Водач на народнія Археологически музей в Пловдив, Софія, 1957, стор. 39, рис. 24. Статуя того ж типу, яка відноситься до II—III ст. н. е., знайдена в Сапаревій бані, див. Теофіл Иванов, Археологически проучувания при Сапарева баня, ИБАИ, XXI, 1957, стор. 225 і далі, рис. 18.

⁶⁰ Милко Мирчев, Гръцки епиграфени паметници от Черноморското крайбрежие и вътрешностата. Видбиток «Известията на Варненско Археологическо д-во», VIII, 1951, стор. 10 і далі, рис. 22—23.

⁶¹ М. И. Кобылина, Скульптура Боспора, МИА, № 19, стор. 141 і далі, рис. 1, 2.

надгробному рельєфі часто зустрічаються задрапіровані чоловічі фігури, які походять від того ж статуарного прообразу⁶².

Немає необхідності збільшувати кількість прикладів, які свідчать про надзвичайно велике поширення розглядуваного типу в круглій скульптурі і рельєфі різних районів античного світу. Херсонес не був тут винятком.

Херсонеські надгроб'я цього типу не рівноцінні за якістю виконання. Проте всім ім в значній мірі властива характерна для римського часу сухість драпіровок, пов'язана з відміченням Е. Гаррісон переважанням діагональних ліній. Та ж схема спостерігається і в фрагменті, що публікується. В пізніших херсонеських надгроб'ях ця сухість доходить до повного схематизму: одноманітний рисунок поєднується з спрощеним графічним трактуванням⁶³. В кращих пам'ятках, як наприклад надгроб'я з написом γυνὴ Ταυρική, зображені передані більш реельєфно, із застосуванням світотіні. До цієї групи примикає і розглядуваній фрагмент, хоч він все ж більш схематичний, ніж «Таврічанка». Очевидно, він також може бути датований початком I ст. н. е.

Слід відмітити одну деталь нашого фрагмента: наскільки дозволяє судити збереженість кисті правої руки, що підтримувала край плаща, її пальці складені в характерному ритуальному жесті: великий, вказівний та середній пальці витягнуті прямо, підмізинний та мізинець пригнуті до долоні. Так само складені і пальці лівої руки, що тримає сувій. Цей жест, пов'язаний, очевидно, з культом Сабазія, досить часто зустрічається на херсонеських надгроб'ях. Невідомою досі деталлю є те, що в ритуальному жесті складені пальці не тільки правої, як звичайно, а також і лівої руки.

V

Права половина надгробної стели білого мармуру⁶⁴ розмірами $0,49 \times 0,31 \times 0,09$ м. Інв. № 4552. Знайдена в 1892 р. в насипу некрополя біля південно-східної стіни Херсонеса, в одному місці з надгроб'ям архонта Газурія (рис. 7).

⁶² K-W, № 486, табл. XXXIV, № 492, 511, табл. XXXV, № 505, 530, табл. XXXVI, 460, 464, 468, табл. XXXVII.

⁶³ K-W, № 466; ОАК за 1899 г., стор. 13, рис. 21; ИАК, в. I, стор. 40, рис. 38.

⁶⁴ ОАК за 1892 г., стор. 26; K-W, № 465 (опис без ілюстрації). Архів ХАМ, спр. № 3, арк. 50; спр. № 58, альбом IV, фото № 1, 19, 40; альбом XL фото № 38 (36), 42 (40); фотоархів ХАМ, № 555.

Збереглася задрапірована чоловіча фігура, подібна описаній вище, що відтворює тип Есхіна. Опущені ліва рука скована під плащем і підтримує його кінець, який трохи розвівається. Справа видно доричний пілястр.

Рис. 7. Права половина мармурового надгроб'я із зображенням задрапірованої чоловічої фігури. Херсонеський музей.

Над його капітельлю, як припускають Кизерицький і Ватцінгер,— основа арки. Частково зберігся край обрамлення. Втрачені верхня частина і низ надгроб'я разом із ступнями ніг фігури. Обличчя збито.

К. К. Косцюшко-Валюжинич припускає, що цей уламок належить до надгроб'я архонта Газурія⁶⁵. На рисунку (рис. 8), що зберігся в архіві Херсонеського музею, він зіставив обидва уламки⁶⁶. В правій половині рельєфу надгроб'я Газурія видні ступні ніг чоловічої фігури. Проте це зіставлення від-

⁶⁵ IPE, I², 471; K-W, № 409, табл. XXVIII; ОАК за 1892², стор. 26, рис. 23.

⁶⁶ Архів ХАМ, спр. № 3, арк. 50, рис. 766.

кинули Кизерицький і Ватцінгер, які відмітили незбіжність масштабів розглядуваної фігури з масштабами фігур надгроб'я Газурія. Крім цього, слід відмітити різницю мармуру — білого, дрібнозернистого в розглядува-

Рис. 8. Мармурове надгроб'я, зображене на рис. 7.
Рисунок Косцюшко-Валюжинича. Архів Херсонеського музею.

ному фрагменті і синюватого — на стелі Газурія. Нарешті, не збігаються і стилі обох фрагментів. За композицією те надгроб'я, до якого належав розглядуваний уламок, близьке до стели Газурія. В лівій половині рельєфу, очевидно, знаходилася стояча задрапірована жіноча фігура. Дуже імовірно, що це був також надгробний пам'ятник сім'ї, яка належала до правлячої верхівки Херсонеса — на користь цього припущення говорить відносно великий розмір рельєфу, дорогий мармур та добра якість виконання.

Можливо, що розглядуваний рельєф відноситься до більш раннього часу, ніж надгроб'я Газурія, яке Кизерицький і Ватцінгер

датували початком І ст. н. е. До того ж часу відносили вони і рельєф, що цікавить нас. Але з цим важко погодитися: рельєф належить до кращих зразків цього типу. Поза фігури жива і свободна. Під одягом відчувається тіло. Пластичне трактування зборок багате і різноманітне, рисунок їх позбавлений схематизму, в передачі їх використовується світотінь. Нижній кінець плаща, який розвивається, підкреслює рух фігури. Ця деталь, не зовсім звичайна на елліністичних надгроб'ях, неодноразово зустрічається в скульптурах пергамської школи⁶⁷, з якою, можливо, був пов'язаний майстер херсонеської пам'ятки; її слід вважати якісною грецькою роботою і датувати часом не пізніше І ст. до н. е.

Можливо, пізнішим, схематизованим наслідуванням її є надгроб'я Аполлонія, сина Менандра⁶⁸. Тут досить точно зовнішньо скопійоване розташування зборок та інші деталі, але зовсім немає жвавості і свободи нашого рельєфу.

VI

Масивний вапняковий блок розмірами $0,38 \times 0,30 \times 0,10$ м з обламаними краями (інв. № 4533). На лицьовому боці зображені: зліва бородата голова чоловіча в фас, з шию і частиною грудей; справа — такої ж висоти чоловіча фігурка, що стоїть у фас, з великою головою та маленьким тулем на коротких ніжках (рис. 9). Рельєф плоский, трактування його чисто геометричне, голови — у вигляді правильних овалів, які закінчуються внизу загостреними клиноподібними борідками, носи у вигляді виступаючих в плоскому рельєфі прямокутників, роти зображені поглибленими горизонтальними лініями, які сходяться біля перенісся, дугоподібні брови намічені рельєфно, очі лежать плоско, вузькі, з рельєфно виступаючими повіками, на маленький фігурці вії зображені насічками. Графічно нанесені волосся і борода. Фігурка непропорційно маленька у відношенні до голови. Дано цілком сумарно, у вигляді прямокутного обрубка, ноги ледве намічені, рук взагалі нема, поверхня цілком плоска і гладка. Оскільки краї блока з усіх боків обламані, можна припустити, що перед

⁶⁷ Див., наприклад, статую Посейдона, знайдену в Пергамі: L. Alscheg, Griechische Plastik, т. IV, Берлін, 1957, табл. 30в; табл. 15а, б, табл. 24 — жіночі статуй з Пергама, які характерні живописним трактуванням драпіровок.

⁶⁸ IPE, I, 464; ИАК, в. 2, стор. 8, рис. 8; K-W. № 468, табл. XXXIII.

нами — фрагмент якоїсь рельєфної композиції.

Короткий опис уламка, без ілюстрації, є у Кизерицького і Ватцінгера⁶⁹. Опис неточний: у ньому говориться, що зображені два бюсти, можливо, чоловіка і жінки. Отже, вказані автори не зрозуміли, що поруч з бюстом зображена ціла, хоч і дуже примітивно передана, непропорційна фігура, причому безпрем'ично чоловіча, оскільки у неї ясно видно бороду. Можна було б припустити, що мова йде про іншу пам'ятку, тим більше, що Кизерицький і Ватцінгер вказують трохи інші розміри: $0,36 \times 0,41 \times 0,13$ м. Але іншої пам'ятки, яка б підходила до цього опису, в херсонеському музеї немає. Тому, очевидно, слід говорити про неточність в описі. Що ж до розбіжності розмірів, особливо ширини (на 0,11 м більше дійсної), то її можна пояснити тим, що в той час збереженість країв плити була країщою. Розбіжність величин висоти і товщини плити на 2—3 см не має істотного значення, бо таке розходження завжди можливе при обмірі громіздких і неправильних за формою кам'яних блоків. Як вказують Кизерицький і Ватцінгер, ця пам'ятка знайдена в 1896 р. Вона згадується в звіті Археологічної комісії за 1896 р. при переліку знахідок в насипу херсонеського некрополя⁷⁰: «В насипу, який покривав цю частину некрополя, знайдені: дві кам'яні гостроконечні прикраси стародавньогрецьких надгроб'їв; кам'яне надгроб'я у вигляді портика з колонками і карнізом; три надгроб'я з місцевого каменю (одне $1' 8'' \times 10'' \times 5''$ із зображенням жіночого бюста грубої роботи, друге $2' 11'' \times 1' \times 6''$ з дуже грубим зображенням чоловічого бюста⁷¹, третє $1' 2'' \times 1' 4''$ з грубим зображенням двох, поряд вміщених бюстів en face великого і малого). Прим. 2: обличчя тут зображені не рельєфно, а у вигляді плоских кругів з врізаними в них очима, носом і ротом; надгроб'я такого грубого виконання зустрічаються вперше, деформований череп, зверху якого лежали вкупі сім бронзових монет — одна пізньоримська неясна, одна — Аркадія, три Льва I, дві — Юстініана I". Очевидно, згадане тут надгроб'я «з грубим зображенням

двох, поряд вміщених бюстів en face, велико-го і малого» — це і є пам'ятка, що нас ціка-вить; їй цілком відповідає докладний опис у примітці (обличчя тут зображені не рельєфно, а у вигляді плоских кругів з врізаними в

Рис. 9. Надгроб'я із зображенням бюста чоловіка та маленької фігурки. Херсонеський музей.

них очима, носом і ротом». На підставі тих нечисленних даних про обставини знахідки, які є у звіті, ми маємо право припустити, що це — надгроб'я і що його можна датувати пізньоримським часом, найімовірніше IV ст. н. е., на підставі спільніх знахідок, зокрема монет, а також деформованого черепа. Звичайно, спільні знахідки в насипу некрополя не дають можливості робити цілком надійні висновки, особливо щодо датування, але все ж таки в цьому разі спільні знахідки досить характерні і однорідні — всі вони відносяться до пізньоримського часу або раннього середньовіччя.

Слід вирішити питання про тлумачення зображення і його можливу реконструкцію, оскільки всі краї плити обламані і збережений рельєф може бути частиною композиції, що не дійшла до нас цілком.

Стіль зображення — його абсолютна площинність, сумарність і схематизм, геометризація форм, а так само і матеріал свідчать,

⁶⁹ К-В, № 766, 5, стор. 139.

⁷⁰ ОАК за 1896 р., стор. 191; Архів ХАМ, спр. № 58, альбом IV, фото № 30, альбом XI, фото № 24 (26).

⁷¹ К-В, 766, 2; А. П. Іванова, Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями, СА, VII, 1941, стор. 119; Архів ХАМ, спр. № 58, альбом IV, фото № 51; альбом XI, фото № 23 (25); фотоархів ХАМ, № 566.

що це — робота місцевого майстра. Нашу пам'ятку можна пов'язувати у стилістичному відношенні з численною групою місцевих херсонеських надгробків римського часу, для яких характерним є надзвичайно примітивне виконання і відсутність будь-яких грецьких або латинських написів⁷². Очевидно, ці над-

Рис. 10. Надгроб'я тавра. Херсонеський музей.

гроб'я, так само як і рельєф, що нас цікавить, зображують якихось представників місцевого населення. Всі вони відрізняються характерними пропорціями обличчя — широкого у верхній частині і різко звуженого до підборіддя. Це враження посилюється формою клиноподібної бороди, яку ми бачили і на великому бюсті, і на маленькій фігуці. Ця форма бороди становить характерну рису усієї згаданої групи місцевих херсонеських, очевидно, таврських надгробків. Таку ж клиноподібну бороду ми бачимо на стелі тавра, знайденій поблизу Сімферополя (стела зберігається в Одеському археологічному му-

⁷² А. П. Іванова, вказ. праця, стор. 118 і далі, рис. 12, 13; М. А. Наливкина, О некоторых памятниках античной эпохи Северо-Западного Крыма, СА, VI, 1940, стор. 114 і далі, рис. 4а, б.

зеї⁷³), і на зображені пішого воїна — тавра, який б'ється з боспорським вершником, у розтисі Стасівського склепу⁷⁴. Рельєф 1896 р. також, очевидно, можна віднести до серії таврських надгробків.

За спостереженням антрополога К. Ф. Соколової, структура і тип обличчя на стелі близькі до черепів з таврських поховань, матеріал яких зберігається у Відділі античної і середньовічної археології.

До тієї ж групи зображень таврів відноситься, мабуть, і надгроб'я Херсонеського музею, інв. № 4280⁷⁵. Надгроб'я зроблено також з місцевого вапняку і являє собою рельєфне зображення чоловічого бюста, вірніше, голови з шию, встановленого в нішу⁷⁶. Поверхня надзвичайно пошкоджена, але характерна форма клиноподібної бороди простежується досить чітко (рис. 10)⁷⁷.

Всі ці надгроб'я виконані дуже примітивно, риси обличчя передані схематично, зведені до найпростіших геометричних форм.

Таке поєднання примітивізму, спрошеного трактуванням форм з точною передачею реальних етнічних особливостей неодноразово спостерігається в мистецтві римських провінцій.

Можна вказати на деякі характерні приклади в мистецтві Гельвеції⁷⁸, в пізніх пам'ятках Фракії, наприклад надгроб'я подружжя, знайдене в кріпості Абрітус і датоване IV ст.⁷⁹, тощо.

Кого ж зображує велика голова і маленька фігурка херсонеського надгроб'я? Вирішення цього питання пов'язане з певними труднощами.

Плита являє собою уламок, і збереженість її не дає можливості реконструювати первісний вигляд — залишається неясним, чи були зображені ще будь-які фігури або бюсти, а також чи було тут архітектурне обрамлення. Але саме зіставлення великого бюста і маленької фігури мимоволі змушує згадати надзвичайно характерний для римського мистецтва

⁷³ К.-В., № 442, табл. XXXII; АДЖ, табл. XXXV, 1.
⁷⁴ АДЖ, табл. LXXVIII, 1.

⁷⁵ К.-В., № 766, 4, ОАК за 1896 г., стор. 191; Архів ХАМ, справа № 58, альбом IV, фото № 30; альбом V, фото № 31; альбом XI, foto № 7.

⁷⁶ В цьому розумінні його можна порівняти з «примітивами» другого кільця башти Зенона або бюстами, вирізаними на стіні склепу № 1480.

⁷⁷ Пор. А. П. Іванова, вказ. праця, стор. 119, рис. 13.

⁷⁸ W. Déoppe, L'art romain en Suisse, Женева, 1942, рис. 60, 61.

⁷⁹ Милко Мирчев, Гръцки епиграфски паметници от Чорноморското крайбрежие и вътрешността, въдбиток «Известията на Варненското археологическо д-во», VIII, 1951, стор. 10, рис. 21.

тва тип сімейного надгроб'я із зображенням батька, матері і дитини. Яскравим прикладом тут може служити надгроб'я вільновідпущеника Вібія і його сім'ї, де ми бачимо погруддя чоловіка і жінки, а між ними, в значно меншому масштабі,— бюст дитини.

Цей тип сімейного надгроб'я набув досить великого поширення майже в усіх провінціях Римської імперії. Численні пам'ятки цієї категорії знайдені у Фракії, що для нас особливо цікаво в зв'язку з її терitorіальною близькістю і культурною спорідненістю з Північним Причорномор'ям. Прикладом може служити видане Калинкою надгроб'я з двома бюстами і дитячою фігурою⁸⁰.

Серед знахідок цього типу можна вказати на мармурове надгроб'я Маркелла і його дружини, знайдене в античному некрополі біля с. Ширбанове поблизу Петрич⁸¹.

Тип сімейного надгроб'я, в якому бюсти дорослих членів сім'ї знаходяться поруч з фігурою дитини, зображені на весь зріст (звичайно на відміну від херсонеського рельєфу у вигляді статуї на постаменті), часто зустрічається серед пам'яток північно-східної Македонії⁸². Ці пам'ятки дають найбільш близьку аналогію до херсонеського рельєфу за композицією хоч жоден з них, включаючи і найпізніші, що відносяться до IV ст. н. е., тобто одночасні в херсонеським рельєфом, не доходять до того ступеня геометризації форм, яка характерна для херсонеського рельєфу.

Стилістичною паралеллю до херсонеської пам'ятки може служити надгроб'я з латинським написом, яке походить з Верхньої Паннонії; над написом поміщені дві голови геометричного стилю без ший і плечей⁸³.

Сімейні та групові портрети зустрічаються також серед надгроб'їв Римської Галлії⁸⁴.

⁸⁰ Kalinka, Schriften der Balkankommission, IV, рис. 108.

⁸¹ Д. Дечевъ, «Антични паметници», ИБАИ, т. XII, св. 2, 1938, стор. 284, рис. 88.

⁸² Пор. Димитръ П. Димитровъ, Портретъ върху античните надгробни плочи отъ римско време въ североизточна Македония, ИБАИ, т. XIII, 1941, стор. 28, рис. 35; стор. 37, рис. 50; стор. 44, рис. 62; див. також «Надгробният медалион от долината на средна Струма през римската епоха», Годишник на Софийския Ун-т, Ист. фил. ф-т, XLI, 1945/46, стор. 15, рис. 10.

⁸³ V. Hoffmeyer, B. Sarria. Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, № 23, стор. 13.

⁸⁴ Див., наприклад, Espérandien, т. IV, стор. 90, № 3265, стор. 111, № 2958; стор. 279, № 3240; стор. 290, № 3263.

Характерним прикладом є бюст чоловіка з дитиною, дуже примітивного виконання⁸⁵.

Тип римського сімейного надгроб'я знайшов своє відбиття і в мистецтві східних провінцій і областей Римської імперії.

Кількість подібних прикладів можна значно збільшити, але справа не в цьому: наведений матеріал цілком достатній, щоб твердити про велике поширення цього типу сімейного надгроб'я в римському провінціальному мистецтві.

Мимоволі напрошується висновок про те, що херсонеський рельєф із зображенням великого бюста і маленької фігури, незважаючи на його дуже примітивний характер, є також одним з місцевих варіантів такого сімейного надгроб'я — що це зображення батька з сином. Можливо, доречно доповнити його жіночим бюстом справа від маленької фігурки, а можливо і ще рядом бюстів — на зразок фракійських і македонських пам'яток. Але не виключена й інша можливість — що його композиція обмежувалася двома збереженими зображеннями. Тоді найближчою паралеллю йому за композицією могло б служити паннонійське надгроб'я вільновідпущеника Тіта Флавія з двоярусним рельєфом. На рельєфі верхнього ярусу, що знаходився в ніші, ми бачимо погруддя чоловічої фігури і поруч з ним стоячого на весь зріст хлопчика⁸⁶.

Не цілком зрозуміло, чого на херсонеському надгроб'ї і батько і син зображені бордатими: звичайно на таких сімейних надгроб'ях ми бачимо зображення дорослого і дитини.

Постає питання про можливість іншого його тлумачення — як зображення пана з рабом або вільновідпущеником.

Римське провінціальне мистецтво дає аналогію до такого роду композиції — це надгроб'я центуриона Марка Целія в Боннському провінціальному музеї⁸⁷. Марк Целій зображеній стоячим у фас, до пояса, в панцирі з усіма знаками. По обидва боки зображені бюсти двох його вільновідпущеників на п'єдесталах. Все зображення поміщене в ніші, обрамлені плоскими пілястрами і увінчані трикутним фронтоном.

Що ж до херсонеських надгроб'їв, то вони дають нам досить численну серію традиційних умовних зображень рабів і слуг у вигля-

⁸⁵ Espérandien, т. III, стор. 185, № 2105.

⁸⁶ A. Schobeg, Die römischen Grabsteine aus Noricum und Pannonia, Віден, 1923, стор. 78 і далі, рис. 94.

⁸⁷ M. Sieburg, Das Denkmal der Varusschlacht im Bonner Provinzialmuseum, Bonner Jahrbücher, 1930, стор. 83, рис. 5.

ді маленьких фігурок, як це широко практикувалося в надгробних пам'ятках різних районів античного світу. Аналогій до надгроб'я Марка Целія Херсонес не дає, очевидно, воно взагалі є більш або менш унікальним за композицією.

Можливо, в маленькій фігурці херсонеського надгроб'я слід вбачати раба, зображеного в зменшеному масштабі в порівнянні з паном.

Проте такому тлумаченню суперечить характер композиції: великий бюст і маленька

фігурка, зображені в цілком однаковому фронтальному положенні і поміщені поруч — це ставить їх нібито на один рівень; незважаючи на різницю в масштабах, тут немає звичайного різкого протиставлення пана і раба, до того ж і характеристика облич цілком однакова.

Таким чином, найімовірніше вважати це херсонеське надгроб'я зображенням батька з сином, причому, очевидно, син тут — не дитина, як це звичайно зображується в римських сімейних надгроб'ях, а доросла людина.

Е. І. СОЛОМОНІК
(Сімферополь)

ПРО ЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНА «ТАВРОСКІФИ»

На відміну від скіфських племен, які занимали широкі степові простори на півдні нашої країни, таври, за даними античної традиції (починаючи з Геродота), жили на території Кримського півострова, точніше, в його південній частині, що одержала від них і свою назву — Тавріка.

Історія скіфів і таврів, різних також рівнем розвитку, економікою та культурою, простежується, хоч не в однаковій мірі докладно, як за писемними джерелами, так і за археологічними даними.

З перших століть нашої ери в ряді писемних джерел і, насамперед, у Плінія, Птоломея, Плутарха та Арріана, з'являються нові, складні найменування: тавроскіфи та скіфо-таври, які вимагають спеціального розгляду.

Поки що ми мали в своєму розпорядженні тільки свідчення стародавніх авторів, до того ж досить різноманітні. Можна було думати, що ці назви — літературна вигадка вчених географів, штучні терміни. Але знахідка боспорського напису початку III ст. н. е. із згадкою тавроскіфів¹ змушує повірити в їх історичне існування.

Тоді виникло інше питання: чи слід їх ототожнювати із скіфо-таврами, чи ця назва відноситься до інших племен?

Перш за все впадає в очі подібність повідомлень стародавніх авторів про ці племена.

Назва скіфо-таври зустрічається значно рідше, але в більш ранній період.

Зіставлення і аналіз джерел привели нас до висновку, що термін скіфо-таври вживали автори периплів та перієгез, причому в

тих випадках, коли вони в своєму описі йшли від області скіфів до області таврів. Це ми бачимо у Плінія Старшого, який описує спочатку степовий, а потім гірський Крим², а також у Арріана (пор. Псевдо-Арріана), який подорожував вздовж берегів Криму і описував їх по напрямку Пантікопей — Феодосія — Херсонес. Що ж до письменника III ст. н. е. Гая Юлія Соліна, то його твір є експеримент з географії Плінія (точні посилання див. нижче).

Якщо висловлене припущення правильне, то ми маємо справу з двома варіантами одної і тієї ж назви, що розширює коло наших джерел. Судячи з напису та більшості свідчень стародавніх авторів, в античній традиції в основному закріпилася назва тавроскіфи.

Фрагментарність напису не дає можливості цілком розкрити значення терміна тавроскіфи, визначити, яку саме територію займали племена, яких називали тавроскіфами. Тому залишивши на деякий час напис, спробуємо спочатку згрупувати наявні джерела і з'ясувати, кого розуміли під тавроскіфами стародавні автори.

В гімні «До Артеміди»alexandrійський поет та вчений Каллімах згадує про звичай таврів приносити в жертву чужоземців³. Пізніший сколіаст римського або візантійського часу, коментуючи ці рядки, вживає замість цього термін тавроскіфи. Тут новим найменуванням, очевидно, більш звичним для часу сколіаста, названі ті ж самі племена таврів.

Аналогічне слововживання ми зустрічаемо

¹ В. В. Шкорпил, Новонаайденные боспорские надписи, ИАК, в. 63, 1917, стор. 111 і далі, № 3.

² Серед своїх численних джерел Пліній, безперечно, використав різноманітні географічні посібники.

³ Див. В. В. Латышев, SC, I, стор. 392.

у Плутарха («Про Александрійські приказки»); можливо, в периплах Аппіана (розділ 30) та Псевдо-Аппіана (розділ 78), які розповідають про покинуту гавань скіфо-таврів недалеко від Феодосії; у Гая Юлія Соліна («Збірник визначних пам'яток», XV, 14); у листах Сінезія («Проти Андроніка»); у Зенона («Скорочення із збірників приказок») і, нарешті, в автора XII ст. Цеца, в його поясненнях до «Кассандри» Лікофрона (розд. 183).

Отже, вказана група авторів стала називати тавроскіфами племена таврів⁴.

Звернемося до іншої групи джерел. Автор IV ст. н. е. Амвросій («Про зруйнування міста Єрусалима», кн. II, розд. IX), перелічуючи племена, під владні римлянам, поряд із скіфами-кочівниками називає таврських (або таврійських) скіфів (*Taurici Scythaes*).

Судячи з усього контексту, тут, без сумніву, мова йде про скіфів, які жили в Таврії (розуміючи під Таврікою весь Крим), тобто про кримських скіфів.

Так само розумів термін тавроскіфи Євстафій (коментарій до «Землеописання» Діонісія, 163), який прямо вказував, що тавроскіфами називаються скіфи, які живуть на Таврійському півострові; назва ж ця походить від гори Тавра, яка згадується в Скіфії ще Геродотом.

Таким чином, у Євстафія (пор. Амвросій) термін тавроскіфи трактується переважно як географічний, у розумінні — кримські скіфи.

Деякі автори поширяють цю назву на скіфів, що жили поза Кримом. Так, Клавдій Птоломей («Географічний посібник», III, 5, 11) та автор хрестоматії, складеної за «Географією» Страбона (з книги VII), поміщають тавроскіфів у районі північного берега Керкінітської затоки.

До них приєднується письменник IV ст. н. е. Юлій Капітолін («Історія Августів, Антонін Пій», 9), який розповідає про допомогу, що її послав у II ст. н. е. римський імператор Антонін Пій ольвіополітам для боротьби з тавроскіфами⁵.

Вказані автори, можливо, виходили із

страбонівського уявлення про Малу Скіфію, яка включала крім Криму частину території Нижнього Подніпров'я.

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує свідчення Плінія Старшого («Природна історія», IV, 85), яке, очевидно, походить з докладного та достовірного джерела. Переїдівши міста та описуючи населення різних географічних районів стародавнього Криму, Пліній вказує, що хребет займають скіфо-таври (*iungit ipsum Scythotauri tenent*), які з заходу межують з Херсонесом, а зі сходу — з скіфами-сатаїками.

Створюється враження, що, за Плінієм, крім скіфів, які займали степову частину Криму, та таврів, які жили вздовж південного берега, в перші століття н. е. були ще скіфо-таври, які знаходилися в гірській, а ймовірно і в передгірській частині Криму, нібито на межі між скіфами і таврами, де можливі були найтініші зносини і взаємопливи між ними.

Ту ж локалізацію тавроскіфів ми схильні вбачати в автора VI ст. н. е. Прокопія (див. нижче) та в боспорському написі III ст. н. е., на якому спинимося трохи докладніше.

Тіберій Юлій Ріскупорід іменується в написі царем усього Боспору і тавроскіфів (*τοῦ σύνταγτος βασιλέων καὶ τοῦ θρόνου...*). На цьому текст обривається і невідомо, чи продовжується перелік півласних Боспору племен і народів, чи ні.

Імовірно, формула *βασίλευστος σύνταγτος βασιλέων* заміняла в пізніх написах докладний перелік земель та племен, які входили до Боспорського царства. Згадаємо для прикладу напис I ст. н. е., в якому говориться, що Аспург царював над усім Боспором, Феодосією, сіндами, меотами та ін.⁶ У деяких написах вказувалося про підкорення Боспором таврів та скіфів⁷.

В. В. Шкорпил⁸, видаючи напис, висловив такі міркування: якщо тавроскіфи знаходилися під владою Боспору, то їх територія повинна була прилягати до його меж, займаючи північну степову частину Криму.

Ми знаємо, що в степовій частині Криму жили скіфи. В I—II ст. н. е. відбувалося нове піднесення держави пізніх скіфів з центром у Неаполі. Хоч це піднесення змінилося занепадом, скіфи не були цілком і повністю підкорені Боспором, вони чинили йому безперервний опір.

⁴ ДЕЯКІ автори, очевидно, потрапили до цієї групи випадково, оскільки основні звичаї таврів, безперечно, збереглися пізніше у так званих тавроскіфів, але через лаконічність свідчень розмежувати тих та інших ще неможливо.

⁵ Враховуючи нове посилення скіфської держави в Криму в I—II ст. н. е., яка намагалася повернути під свою владу Ольвію, можна припустити, що в нападі на Ольвію брали участь і кримські скіфи.

⁶ ІРЕ, II, 36.

⁷ ІРЕ, II, 36; КСИИМК, в. XXXIII, 1950, стор. 26 і далі.

⁸ В. В. Шкорпил, вказ. праця, ИАК, в. 63, стор. 112.

Розглядуваний напис був складений при Ріскупоріді III, сині Савромата II⁹; тому слід насамперед порівняти з написом 193 р. н. е.¹⁰, який характеризував становище в Криму за Савромата II.

В цьому написі говориться про підкорення сіраків та скіфів і приєдання Таврійської землі за договором¹¹. Як бачимо, тут роздільно названі скіфи і Таврійська земля; очевидно, остання потрапила в цей час в більшу залежність від Боспору.

Ріскупорід III, очевидно, намагався зберегти та закріпити завоювання Савромата II, але неминуче наштовхувався на серйозний опір. Таври вели боротьбу з Боспором та Римом; на південному березі Криму вони мали найбільш потужні укріплення.

Згадування в титулатурі царя замість Тавріки тавроскіфів дозволяє припустити, що йому не вдалося удержати в своїх руках всю Тавріку, особливо її прибережну частину.

Тому область тавроскіфів ми схильні розглядати тут, як і в свідченні Плінія, тільки як гірську та передгірську.

Отже, в античній традиції була безперечна плутаниця з вживанням терміна тавроскіфи, різноманітне його тлумачення. Деякі пізніші автори називали цим ім'ям таврів в цілому, інші — тільки гірських таврів, які змішалися з скіфами, нарешті, треті — кримських скіфів або скіфів, що жили на території так званої Малої Скіфії.

Подібна плутаниця може пояснюватися поганою поінформованістю багатьох авторів, які не знали справжнього значення нового терміна і тлумачили його по-різному.

Помилковим тлумаченням сприяла неточність географічних понять. Тавріку розуміли як частину Скіфії, причому одні вважали Таврікою лише південну частину Криму, а інші — весь Крим. Останні вказували, що і в Тавріці живуть скіфи.

Створювалася складна географія з термінами, які перепліталися, із змішуванням етнічних та географічних понять. Кожний автор повинен був шукати вихід із зачарованого кола назв, за яким Тавріка знаходилася в Скіфії, а скіфи — в Тавріці.

Результати археологічних досліджень показують, що таври гірського Криму та узбережжя жили в різних умовах і відрізнялися між собою характером та рівнем господар-

ського розвитку. Таври гірського та передгірського Криму знаходилися в найближчому сусідстві з скіфами і, можливо, зазнавали їх культурного впливу (поряд з цим відбувався і зворотний вплив деяких звичаїв таврів на скіфів)¹²; вони разом із скіфами вели боротьбу з Херсонесом та Боспором.

Складна назва тавроскіфи трохи нагадує терміни елліно-скіфи та мікселліни; очевидно, ці терміни відбивали процес культурного зміщення племен і народів різного етнічного походження, які жили в близькому сусідстві один з одним.

Таким чином, вся сума даних дає підстави припускати, що тавроскіфи в перші століття н. е. називали таврів гірського і частково передгірського Криму, які знаходилися під впливом скіфської культури і, можливо, в деякій мірі змішалися з скіфами.

Для уточнення цього питання необхідні широкі розвідки та розкопки в районі гір та передгір'їв. Нечисленні наявні матеріали вже зараз виявляють змішаний характер культури на ряді городищ і могильників Криму перших століть н. е. Як приклад можна назвати Альминське городище на лівому березі р. Альми поблизу с. Карагач, городища Залісся, Зміїне, Таш-Джарган, Балта-Чокрак, на другому пасмі Кримських гір та ін.¹³

У могильниках цей процес виявляється ще чіткіше. Його можна простежити як за положенням кістяків (витягнуті та скорчені), так і за інвентарем¹⁴.

Не можна, звичайно, перебільшувати процес змішання таврських та скіфських племен, поширюючи його на весь Крим. Така крайність може бути викликана надто великим до вір'ям до поширеного тлумачення деякими стародавніми авторами назви тавроскіфи. Тому не слід і державу пізніх скіфів з центром у Криму навіть здогадно називати тавроскіфською¹⁵.

Термін тавроскіфи продовжував існувати і в середні віки, проте, неясний в античній традиції, він був пізніше ще більш заплутаний.

⁹ Див. В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 335.

¹⁰ IPE, II, 423.

¹¹ В. М. Дьяков (ВДИ, 1939, № 3, стор. 86) вважає, що мова йде про договір Боспору з Римом.

¹² Див. зб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1957, стор. 26.

¹³ Матеріали розвідок знаходяться в архіві та фондах Відділу античної та середньовічної археології ІА АН УРСР в Сімферополі.

¹⁴ Про пізньоскіфські могильники див. Т. Н. Троїцкая, Скифские погребения в курганах Крыма (автореферат канд. диссертации), 1954, стор. 16.

¹⁵ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, прим. на стор. 533.

Торкаючись цього питання, слід, насамперед, розрізняти свідчення середньовічних авторів, які походять від джерел античної епохи (частково ми наводили їх вище), і свідчення, що характеризують сучасну цим авторам епоху середньовіччя. Це дасть можливість більш правильно розмежувати та оцінити наші джерела, склонити їх основні тенденції.

Іноді ми зустрічаемо в межах одного джерела контамінацію старих і нових свідчень (яка була в ті часи ознакою великої вченості та начитаності), а це ще більше ускладнює наше завдання.

Ломка рабовласницьких відносин у Північному Причорномор'ї супроводилася, як відомо, вторгненням різних кочових племен, загибеллю багатьох міст та цілих держав, пересуванням великих мас місцевого населення.

Поселення та сковища гірських таврів знаходилися в найбільш захищених місцях, їх не торкнулися багато з бурхливих подій перехідної доби; тому вони уціліли і надовго зберегли звичний спосіб життя.

Тільки в середні віки, коли на відміну від міст античного часу багато з життєвих центрів пересунулося до районів Кримських гір, починається широкий процес асиміляції таврів іншими племенами.

Частина скіфів (у тому числі й уцілілі після розгрому скіфської держави в Криму), очевидно, також перейшла із степових та передгірських районів у гори. Таким чином, тут створилися умови для найбільш інтенсивного змішання таврів і скіфів, яке почалося ще в попередній час. Тому продовжує існувати історично віправдана назва — тавро-скіфи. Проте, з одного боку, на її тлумаченні середньовічними авторами не могла в окремих випадках не відбитися антична традиція; з другого боку, цей термін набуває більш широкого змісту і переноситься на інші етнічні групи племен, що жили на даній території.

Історик VI ст. н. е. Прокопій, який брав особисту участь у багатьох військових походах та політичних подіях свого часу, залишив нам цінну працю про споруди, збудовані імператором Юстиніаном у різних частинах його імперії.

Говорячи про відбудову стін Боспора та Херсонеса, Прокопій пояснює, що ці приморські міста лежать за Меотідою, за таврами і тавро-скіфами¹⁶.

Хоч автор не дає точної локалізації цих

племен, вже роздільна згадка про них та інших підтверджує історичне їх існування і дозволяє припустити, що тавро-скіфи, як і раніше, займали в основному гірську частину Криму.

Інше цікаве свідчення про тавро-скіфів містить «Житіє Іоанна Готського», написане в IX ст., яке, проте, характеризує події кінця VIII ст.

На самому початку «Житія» згадується, що Іоанн «походив з розташованої на тому боці (слід розуміти — Чорного моря.—Е. С.) землі тавро-скіфів, підвладної готам, саме з торжища, яке називається Партеніти...»¹⁷. З цього опису виходить, що до земель тавро-скіфів входив південний берег Криму, тобто відомий нам з найдавніших часів район таврських земель. Видимо, укладач «Житія» називав тавро-скіфами жителів узбережжя і гірського Криму, продовжуючи ту пізньоантичну традицію, за якою тавро-скіфи цілком ототожнювалися з таврами стародавніх авторів¹⁸.

У «Житії херсонесських мучеників»¹⁹ (Х ст.) говориться про відправку проповідників до країни тавро-скіфів: одного до Скіфії, а іншого — в Херсон. Тут виступає характерне для середньовіччя широке вживання цього терміна, яке має, в основному, не етнічний, а географічний характер. Тавро-скіфія «Житія» — це колишня область проживання таврів і скіфів, до якої слід відносити або тільки Крим, або все Північне Причорномор'я.

Починаючи з Льва Діакона (Х ст.), термін тавро-скіфи, що мав у «Житії» географічний характер, стає умовним етнічним терміном, який вживали у відношенні до слов'ян²⁰.

Вільне поводження з термінами в цю епоху підтверджується також тим, що в інших джерелах слов'ян називали скіфами.

Лев Діакон говорить про «взяття Херсона тавро-скіфами» під час походу Володимира в 989 р. Тут вже не лишається сумніву, що тавро-скіфами названі руські²¹. Будучи сучасником цих подій, автор, можливо, базувався не

¹⁷ Текст виданий В. Г. Васильєвським (див. В. Г. Васильєвский, Труды, т. II, в. 2, 1912, стор. 396).

¹⁸ З свідченням Іоанна Готського звичайно пов'язують розкопану в Партеніті базиліку, яку М. І. Репніков (ІАК, в. 34, стор. 91 і далі) датує VIII, ст. н. е. Пор. М. А. Тиханова, МИА, № 34, стор. 385 і далі.

¹⁹ В. Г. Васильєвский, Труды, т. II, стор. 406.

²⁰ Натяк на це В. Г. Васильєвський (т. III, стор. 280) вбачає вже в «Житії Георгія Амастрідського» IX ст. н. е.

²¹ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА, № 17, 1950, стор. 14.

¹⁶ Прокопій, О постройках, III, VII, 10; ВДИ, 1939, № 4, стор. 249.

на застарілій традиції, а вживав термінологію, загальноприйняту у візантійській історіографії того часу.

До цього періоду тавроскіфи, як і все стародавнє місцеве населення Причорномор'я, розчинилися серед численних нових племен і народів, і цей термін втратив свій первісний історичний зміст²².

Незалежно від пануючого з часу Льва Діакона ототожнення руських з тавроскіфами в працях Х—ХII ст. продовжують зустрічатися пережитки античних традицій, особливо у тих письменників, які звертаються до перекладання або коментування стародавніх авторів. Попшлемося на два приклади, використаних нами вище.

Євстафій (ХII ст.) у коментарії до «Землеописання» Діонісія вслід за Амвросієм розумів під тавроскіфами скіфів, що жили на Таврійському півострові. Автор, що склав у Х ст. коротку хрестоматію з «Географії»

²² Ще Д. І. Іловайський (Розыскания о начале Руси, 1882, стор. 288) вказував, що тавроскіфами візантійці називали чорноморських болгар, потім русів, а ще пізніше — тіверців.

Страбона, примикає до тих стародавніх письменників, які поміщали Тавроскіфію поблизу Ольвії.

Від тієї ж античної традиції походить, очевидно, і назва русів дромітами — від Ахіллова Дрома, який включався деякими авторами до області тавроскіфів²³.

Отже, в епоху раннього середньовіччя тавроскіфи продовжували існувати (імовірно, навіть збільшилися чисельно). Приблизно з X ст. ця назва стала умовним етнічним терміном, який за принципом географічної спадковості переважно переносили на слов'ян і руських²⁴.

²³ В. Г. Васильевский, Труды, т. III, стор. 280 і далі.

²⁴ В. Г. Васильевский (там же), передбільшуочи роль готів в Криму, вважав тавроскіфів сумішшю готів з таврами. Цьому суперечать дані джерел, які з точки зору Васильевського не піддаються ніякому перевонливому тлумаченню. Коли ця стаття вже друкувалась, вийшла стаття П. И. Кашишковського «Лев Диакон о Тмутараканской Руси» (Византийский временник, XVII, 1960, стор. 39—51), в якій також порушується питання про розуміння терміна «тавроскіфи», але головним чином у Льва Діакона.

Е. І. СОЛОМОНІК

(Сімферополь)

НОВІ ПАМ'ЯТКИ З САРМАТСЬКИМИ ЗНАКАМИ

У цій статті ми публікуємо ряд пам'яток із знаками, не включених до книги, спеціально присвяченої цьому питанню¹. Серед них є

Рис. 1. Плита з рельєфним знаком. Новочеркаський музей.

матеріали з фондів Музею історії донського козацтва в Новочеркаську, Обласного краєзнавчого музею Криму, Одеського університету і знахідки останніх років (особливо в Танаїсі), люб'язно надані нам керівниками археологічних експедицій.

Самі пам'ятки різнохарактерні і представляють майже всі відомі нам групи. Тут є плита з одиничним рельєфним знаком типу царських; камінь, на якому знак поєднується з грецьким написом; кілька правильно розта-

шованих і добре виконаних знаків; багато знаків різної товщини і глибини, які хаотично розкидані по поверхні каменю, часто пересікаючи один одного. Крім лапідарних пам'яток, є керамічні вироби, дзеркала, мідний казан, пластинка й унікальна свинцева гиря з інкрустацією.

№ 1. Плита з жовтуватого вапняку, облямана зверху (рис. 1). Зберігається в Музеї історії донецького козацтва в Новочеркаську². Розміри: висота 44,5 см, ширина 48 см, товщина 15,5 см.

На добре обробленій поверхні правильно розміщений великий рельєфний знак, верхня частина якого збита. Він виконаний спеціалістом і зроблений так, щоб був помітним на великій віддалі (висота рельєфу 4 см, ширина лінії знака 3 см).

Судячи з аналогій, середній елемент являє собою трикутник (зліва збереглися залишки його третього боку), а верхній — «усики», які розходяться, або асиметричне зображення, відоме на багатьох боспорських пам'ятках³.

Більшість плит з великими одиничними знаками — рельєфними або врізаними — знайдена в Танаїсі та на Кубані, тобто на території, яка входила в Боспорське царство. Зна-

² Точних паспортних даних про місце і час знахідки плит із знаками, які зберігаються в Новочеркаському музеї, немає. За повідомленням Б. В. Луніна, який вивчав ці пам'ятки до війни, більшість з них знайдено в Танаїсі. Деякі загальні висновки Б. В. Луніна про тамгоподібні знаки див. у його статті «Один из источников к познанию этнических элементов в населении Танаиса», Записки СКОАИЭ, в. 5—6, Ростов-на-Дону, 1929—1930, стор. 98—102.

³ Пор. СЗ, Общая таблица знаков, № 23—34.

¹ Э. И. Соломоник, Сарматские знаки Северного Причерноморья, К., 1959.

ки часто супроводяться грецькими написами, які свідчать про перемоги того або іншого боспорського царя, будівництво стін та башт. Укріплені на різних громадських і оборонних спорудах, ці плити із знаками були зрозумілі й без написів, оскільки належали певним боспорським царям.

Відомі іменні знаки Тіберія Юлія Євпатора, Савромата II, Ріскупоріда III та Іні-

Рис. 2. Плита з великою кількістю знаків. Новочеркаський музей.

фімея (СЗ, рис. IV). Цей знак ще не визначений, але в Стасівському склепі (СЗ, № 52) та на кількох ажурних бронзових пряжках (СЗ, № 83—85) він поєднується із знаком боспорського царя II ст. н. е. Тіберія Юлія Євпатора і, отже, відноситься до того ж часу.

Боспорські царі призначали для управління віддаленим від центру Танаїсом спеціального намісника (*πρεσβευτή*). Поєднання двох знаків, один з яких царський, дає можливість припустити, що другий знак міг належати наміснику.

№ 2. Валнякова плита. Знаходиться в Новочеркаському музеї. Передній і лівий бік добре згладжені і вкриті знаками, інші боки оброблені грубо. Вздовж заднього боку є вируб, безперечно виконаний до нанесення знаків. У нижній частині плити вирізане невелике квадратне заглиблення. Розміри плити: висота 86,5 см, ширина 47,5 см, товщина бічної частини із знаками 15 см.

На широкій площині вирізано багато знаків, але майже всі вони розташовані по одній осі і, незважаючи на великі розміри і складність фігур, ніде не перетинаються. Нижня частина плити не має ніяких зображень (рис. 2).

В цілому створюється враження, що цей камінь знаходився у використанні порівняно недовго: при нанесенні нового знака намага-

Рис. 2а. Бічна сторона плити з великою кількістю знаків.

лися не пошкодити сусідній. Очевидно, лише при тривалому використанні плиті старі знаки втрачали своє значення (можливо, вони належали представникам попереднього покоління, яке вже вимерло) і перекривалися новими зображеннями.

На бічній частині правильно розміщені один під одним і акуратно виконані чотири знаки (рис. 2а). Два з них прокреслені подвійною лінією (пор. СЗ, № 46); верхній являє собою більш складне зображення і зроблений досить тонким різцем. Усі знаки, крім верхнього, мають численні аналогії на інших пам'ятках Північного Причорномор'я⁴.

Судячи з вирубу, цей камінь, можливо, служив наличником у прорізі двері або вікна. В такому разі нанесені на ньому знаки могли мати апотропейчний характер, оберігаючи житла від злих духів.

⁴ СЗ, Загальна таблиця знаків, № 65 і далі, 113, 207.

№ 3. Вапнякова плита неправильної форми, дуже оббита з усіх боків. Зберігається в Новочеркаському музеї (рис. 3). Розміри: довжина 51—52 см, висота 20,5 см. На двох згладжених боках безладно розміщено багато

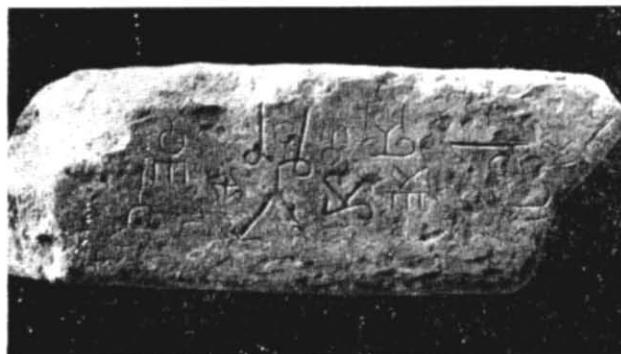

Рис. 3. Плита з великою кількістю знаків. Новочеркаський музей.

Рис. 3а. Задня сторона плити із зображенням та знаками.

то знаків, виконаних дуже недбало за допомогою різних різців. Знаки, нанесені тонкою лінією, перекріті іншими, більш глибоко врізаними в камінь. Форми їх різноманітні і добре знайомі по інших пам'ятках.

На більш пошкодженному боці (рис. 3а) під чітко врізаними знаками видна ціла сітка перекриваючих один одного зображень і тонких перехрещених ліній. Деякі з них скороша наближаються до рисунків.

Усі вказані моменти свідчать про тривале використання плити для нанесення знаків.

Поєднання знаків із схематичним зображенням рослин, плодів і тварин зустрічається неодноразово (СЗ, стор. 29) і, очевидно, пов'язано з дуже поширенням у всіх народів культом родючості або заупокійним культом.

№ 4. Велика вапнякова плита (рис. 4). Зберігається в Новочеркаському музеї. Розміри: висота 80 см, ширина 43,5 см, товщина 16 см. Вздовж лівої бічної сторони вирубано заглиблення.

Чотири великих знаки вільно розміщені на згладженні поверхні плити, але всі вони, як на плиті № 2, розташовані по одній осі. Два верхніх знаки обведені подвійною лінією. Крім того, особливо у верхній і нижній по-

Рис. 4. Плита із знаками. Новочеркаський музей.

шкоджених частинах каменя, є ще кілька знаків, проведених більш тонкою лінією.

Знаки на цій плиті цікаві тим, що являють собою нові варіанти відомих раніше форм⁵.

№ 5. Вапнякова плита. Зберігається в Новочеркаському музеї. Розміри: ширина 37 см, довжина 43 см. На бічній стороні (37×20 см) вирізана велика кількість знаків різної товщини і глибини.

Цікавим є складний знак, що не зустрічається на інших пам'ятках — поєднання трьох у-подібних знаків. Знак повторений на плиті двічі (рис. 5).

№ 6. Вапнякова плита, обламана з усіх боків. Зберігається в Новочеркаському музеї⁶. Інв. № 3844. Розміри: висота 17 см, ширина 16 см, товщина 3—5 см.

⁵ СЗ, Загальна таблиця знаків, № 65, 131, 141 та ін.

⁶ За відомості про плити із знаками № 6—9 ви- словлюємо вдячність співробітнику Новочеркаського музею О. Е. Вороніній.

На грубо обробленій поверхні чітко вирізано два знаки, які частково входять в обріз каменя. Один з них має форму свастики, яка неодноразово зустрічається на різних пам'ят-

Рис. 5. Плита з великою кількістю знаків. Новочеркаський музей.

Рис. 6. Плита із знаками. Новочеркаський музей.

ках (рис. 6). Другий знак — трикутник з окружностями на кінцях. Цю рідку форму ми зустріли лише на одній плиті невідомого походження, яка зберігається в Керченському музеї (СЗ, № 49).

№ 7. Уламок вапнякової плити. Зберігається в Новочеркаському музеї. Інв. № 3851. Висота каменя 12,5 см. Знаки поміщені на двох суміжних бічних сторонах і дуже пошкоджені (рис. 7, 7а). Великі глибоко вирізані знаки перекривають знаки і рисочки, виконані тонкими лініями.

Рис. 7. Плита із знаками (ліва сторона). Новочеркаський музей.

Рис. 7а. Плита із знаками (права сторона).

№ 8. Уламок вапнякової плити. Зберігається в Новочеркаському музеї. Інв. № 3861. На одній стороні каменя вирізано

кілька знаків. Розміри цієї сторони такі: висота 17,5 см, ширина вгорі 16,5 см, внизу — 10 см. Поверхня дуже пошкоджена. Як і на інших плитах, одні знаки перекривають інші (рис. 8).

№ 9. Вапнякова плита. Зберігається в Но-

Рис. 8. Плита із знаками. Новочеркаський музей.

вочеркаському музеї. Інв. № 3864. Висота 8 см. На двох суміжних бічних сторонах довжиною 17 і 15,5 см є знаки (рис. 9, 9а). По верхньому краю каменя вирубано жолобкоподібне заглиблення.

Плита вкрита цілою сіткою тонких пересічених ліній і знаків, поверх яких глибоко врізано кілька великих знаків. Один з них (рис. 9) дуже близький знаку на казані з Хатажукайського кургану на Кубані⁷, інший (рис. 9а) — знаку на мармуровому леві та плиті з Ольвії⁸.

10. Вапнякова плита неправильної форми (рис. 10). Знайдена в 1957 р. при розкопках Танаїса (керівник Д. Б. Шелов)⁹. Її поверхня дуже пошкоджена. Вздовж верхнього

⁷ СЗ, № 138. Див. також Загальну таблицю знаків, № 205 та 206.

⁸ СЗ, № 42e та 60.

⁹ Див. коротку згадку в СЗ, № 56 та фото в ст. Д. Б. Шелова «Еллініческие и варварские элементы в Танаїсе в свете новыkh данных» (зб. «Griechische Städte und einheimische Völker des Schwarzmeergebietes», Akademie—Verlag, Berlin, 1961, рис. 9).

краю і трохи нижче недбало вирізаний погано збережений грецький напис, а справа поміщено великий знак. Знак не має прямих аналогій в інших пам'ятках (пор. СЗ, № 46).

Судячи з характеру пам'ятки в цілому, її слід віднести до III ст. н. е., тобто до остан-

Рис. 9. Плита з великою кількістю знаків (ліва сторона). Новочеркаський музей.

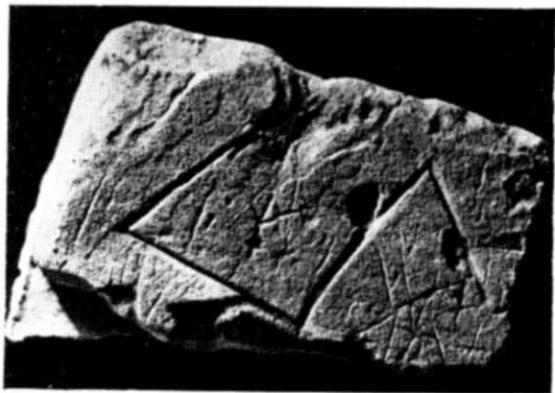

Рис. 9а. Плита із знаками (права сторона).

нього періоду життя міста. В III ст. н. е. Та-наїс був дуже зруйнований готами та іншими племенами, а в IV ст. остаточно припинив своє існування¹⁰.

Знак був виконаний одночасно з написом і, отже, пов'язаний з ним змістом. Це найчастіше зустрічається на надгроб'ях або пам'ятках магічного характеру.

Поєднання сарматського знака з грецьким написом зайвий раз підкреслює синкретизм у культурі Боспору, органічне злиття грецьких і місцевих елементів, яке особливо сильно

¹⁰ Д. Б. Шелов, К истории Танаїса, ВДИ, 1959, № 1, стор. 127.

проявилось на окраїнах Боспорського царства.

№ 11. Уламок мarmурової плитки, який зберігається серед безаспортного матеріалу Одеського університету¹¹.

Розміри фрагмента такі: висота 7,5 см, ширина близько 3 см (рис. 11).

Рис. 10. Плита з грецьким написом та знаком. Танаїс, 1957 р.

У верхній частині чітко вирізаний двочленний знак, трохи пошкоджений по краях. Аналогічний знак зустрічається на ольвійських левах, плиті з Кривого Рога та на ряді боспорських пам'яток¹².

№ 12. Вапнякова плита, розколота на дві частини і обламана зверху і знизу (рис. 12). Знайдена випадково в 1959 р. недалеко від Сімферополя, на території учбового господарства «Комунар» (поблизу ГРЕС) під час земляних робіт на глибині 80 см.

Під плитою, на глибині 1,80 м, виявлено поховання з рештками людських кісток і скромним інвентарем — уламками кістяного гребінця, відпилленого рога тварини і фрагментами двох ліпних посудин без вінець.

Плита зберігається в Обласному краєзнавчому музеї Криму, куди вона доставлена

¹¹ Про цей уламок нам люб'язно повідомив П. Й. Каишковський.

¹² СЗ, Загальна таблиця знаків, № 39 та 41.

Є. Н. Черепановою разом з матеріалами дослідженого нею лоховання. Розміри плити такі: висота близько 170 см, ширина 66 см, товщина 12—14 см. Поверхня плити згладжена, але має ряд пошкоджень. Особливо глибоко і чітко вирізано великий знак у верхній частині.

Рис. 12. Плита із знаками. Сімферополь, 1959 р.

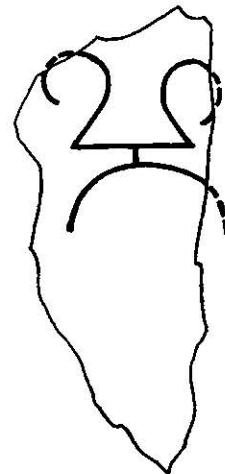

Рис. 11. Фрагмент мarmурової плити із знаком. Одеський університет.

ні плити, проте форма його не може бути цілком реконструйована в зв'язку з обломом каменя. Обриси цього знака найближче нагадують численні варіанти н-подібного знака Інінфімей¹³.

Крім знаків, на плиті є багато тонких ліній, які часто перехрещуються.

№ 13. Кам'яна стела із знаком (рис. 13). Знайдена в 1959 р. поблизу с. Скалистого (Скалистинського) могильника (керівник Е. В. Веймарн).

В цілому цей могильник датується пізньо-античним і ранньосередньовічним часом; найбільш ранній матеріал відноситься до IV ст. н. е.

Стела була виявлена біля входу до склепу № 159 у засипі з перемішаним матеріалом. Її

¹³ СЗ, Загальна таблиця знаків, № 47 і далі.

розміри: висота близько 60 см, ширина 17—18 см.

Стела виготовлена з природного круглого валуна, лише трохи обробленого у верхній частині. Формою вона нагадує антропоморфні надгроб'я, на яких іноді зустрічаються зна-

являє собою нову комбінацію двох відомих елементів¹⁷.

Усі розглянуті особливості дають підстави віднести казан до речей сарматської культури приблизно початку н. е. Такі казани невеликих розмірів були мало пристосовані для ва-

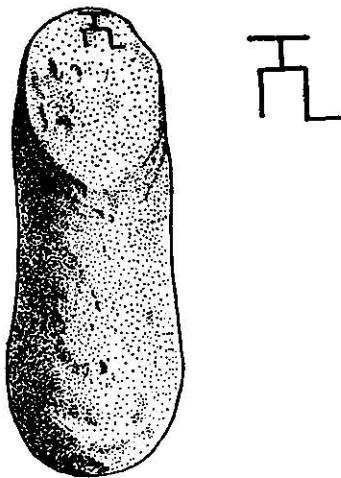

Рис. 13. Кам'яна стела із знаком. Могильник біля с. Скалистє, 1959 р.

ки¹⁴, але в цьому разі вона, можливо, вдруге використана для нанесення знака.

Обриси знака (висота 8 см) знаходяться багато аналогій у різних пам'ятках Північного Причорномор'я¹⁵.

Нова знахідка становить безперечний інтерес. Це — перша пам'ятка із знаком, виявлено в цьому районі Криму. Вона має важливе значення для культурної і етнічної характеристики населення, яке залишило Скалистинський могильник.

№ 14. Бронзовий казан із знаком (рис. 14). Знайдений випадково в 1959 р. в селищі Октябрському, Новочеркаського району. Зберігається в Новочеркаському музеї. Інв. № 10443.

Формою, виступаючими гладкими ручками і рельєфним обідком, що оперізує корпус, цей казан найбільше нагадує інший казан із знаком, знайдений в Донській області, хоч трохи менший за нього розмірами¹⁶.

Висота казана 26 см, діаметр — 23 см. Імовірно, внизу була підставка, яка обломилася.

Рельєфний знак поміщено, як звичайно, над пояском, між ручками. За обрисами він

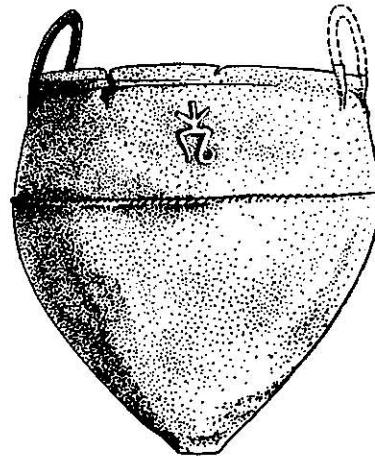

Рис. 14. Бронзовий казан із рельєфним знаком. Новочеркаський музей, 1959 р.

Рис. 15. Мідна пластинка із знаком. Танаїс, 1957 р.

ріння їжі і тому імовірніше застосовувалися для культових цілей, для приготування м'яса жертвових тварин. Можливо, на відміну від іншого посуду на них і ставився спеціальний знак. Відмітимо, що казанів із знаками знайдено дуже мало, причому всі знаки різноманітні і мають оригінальну форму, нагадуючи в цьому відношенні знаки релігійних фіасів.

№ 15. Тонка мідна пластинка із знаком (рис. 15). Знайдена в Танаїсі в 1957 р. при розкопках некрополя, в похованні № 98¹⁸. На збережених кусках пластинки є дірочки для цвяхів або заклепок. Очевидно, вона служила обкладкою якоїсь речі.

¹⁷ СЗ, Загальна таблиця знаків, № 39, 60, 71, 228 та ін.

¹⁸ Д. Б. Шелов, Некрополь Танаїса, МІА, в. 98, 1961, стор. 36, табл. XL, 2.

¹⁴ СЗ, № 21—23.

¹⁵ СЗ, Загальна таблиця знаків, № 121—126.

¹⁶ СЗ, № 137.

Знак вибито насірізними крапками. Він зберігся не цілком. Основна фігура має форму якоря, знайому по ряду пам'яток¹⁹. У верхній, погано збереженій частині угадується початок окружності (гадана реконструкція знака дана на рис. 15).

№ 16. Свинцева гиря у вигляді прямокут-

Рис. 16. Свинцева гиря з інкрустованим знаком.
Танаїс, 1957 р.

ної пластинки. Знайдена в Танаїсі в 1957 р., розкоп IV, підвал приміщення Д²⁰.

Монета Ініфімейа, виявлена в цьому ж комплексі, показує, що підвал загинув близько середини III ст. н. е. під час загального розгрому міста.

Вага гирі до розчистки 373 г, після розчистки — 328 г. Розміри її: 7,2×6,5 см (рис. 16).

На гирі є знак, інкрустований товстим мідним дротом. Виконаний він досить недбало²¹.

Це друга відома нам гиря із знаком²². Імовірно, що знаки на гирях, як і портрет та ім'я царя на монетах (а іноді і його іменний знак), гарантували їх вагу і наносилися від імені царя або певних магістратів. Оскільки у нас є вже дві аналогічні пам'ятки, ми можемо з достатньою певністю констатувати ще

¹⁹ Д. Б. Шелов, Некрополь Танаїса, МИА, № 65, 109—112.

²⁰ Д. Б. Шелов, Работы Нижнедонской экспедиции в 1957—1958 гг. КСИА АН СССР, 83, стор. 132; пор. звіт. Д. Б. Шелова про розкопки в 1957 р. (Науковий архів ІА АН СРСР, ф. 1, спр. 1496, арк. 35).

²¹ Найближчі аналогії цьому знаку див. С3, Загальна таблиця знаків, № 106.

²² С3, № 67.

одну область застосування сарматських знаків — у господарсько-економічному житті Боспору I ст. н. е.

№ 17. Глиняний ліпний горщик (рис. 17). Знайдений у 1954 р. при розкопках кургана № 2 (поховання 14) в с. Верхнє Погромне, Волгоградської області (керівник В. П. Ши-

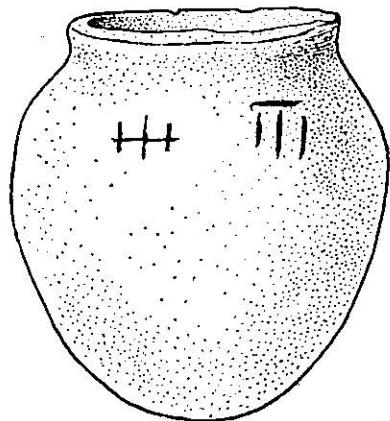

Рис.17. Ліпний горщик із знаками. 2-й Бережновський могильник, 1954 р.

лов)²³. Це сарматське поховання датується на підставі інвентаря IV ст. до н. е.

На корпусі посудини по сирій глині до випалу було нанесено кілька знаків схожої форми. Деякі знаки затерті. Ліпний горщик з такими знаками був знайдений у 1952 р. в Калиновському могильнику Волгоградської області, в сарматському комплексі III—II ст. до н. е.²⁴ Проте там знаки розміщені трохи краще — один біля одного, під проведеною вістрям лінією. Вони мають прості обриси, але дуже близькі до причорноморських.

Кожна нова знахідка пам'яток із знаками в ранніх сарматських комплексах Поволжя та інших східних районів країни наближує нас до остаточного вирішення питання про генезис знаків Північного Причорномор'я. Тому бажана більш широка і повна публікація матеріалів, які зберігаються у фондах музеїв, серед яких є бронзові казани, кераміка, дзеркала тощо.

Нешодавно було висловлено думку про те, що сармати запозичили свою систему знаків з Ірану²⁵, причому основний довід автор вба-

²³ Зніт В. П. Шилова в архіві ІА АН СРСР, спр. 1300; С3, № 145.

²⁴ В. П. Шилов, Раскопки Калиновского курганного могильника, КСИИМК, в. 59, 1955, стор. 125, рис. 51, 13; С3, № 145.

²⁵ H. Jänpicheln, Bildzeichen der königlichen Hoheit bei den iranischen Völkern, Bonn, 1956.

чає не тільки в зовнішній схожості знаків, а й в однаковому принципі їх побудови: незмінна верхня і змінна нижня частина.

Зносини з іншими народами позначаються на мистецтві, мові, писемності та інших сторонах життя суспільства, але характер цього впливу не одинаковий. Іноді в процесі асиміляції відбувається цілковите запозичення чу-

Рис. 18. Шийка амфори з продряпаним знаком.
Танаїс, 1955 р.

жої мови і писемності, а іноді — і це найчастіше — запозичуються лише окремі їх елементи (наприклад, група слів), які не порушують первісну основу.

У народів, які користувалися такими знаками, число їх на відміну від іншої системи писемності безперервно зростає, збагачуючись новими формами з різних джерел, зокрема із знаків інших племен і народів. Тому лише нагромадивши великий матеріал, можна вирішити питання про те, чи склалася система знаків, що нас цікавлять, в основному в сарматському середовищі, чи була вона запозичена і тільки частково доповнена і видозмінена в процесі далішого розвитку.

Що ж до побудови сарматських знаків, то нагромаджений матеріал не дає можливості простежити суворе додержання одного принципу. Поряд із знаками з незмінною верхньою і змінною нижньою частиною зустрічається багато знаків (їх навіть, очевидно, більше) з незмінною нижньою і змінною верхньою частиною²⁶. Це особливо відносить-

ся до складних тричленних знаків на боспорських пам'ятках.

№ 18. Ліпний круглодонний горшок. Знайдений у 1954 р. в другому Бережнівському могильнику Волгоградської області, курган № 14, поховання 16 (керівник розкопок І. В. Синицин)²⁷.

Сарматське поховання, в якому знайдено посудину, датується II ст. до н. е. Серед інвентаря є кинджал довжиною 42 см з прямим перехрестьям і кільцевим навершником.

Висота горшка 18 см, діаметр устя — 13,5 см. Він стояв у ногах похованого і був зовні і особливо всередині вкритий шаром чорного нагару.

Два знаки, продряпані по сирій глині, тотожні формою з попередніми.

Таким чином, знак, що нагадує перевернений тризубець, який зустрівся на трьох ліпних горшках з району Поволжя, очевидно, стійко тримався в сарматському середовищі протягом довгого часу.

Яким могло бути його значення? Повторюваність знака на кількох посудинах з різних курганів і нанесення на кожній посудині ряду однакових знаків не дозволяють трактувати їх як родові знаки або знаки власності. Навпаки, все це скоріше свідчить про його символічне значення — подібно знакам сонця, щастя та ін., які зустрічаються майже у всіх первісних народів. Можливо, розглядуваний знак на горшку мав апотропейче значення, оберігаючи священний вогонь домашнього вогнища. Потім як такий же апотропей його клали в могилу.

В перші століття н. е. цей знак разом з іншими проникає до Північного Причорномор'я, де він ускладнюється і входить як складовий елемент у двочленні і тричленні знаки.

№ 19. Шийка амфори. Знайдена в Танаїсі в 1955 р., в приміщені Г (№ 956), яке датується серединою III ст. н. е.

Великий знак чітко продряпаний вістрям по готовій посудині. Нижня частина знака, найімовірніше, являла собою окружність (рис. 18).

Відома ціла група двочленних сарматських знаків, одним з елементів яких є окружність²⁸. Найближчу аналогію новому варіанту знака ми знаходимо на антропоморфному надгробку з Керчі, де знак повторений

²⁷ І. В. Синицин. Отчет об археологических исследованиях Заволжского отряда Волгоградской экспедиции в 1954 г., Науковий архів ІА АН СРСР, ф. 1, спр. 962, арк. 44, рис. 78; СЗ, № 145; МИА, № 78, стор. 24, рис. 5, 6.

²⁸ СЗ, Загальна таблиця знаків, № 80—87.

двічі і підкреслений знизу горизонтальною лінією²⁹.

№ 20. Гончарська посудина. Знайдена в Танаїсі в 1959 р. в підвалі приміщення Г³⁰.

На зовнішній стороні дна є рельєфний знак у формі свастики з округлими дуже загнутими кінцями. Цей стародавній мотив дуже поширений на сарматських знаках, де,

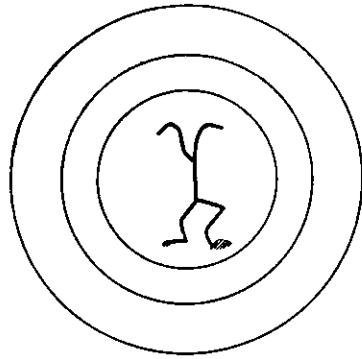

Рис. 19. Піддон кам'яної чаші зі знаком. Неаполь скіфський, 1957 р.

очевидно, він одночасно мав і культове і орнаментальне значення³¹.

Цікаво відмітити, що багато знахідок з приміщення Г також має відношення до культу: вапняковий олтарик, глиняні печатки та ін.³²

№ 21. Піддон кам'яної чаші. Знайдений у 1957 р. в Неаполі скіфському при розкопках зольника, який примикає до приміського жилиго комплексу³³.

За численними знахідками привізної кераміки, скла і металевих виробів зольник дається останніми століттями до н. е.—III ст. н. е.

На зовнішній стороні дна чаши (діаметр 7 см) дещо недбало вирізаний сарматський знак (рис. 19). Найімовірніше, він був нанесений уже власником речі як знак власності³⁴.

Розкопки останніх років, особливо будинку з фресками (з продряпаними по штукатур-

²⁹ СЗ, № 21.

³⁰ Т. М. Арсеньєва, Местная керамика из Танаиса, СА, 1958, № 3, стор. 211, рис. 4, 3.

³¹ СЗ, рис. VI, табл. сарматских зеркал.

³² Звіт Д. Б. Шелова про розкопки Танаїса в 1955 р. Архів ІІМК АН СРСР, ф. 1, спр. 1168. Глиняні печатки ми розглянули в експозиції Ростовського музею. Глибоко врізаний по сирій глині орнамент та-жож нагадує один з мотивів на сарматських дзеркалах.

³³ Див. опис знахідок в архіві Відділу античної та середньовічної археології ІА АН УРСР, ТСЕ—57, НС, оп. розкоп Е, № 285.

³⁴ Найближчі аналогії див. СЗ, Загальна таблиця знаків, № 66, 167, 200.

ці зображеннями і знаками)^{34а}, а також східної ділянки некрополя, показують, що в перші століття н. е. в Неаполі значим був вплив сарматської культури і, можливо, з'явилася деяка домішка сарматського населення. Цим пояснюється і знахідка знака на піддоні чаши.

№ 22. Бронзові дзеркала-підвіски з петле-подібною ручкою та рельєфним орнаментом.

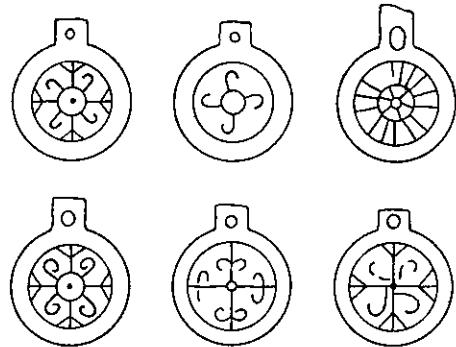

Рис. 20. Бронзові дзеркала з рельєфним орнаментом. Неаполь скіфський, 1956—1958 рр.

Такі дзеркала знайдені в багатьох сарматських похованнях II—III ст. н. е.

Про зв'язки орнаменту на цих дзеркалах із знаками та їх вотивний характер ми докладно говорили в іншому місці³⁵.

Під час розкопок Неаполя скіфського в 1956—1958 рр., особливо на східній ділянці некрополя, де, як вказано вище, простежуються значні сарматські впливи, знайдено багато таких дзеркал³⁶. Більшість орнаментів зустрічається неодноразово³⁷, але деякі з них являють собою нові, досі невідомі варіанти (рис. 20).

№ 23—26. У племені і народів, які населяли Північне Причорномор'я в епоху раннього середньовіччя, також існували різні знаки і символи. Деякі знаки, близькі формою до сарматських, очевидно, були у них запозиченням. Цей матеріал ще недостатньо вивчений і знаходиться у стадії збирання. Тому кожна нова знахідка становить великий інтерес.

У 1950 р. при розкопках ранньосередньовічного поселення в с. Планерському (колиш. Коктебель) був знайдений невеликий уламок

^{34а} Див.: О. Д. Дащевская, СА, 1, 1962.

³⁵ СЗ, стор. 36 і далі.

³⁶ Див. звіти Е. О. Симоновича в архіві ІА АН СРСР. Дзеркала зберігаються в ГМІИ. Про два дзеркала з розкопок 1956 р. див. СЗ, № 118.

³⁷ Див. схематичну таблицю сарматських дзеркал із знаками і орнаментами, СЗ, рис. VI.

стінки посудини з виконаним до випалу знаком³⁸. Знак цілком не зберігся і реконструюється нами за аналогіями (рис. 21).

Під час розвідкових робіт у 1953 р. Коктебельський загін провадив розчистку кера-

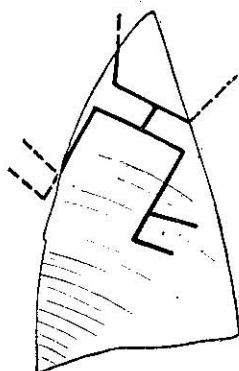

Рис. 21. Фрагмент посудини із знаком. С. Платерське, 1950 р.

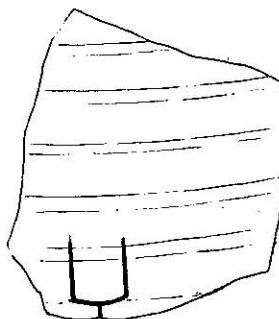

Рис. 22. Фрагмент амфори із знаком. Мис Мальчин, 1958 р.

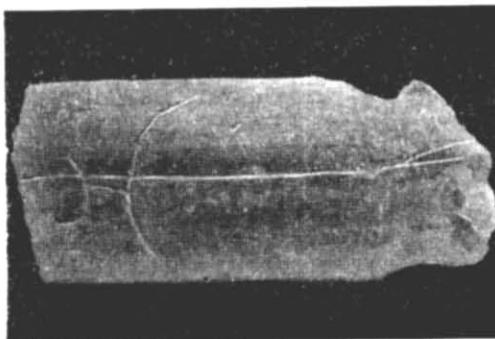

Рис. 23. Амфорна ручка із знаком. Таманське городище, 1952 р.

мічної печі на мисі Мальчин під Карадагом. Комплекс датується приблизно IX ст. н. е. У верхньому шарі було знайдено уламок стінки

³⁸ Зберігається в Кримському обласному краєзнавчому музеї, інв. № Г-66.

амфори з глибоко і чітко виконаним знаком (рис. 22). Добре помітні напливи по краях знака показують, що він був нанесений до випалу.

Своїми обрисами обидва знаки близькі до сарматських. Одночасно їх можна порівняти

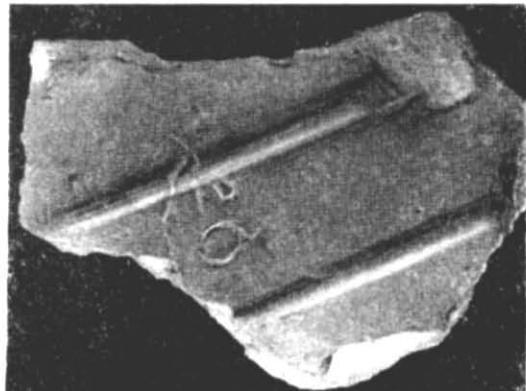

Рис. 24. Фрагмент піфоса із знаком. Таманське городище, 1952 р.

із зображеннями на цеглинах і каменях з Маяцького та Цимлянського городищ³⁹ і із знаками на деяких слов'янських пам'ятках⁴⁰.

У 1952 р. серед підйомного матеріалу на Таманському середньовічному городищі виявилося два фрагменти кераміки із знаками: амфорна ручка (рис. 23) та уламок великого піфоса (рис. 24)⁴¹. Знаки продряпані вістрям по готовому виробу. Обрисами вони близькі до сарматських знаків, відомих на Боспорі⁴².

³⁹ Н. Е. Макаренко, Археологические исследования 1907—1909 гг., ИАК, в. 41, рис. 33; М. И. Артамонов, Средневековое поселение на нижнем Дону, Л., 1935, рис. 38, 39.

⁴⁰ Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси, СА, VI, 1940.

⁴¹ Зібрані М. А. Фронджуло; зберігаються в фондах Відділу античної та середньовічної археології, Э-ТГ-52, пм. 65 та 72.

⁴² СЗ, № 14—16, 40.

Г. П. ІВАНОВА

(Сімферополь)

ОБРАЗ ВЕРШНИКА В БОСПОРСЬКОМУ НАДГРОБНОМУ РЕЛЬЄФІ

Численні рельєфи боспорських надгробних стел являють собою цікаву групу пам'яток місцевого мистецтва і є важливим джерелом для вивчення історії культури та побуту Боспору останніх століть до н. е. і перших століть н. е.

Розвиток і велике поширення надгробного рельєфу на Боспорі припадає переважно на період II—I ст. до н. е.¹ Видання корпусу боспорських написів і уточнення датувань написів на стелах радянськими епіграфістами дасть можливість, безперечно, уточнити також і датування окремих пам'яток надгробного рельєфу, чіткіше намітити основні етапи його розвитку. На цій основі можна буде замінити застарілу книгу Кизерицького та Ватцингера новим дослідженням. Але зараз ця робота ще не завершена. Тому в питаннях датування цих пам'яток поки що доводиться опиратися на праці В. В. Латишева та В. В. Шкорпила з тими корективами, які дозволяють внести окрім праці радянських дослідників.

Написи на боспорських стелах дають, на жаль, мало матеріалу для характеристики соціального становища померлих. Деякі з них прямо вказують на належність померлих до класу рабовласників, як наприклад, напис на стелі Стратоніка, сина Зенона, поставленій його вільновідпущеником Сосієм². Напис на

фанагорійській стелі Агафа, сина Саклея³ передічує ряд високих посад — політарха, космета, лохага та ін., які займав при житті Агаф, що належав до верхів боспорської знаті. Фрагмент напису, який зберігся на дуже пошкоджений стелі I ст. н. е. із зображенням сцени загробної трапези: ...*σ[ο] έ κ τ ϕ ν] βασυλικόν κατέε*⁴, дозволяє припустити, що померлий належав до числа придворних. Але поряд з цим є також ряд стел з рельєфами, які належали вільновідпущеникам, наприклад, стела Моніми, вільновідпущениці Александра⁵, або стела Філофема, вільновідпущеника Менофіла⁶. В. В. Шкорпил, який опублікував стелу суднобудівника Сіси⁷, висловив припущення про належність Сіси до числа вільновідпущеників на тій підставі, що напис не називає його по батькові.

Надзвичайна численність боспорських надгробних рельєфів свідчить про побутування цих пам'яток у середовищі порівняно широких кіл боспорського міського населення. На

Ю. Ю. Марті, Новые эпиграфические памятники Боспора, ИГАИМК, в. 104, 1934, стор. 77.

³ М. М. Кобилина, Новый памятник Боспорского искусства, стела Агафа, ВДИ, 1948, № 4, стор. 85 і далі; Т. В. Блаватская, Надпись Агафа из Фанагории, ВДИ, 1948, № 4, стор. 77 і далі.

⁴ IPE, IV, 359; K-W, № 728, табл. LIV.

⁵ В. В. Латышев, Эпиграфические новости из Южной России (находки 1901—1903 гг.), ИАК, в. 10, стор. 75, № 84.

⁶ А. П. Іванова, Надгробная стела вольноотпущеника Філофема, ВДИ, 1948, № 4, стор. 154 і далі.

⁷ В. В. Шкорпил, Новонайденные боспорские надписи, ИАК, в. 63, стор. 115 і далі (Архів ПМК, спр. № 4/1916, рапорт від 27 вересня 1916 р. за № 63, 1).

¹ Ю. Ю. Марті, Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства, ЗООИД, т. XXXI, 1913, додаток, стор. 29 і далі.

² В. В. Шкорпил, Боспорские надписи, найденные в 1913 г., ИАК, в. 54, стор. 71 і далі, рис. 2;

це ж вказує і той факт, що переважна більшість цих пам'яток зроблена з місцевого вапняку. Тільки в поодиноких випадках застосовувався більш дорогий матеріал — мармур.

Тісно пов'язана з цим і та обставина, що переважна більшість боспорських стел зроблена рядовими майстрами — ремісниками, як звичайно і в інших центрах античного світу. Згадаємо, що і серед аттічних надгробних рельєфів V—IV ст. до н. е. твори великих майстрів, як наприклад Скопаса, становлять рідкісний виняток; в масі своїй аттічні надгробні стели виготовлені ремісниками.

Боспорські надгробні стели широко використовуються в нашій науковій літературі як історичні джерела. Для того, щоб правильно оцінити їх значення в цьому розумінні, слід з'ясувати питання про те, якою мірою рельєфи, що прикрашали їх, відбивають реальне життя того часу і є зображенням реальних людей.

Враховуючи ремісничий характер боспорських стел, не важко зрозуміти, що в процесі їх виготовлення майстри, очевидно, широко користувалися готовими зразками і моделями як для загальної композиції рельєфу, так і для окремих фігур. Буває, що дві різні стели буквально до найменшої деталі копіюють один і той же оригінал. Так, мармурова стела Аргонасси і Масо з віршованою епітафією (зберігається в Ермітажі⁸) подібна в усіх деталях рельєфу та декоративного оформлення із стелою Керченського музею Гадассан, дружини Калліста⁹, — в обох випадках зображене подружжя, що потискує одне одному руки, по кутах — маленькі фігурки слуг. Сцена загробної трапези, зображена на антропоморфному надгробії Публія, сина Косси¹⁰, точно повторює аналогічну сцену на стелі Діонісія та Арістіда¹¹. Стела судновудівника Сіси, яка згадувалася вище, знайшла свого «двійника» в стелі Каллістон, дружини Епікрати, відкритої у 1948 р. в некрополі Мірмекія¹².

Слід також нагадати ту добре відому обставину, що майстри боспорських стел користуються певним, суверо обмеженим колом

сюжетів, рядом традиційних іконографічних схем, пов'язаних в своїй переважній більшості з культом героїзованого померлого. Це — зображення фігури померлого, який стоїть, одного або двох, часто подружжя, що потискають один одному руки¹³; іноді ця композиція ускладнюється зображенням великої кількості стоячих фігур, перетворюючись у цілу сімейну групу¹⁴; зображення сидячої жінки¹⁵; зображення вершника¹⁶; сцена загробної трапези¹⁷.

Навряд чи правильно розглядати ці зображення як побутові сцени. Необхідно підкреслити їх тісний зв'язок із заупокойним культом.

Дуже поширене на боспорських надгробних рельєфах зображення вершника тісно пов'язане з уявленням про загробний виїзд героїзованого померлого¹⁸.

На боспорських стелах ми неодноразово бачимо вершника, до якого підходить слуга і підносить йому посудину з вином, найчастіше канфар¹⁹. Цю композицію, очевидно, слід розуміти як зображення адорації героїзованого померлого (рис. 1).

Разом з тим слід відмітити, що на боспорських стелах, незважаючи на їх умовний характер, спостерігається цілий ряд деталей, взятих безпосередньо з реальної дійсності. Вони відрізняються винятково старанною передачею побутових дрібниць, як наприклад, форм меблів в сценах «загробної трапези»: це традиційний, найчастіше круглий стіл на трьох фігурних ніжках, з хлібами та посудинами; ложе, здебільшого з точеними ніжками та фігурним узголів'ям; крісло, в якому сидить жінка, ослінчик під її ногами; на сидінні крісла ми бачимо звичайно подушки, на ложі також в більшості випадків показані подушки і покривала. Так старанно ці деталі не зображувалися на надгробних рельєфах Малої Азії та інших центрів античного світу. Особливо багаті рельєфними деталями зображення вершників і взагалі воїнів, які передають риси боспорців; місцевий боспорський костюм та озброєння зображуються з документальною точністю. Вершник на боспорських стелах значно відрізняється в цьому

⁸ IRE, II, № 91; K-W, № 415.

⁹ K-W, № 412.

¹⁰ K-W, № 763, табл. А. П. Іванова, Боспорские антропоморфные надгробия, СА, XIII, 1950, стор. 250 і далі, рис. 14.

¹¹ Ю. Ю. Мартин. Новые эпиграфические памятники Боспора, стор. 85, рис. 22.

¹² Ю. Ю. Мартин и А. И. Болтунова, Непубликованные надгробия из Керчи и окрестностей, ВДИ, 1950, № 4, стор. 75, рис. 5.

¹³ K-W, табл. XX—XXVII.

¹⁴ K-W, табл. XXIX—XXX.

¹⁵ K-W, № 156—283.

¹⁶ K-W, № 557—686, табл. XLV—XLIX.

¹⁷ K-W, № 687—737. Зведення і класифікацію основних сюжетів і типів боспорських стел див. Ю. Ю. Мартин, Описanie Мелек-Чесменского кургана и его памятников, стор. 29 і далі.

¹⁸ АДЖ, стор. 151.

¹⁹ K-W, № 608, 614, табл. XIII.

відношенні від фракійських рельєфів із зображенням героя-кіннотника.

Для Боспорського царства, якому неодноразово доводилося відбивати навали сусідів-кочівників силами власного війська, а не римських легіонів, образ озброєного вершника

Рис. 1. Двоярусна стела із зображенням вершників.

мав особливо велике значення, цим пояснюється стараний показ деталей озброєння. З великою точністю передається також характерний боспорський костюм вершника, різноманітні деталі кінського убору, в деяких випадках навіть тавро на тілі коня²⁰.

²⁰ Э. И. Соломоник, О таврении скота в Северном Причерноморье (по поводу некоторых загадочных знаков), ИАДК, К., 1957, стор. 210 і далі, рис. 1.

Одним з небагатьох винятків є стела Дамаса, сина Гайя, стратега тикандитів²¹ (рис. 2). Юний вершник зображеній, очевидно, оголеним, тільки за спиною у нього розвівається короткий плащ грецького типу, на голові — круглий шолом, тимчасом як загальним правилом слід вважати зображення вершника з непокритою головою. Цю деталь,

Рис. 2. Стела Дамаса, сина Гайя.

очевидно, слід пояснювати якимиś ритуальними міркуваннями.

Стела стратега тикандитів у всіх деталях дуже відрізняється від звичайних боспорських рельєфів, тому її не можна з цілковитою впевненістю вважати роботою боспорського майстра.

У зв'язку з усім сказаним про ремісничий характер боспорських стел важливо з'ясувати, чи мали на меті майстри, які їх робили, та їх замовники зображувати на стелах саме померлих, чи сюжети рельєфів є більш

²¹ IPE, IV, 297.

або менш випадковим повторенням відомих шаблонів. Для вияснення цього питання цікаво зіставити зображення на стелах з іменами, які називають написи.

Здебільшого вони відповідають один одному. Прикладом цілковитої відповідності між написом і зображеними фігурами може служити стела Діофанта і його сина Діонісія,

цим рельєфом називає ім'я Діонісія, сина Діофанта, якого, очевидно, зображує фігура юнака в боспорському костюмі.

Порівняно рідкими є випадки явної несхожості між рельєфом і написом. Можна вказати, наприклад, на стелу Каморсаза і його сина Ксайорсаза, де напис називає два чоловічих імені, а рельєф зображує вершника перед сидячою жінкою²³.

Великого поширення набув тип вершника на коні, що спокійно стоїть або повільно іде, в надгробних рельєфах Дунайських провінцій, зокрема Паннонії²⁴, які можуть служити паралеллю до боспорських стел, хоч у той же час і відрізняються від них рядом деталей.

На дунайських, як і на боспорських рельєфах, вершник зображується в місцевому костюмі, ці пам'ятки, подібно до боспорських, відбивають риси місцевого побуту. Але тут відсутній характерний для боспорських стел мотив героїзації: на паннонійських рельєфах ми звичайно не бачимо адранта, який підносить посудину героїзованому померлому; проте на дунайських стелах часто зустрічається зображення слуги, що тримає під узду коня, чекаючи хазяїна²⁵, — сцена приготування до подорожі в загробний світ²⁶. Іноді фігура вершника замінюється або доповнюється зображенням кочівницької кибитки, яку везуть воли²⁷. Таким чином, і в цих пам'ятках одержав своєрідне відбиття побутовий уклад, характерний для кочівницького, зокрема сарматського, середовища.

Не знаходить аналогії серед інших пам'яток боспорського надгробного рельєфу, оригінальна за сюжетом і композицією стела Левкія, сина Фарнака, яка відноситься до I ст. до н. е. Справа — фігура хлопчика в боспорському костюмі, який заряджає лук, очевидно, самого Левкія, наліво — слуга, що держить під узду неосідланого жеребця. Цей рельєф, який частково нагадує паннонійські надгроб'я, очевидно, пов'язаний з якимись обставинами життя сарматизованої боспорської сім'ї (рис. 4).

Непропорційно велика голова померлого з густою шапкою волосся, переданих недбалими врізаними лініями, створює враження

²³ JPE, IV, 249; K-W, № 659.

²⁴ Georgian Goddard King. Some Reliefs at Budapest, AJA, XXXVII, 1933, стор. 65 і далі, табл. X, 2.

²⁵ Там же, табл. X, 3.

²⁶ Там же, стор. 65 і далі.

²⁷ Дів., наприклад, надгроб'я К. Атілія, A. Schöberl, Die Römerzeit in Österreich an den Bau- und Kunstdenkmäler, Wien, 1938, рис. 20.

Рис. 3. Стела Діофанта та його сина Діонісія.

першої половини I ст. н. е.²² (рис. 3). На стелі є два рельєфи. Головний, верхній, рельєф зображує вершника із супроводжуючим його кінним супутником. Напис під цим рельєфом називає ім'я Діофанта, сина Косси. Нижче цього напису поміщено другий рельєф меншого розміру із зображенням двох фігур, що стоять у фас на одному спільному постаменті. Наліво — фігура юнака в боспорському костюмі, справа — фігурка слуги, який протягує йому виноградне грено. Напис під

²² K-W, № 624, табл. XLIII.

портретної. Риси обличчя трактовані також сумарно, але різко і чітко окреслені.

Безперечно біографічний характер мають рельєфи двоярусової стели вченого Стратоніка, сина Зенона, з віршованою епітафією та написом. Вони свідчать про те, що цю стелу поставив Сосій, вільновідпущеник Стратоніка, своєму панові на пам'ять²⁸.

Рис. 4. Стела Левкія, сина Фарнака.

Стела Стратоніка цікава тим, що ми бачимо на ній подвійне зображення померлого. У верхньому ярусі він показаний стоячи, із сувоєм у руках (рис. 5, а), поруч його стіл, на якому лежить також кілька сувоїв. Ця деталь, що не трапляється звичайно на боспорських стелах, має, очевидно, біографічне значення: імовірно, тут зображені написані Стратоніком книжки, з яких наступні покоління повинні були дізнатися про його «незміrnу чудову мудрість», як говорить про це віршована епітафія. В нижньому рельєфі ми бачимо традиційне зображення вершника, якому слуга підносить посудину, позаду вершника —

²⁸ В. В. Шкорпил, Боспорские надписи, найденные в 1913 г., ИАК, в. 54, № 5, стор. 71 і дал., рис. 2, на стор. 72.

ника — неповне зображення його кінного супутника. Це — традиційна для боспорських надгробних пам'яток композиція загробного візду геройованого померлого (рис. 5, б).

В цьому разі в озброєному вершнику слід, безперечно, вбачати зображення самого Стратоніка. Цей рельєф також відбиває, очевидно, якісні біографічні риси²⁹. У віршованій

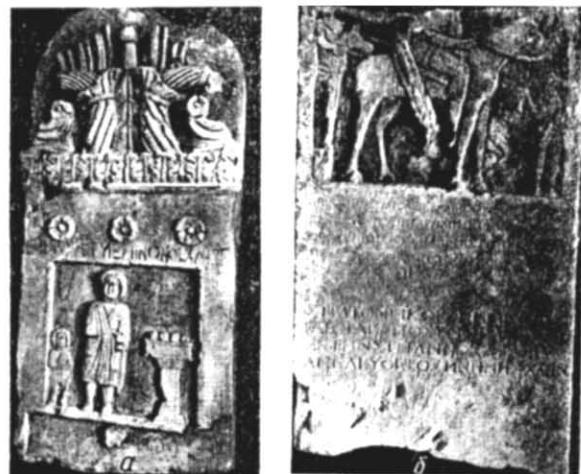

Рис. 5. Стела Стратоніка, сина Зенона.

епітафії говориться, що Стратонік «загинув, залишивши сльози сумному батькові» (ἀφεότῳ, ρυγῷ πατρὶ φύλων δάκροι).

Можна припустити, таким чином, що Стратонік загинув порівняно молодим, бо батько пережив його. Отже, природно виникає припущення про смерть у бою.

Зображення вершника ми бачимо також на стелі Харіксена, сина Харіксена, на якій збереглося кілька рядків віршованої епітафії. За їх змістом можна також припустити, що Харіксен загинув у бою³⁰ (рис. 6).

На боспорських стелах неодноразово зустрічаються фігури, які стоять на постаментах,— їх доводиться вважати зображеннями не живих людей, а статуй. Найчастіше це дитячі фігури. Такими, наприклад, є фігура дівчини на стелі Діодора, сина Ерота, та його дочки Псіхе³¹; фігура хлопчика на стелі Хрісії, дружини Артемона, та Стратоніка, сина Аполлонія³², та ін. Нижній рельєф стели Діо-

²⁹ Див. В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, стор. 386.

³⁰ Ю. Ю. Марти и А. П. Болтунова, Неопубликованные надгробия из Керчи и окрестностей, стор. 73; рис. 4.

³¹ В. В. Шкорпил, Боспорские надписи, найденные в 1910 г., ИАК, в. 40, стор. 96 і далі.

³² К-В, № 257, табл. XVII. Див. також К-В, № 214, табл. XIV; 243, табл. XVII; 251, табл. XVII.

фанта і його сина Діонісія³³, яка згадувалася вище, зображує цілу скульптурну групу на спільному п'єдесталі — фігуру померлого (Діонісія), якому хлопчик-слуга передає гроно винограду.

Статуй, зображені на боспорських стелах, частково повторюють загальногрецькі зразки, частково є більш або менш точним відтво-

Рис. 6. Стела Харіксена, сина Харіксена.

ренням статуарних типів, які дійсно побутували на Боспорі. Трапляються також і зображення статуй вершників.

На стелі Аполлодора та Котіона, яка зберігається в Керченському музеї³⁴, зображені два геральдично протипоставлені один одному вершники, причому лівий вершник — на

269, табл. XVII; 271, 283, табл. XIX; 426, табл. XXX; 502, табл. XXV.

³³ K-W, № 624, табл. XLIII.

³⁴ K-W, № 686, табл. XLIX.

високому постаменті; за аналогією з попередніми зображеннями його можна розглядати як статую (рис. 7).

На стелі Птолемаїса, дочки Геракліда, що також зберігається в Керченському музеї³⁵, ми бачимо жінку, яка сидить у фас (справа), та вершника на високому постаменті (зліва). Очевидно, ця фігура вершника також може розглядатися як статуя (рис. 8).

Цікава стела Деметрія, сина Аполлонія, яка зберігається в Керченському музеї³⁶. На ній зображена фігура воїна в боспорському костюмі, який стоїть у фас, із списом та щитом, що частково прикриває його фігуру.

Рис. 7. Стела Аполлодора та Котіона.

В лівій частині стели статуя вершника на високому постаменті зображена в зменшенному в порівнянні з головною фігуркою масштабі. В. В. Шкорпил вважав, що фігура вершника дитяча³⁷. Залишається неясним,

³⁵ K-W, № 668, табл. XLVII.

³⁶ В. В. Шкорпил, Новонайденные боспорские надписи, стор. 114 і далі, № 6; А. П. Иванова, Искусство античных городов Северного Причерноморья, Л., 1953, стор. 163 і далі, рис. 60. Архів ІІМК, спр. № 4 (1916, арк. 39, рапорт № 63/III від 27 вересня 1916 р., арк. 60/3).

³⁷ В. В. Шкорпил, Новонайденные боспорские надписи, стор. 114. «Вліво на п'єдесталі зображений хлопчик на осідланому і загнузданому коні, поверну-

що слід вважати зображенням Деметрія — статую вершника чи фігуру воїна, який стоїть. Більш імовірне останнє, оскільки ця фігура зображена з особливою старанністю, тимчасом як фігура вершника передана значно сумарніше (рис. 9).

Воїн стоїть, спираючись на ліву ногу, права зігнута в коліні і трохи виставлена вперед.

Рис. 8. Стела Птолемаїс, дочки Геракліда.

ред. Таким чином, вся права половина фігури виступає, що створює враження руху — мотив, що знаходить аналогію в зображенні групи стоячих воїнів у Стасівському склепі. Добре збережена голова має, очевидно, портретні риси. У воїна широке, не дуже молоде обличчя з крупними рисами та широкою бородою, обрамоване умовно трактованими кучерями.

тому головою вправо; хлопчик тримає в правій руці батіг, у лівого його бока висить налуччя та лук, з-під сідла звішується звичайний для пантікалейських вершників ремінь. Хлопчик одягнений у короткий хітон та довгий плащ. Обличчя, груди та ступня його пошкоджені».

Тип обличчя не грецький. Як це часто спостерігається на боспорських стелах, етнічні риси виступають більш яскраво, ніж власно

Рис. 9. Стела Деметрія, сина Аполлонія.

індивідуальні. Це пов'язано з сумарністю та узагальненням трактування деталей, відсутністю зморшок та ін.³⁸

Якщо фігура стоячого воїна — зображення самого Деметрія, то слід вважати, що статуя вершника зображує когось з його ра-

³⁸ Під час окупації Керчі в роки Великої Вітчизняної війни голова стоячого воїна на стелі Деметрія, сина Аполлонія, була відбита. На старій фотографії вона добре видна, її чудову збереженість відзначив у своїй публікації В. В. Шкорпил.

ніше померлих родичів, можливо, навіть дитину, за аналогією з іншими зображеннями статуй дітей на боспорських стелах, які згадувалися вище.

Розуміння фігури вершника як дитячої допускає й інше трактування рельєфу: мож-

Рис. 10. Уламок стели із зображенням коня.

ливо, Деметрій помер у ранньому віці і статуя вершника є його зображенням. В такому разі фігуру стоячого воїна можна було б вважати зображенням його батька Аполлонія. Проте перше трактування здається більш правдоподібним. Мало імовірно, щоб зображення самого померлого було зроблено порівнюючи бігло та сумарно, в той час як фігура батька передана з такою точністю і старанністю.

На стелі Деметрія є ще одна цікава деталь: під головним рельєфом поміщено маленький рельєфчик у невеликому прямокутному заглибленні, який зображує коня, що спокійно стоїть. Ця деталь, очевидно, пов'язана з побутовим укладом сарматизованого Боспору, з тією великою роллю, яку в житті боспорців I ст. н. е. відігравав кінь. Таке зображення є на уламку стели, що зберігається в Обласному краєзнавчому музеї Кри-

му (рис. 10)³⁹. Фігура коня виконана досить схематично, тимчасом як на стелі Деметрія вона відзначається стараним моделюванням і добре переданою анатомією тварини.

Питання про те, чи слід вважати вершника на стелі Деметрія дитиною або дорослим,

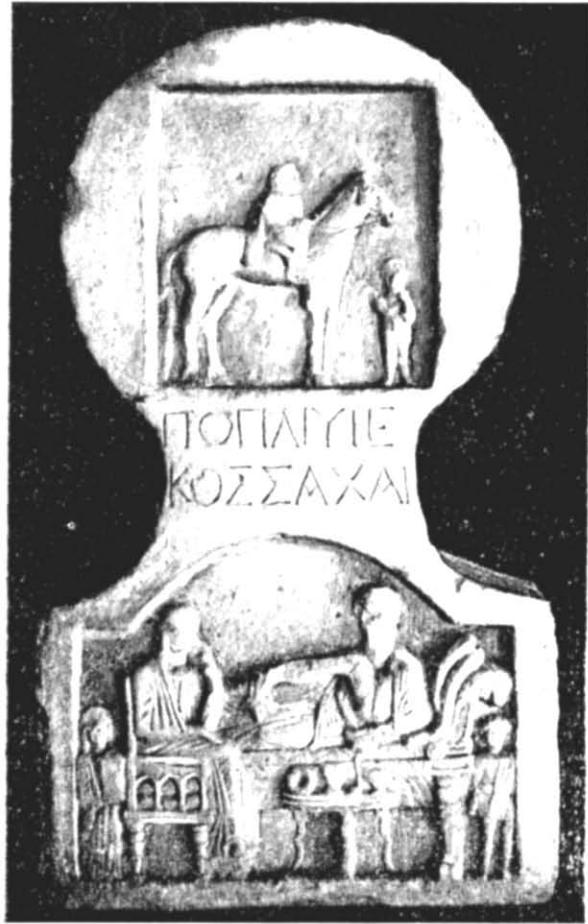

Рис. 11. Антропоморфна стела Публія, сина Косси.

важко вирішити з цілковитою певністю через його сумарне трактування і не цілком задовільну збереженість (збита голова, стерта поверхня). Вершник зображеній дійсно надто маленьким у порівнянні з конем, але струнких пропорцій, характерних дитячих форм тіла простежити не вдається.

Зображення вершника-дитини є не дуже звичайним сюжетом, проте він все ж таки трапляється на боспорських стелах. Це, наприклад, фігура вершника на антропоморфній стелі Публія, сина Косси⁴⁰ (рис. 11). Вершник тут зображеній дуже маленьким у

³⁹ ІРЕ, II, 132.

⁴⁰ А. П. Иванова, Боспорские антропоморфные надгробия, рис. 14; К-В, № 763, табл. LVI.

порівнянні з конем, в значно зменшенному масштабі, ніж на стелі Деметрія. Незвичайними для боспорських вершників є пропорції фігури, які, очевидно, передають пухле дитяче тіло з характерною великою головою. Цікаво, що пропорції традиційної фігури раба, який стоїть перед вершником, зовсім інші.

Слід вважати, таким чином, що померлі хлопчики іноді зображувалися у вигляді вершників. Не виключена можливість, що це відбиває умови життя сарматизованого Боспору; дуже імовірно, що хлопчики-підлітки повинні були порівнюючи рано набувати на вічок верхової їзди.

Отже, безперечно, що боспорський надгробний рельєф до певної міри відбивав реальне життя і риси реальних людей, але обмежено. Зображення на боспорських стелах зовсім не є побутовими сценами. Велику роль відігравали тут традиційні образи і композиції, які виконувалися боспорськими майстрами за готовими зразками.

На боспорських стелах переважають зображення вершника на коні, що спокійно стоїть. Зображення вершника, що скаче, є порівняно рідким винятком. Сюди слід віднести кілька стел ще I ст. до н. е., таких, як стела Перігена, сина Склепіада, в Ермітажі⁴¹, стела Керченського музею з втраченим написом⁴² (рис. 12), а також стела Садала, сина Садала⁴³, та мармурова стела I ст. н. е.⁴⁴ з Тамані в Одеському музеї. В. В. Шкорпил датував на підставі епіграфічних даних стелу Асклепіада, сина Аполлонія⁴⁵, причому він відмітив схожість зображення вершника, що скаче, з типом монет Ріскупоріда I (71—92 рр. н. е.)⁴⁶. Це одна з небагатьох боспорських стел, яка відзначається майстерним зображенням руху. З великою життєвістю передано не тільки позу коня, а й вільний, живий поворот стрункої фігури вершника. Рух підкреслено плащем, який розвивається за спиною вершника. Цей традиційний грецький мотив вдало використаний також у рельєфі Перігена, сина Асклепіада; він повторюється, як правило, на боспорських стелах із зображенням вершника, що скаче.

⁴¹ K-W, № 559.

⁴² K-W, № 560.

⁴³ K-W, № 558, табл. XXXIX.

⁴⁴ K-W, № 584, табл. X; Ю. Ю. Марті, Позднегреко-албанские надгробия Боспора как историко-культурный документ, СА, VII, 1941, стор. 29 і далі, рис. 11.

⁴⁵ В. В. Шкорпил, Новонаайденные боспорские надписи, стор. 113 і далі.

⁴⁶ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, табл. XLVII, 4.

На стелі Асклепіада, сина Аполлонія, простежується також спроба передати перспективу. Кінний зброєносець, який супроводить головного вершника, зображеній, як звичайно, в зменшенному масштабі і не повністю — у лівому кутку рельєфу видно передню частину

Рис. 12. Уламок стели із зображенням вершника, що скаче.

ну тулуба його коня. Разом з тим цей кінний зброєносець зображеній значно в більш плоскому рельєфі, ніж головна фігура, і немовби позаду головного вершника — хвіст коня Асклепіада перетинає його ногу; цим підкреслюється, що зброєносець знаходиться вглибині, на другому плані. В зв'язку з усім цим його зменшений масштаб і плоский рельєф створюють враження значної віддаленості його фігури. Зброєносець також зображеній у вигляді вершника, що швидко скаче. Разом з описаними перспективними прийомами це також підкреслює виразність руху головної фігури (рис. 13).

До II ст. н. е. відносяться дві стели із зображенням вершника, що скаче, які дуже відрізняються за типом від усіх вищезгада-

них — одяг вершників не має нічого спільного з традиційним боспорським костюмом⁴⁷. Образ вершника, що скаче, спадково пов'язаний з стелою Дексілея — найяскравішим прикладом героїзації в аттичному надгробному рельєфі початку IV ст. до н. е.⁴⁸ Стела Дексілея є також прототипом багатьох фра-

Рис. 13. Стела Асклепіада, сина Аполлонія.

кійських рельєфів із зображенням героя-кінної нотника⁴⁹. Особливістю боспорських надгробних рельєфів, яка відрізняє їх від фракійських, є детальна і точна передача місцевого костюма та оздоблення — ідеальний образ, типу стели Дексілея, на них не зустрічається.

З розглянутою нами групою стел спадково пов'язаний мармуровий присвятний рельєф Трифона з Танаїса⁵⁰.

Але найбільш типове для боспорських стел

⁴⁷ K-W, № 561, 617.

⁴⁸ R. Hamann, Geschichte der Kunst, Berlin, 1957, S. 708, рис. 734.

⁴⁹ G. Kazarow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergötter in Bulgarien, Dissertationes Pannonicae, II, 14, 1938, стор. 4.

⁵⁰ Т. Н. Книпович, Танаїс, М.—Л., 1949, стор. 84 і далі, рис. 11.

I—II ст. н. е. зображення вершника на коні, що спокійно стоїть або повільно іде. Характерним прикладом може служити стела Харіксена, сина Харіксена⁵¹ (рис. 6), кінь якого іде шагом, ступаючи вперед лівою передньою погою. Така ж сама поза коня на стелі Га-

Рис. 14. Мармурова стела Пасіона (деталь).

кона, сина Папія, в Темрюцькому музеї⁵²; фігура коня зроблена старанно, з великим знанням анатомії тварини. З цим гармонує вільний поворот фігури вершника і зображення кінного зброєносця на другому плані — як на стелі Асклепіада, сина Аполлонія. Поворот фігури Гакона знаходить близьку аналогію на стелі Клеона, сина Клеона, в Ермітажі⁵³. Але кінь Клеона стоїть нерухомо, упираючись всіма чотирма ногами в землю. Так само стоїть кінь на нижньому рельєфі стели

⁵¹ Ю. Ю. Марти и А. П. Болтунова, Неопубликованные надгробия из Керчи и окрестностей, стор. 69 і далі, рис. 3.

⁵² Б. А. Шляев, Стела Гакона, ВДИ, 1955, № 2, стор. 175 і далі, рис. 1.

⁵³ K-W, № 599, табл. XL.

Стратоніка, сина Зенона. Погана збереженість рельєфу не дає можливості судити про позу вершника. Його кінний супутник, зображений у вигляді статуй на постаменті, стоїть нерухомо. Також нерухомою зображена фігурка слуги (стоїть фронтально), який підно-

Рис. 15. Стела Менона, сина Амінія.

сить вершнику канфар. Це гармонує з найсуворішою площинністю композиції, яка характерна і для верхнього рельєфу. Всі ці пам'ятки відносяться до I ст. н. е. Площинність і статичність переважають у II ст. н. е., прикладом чого може служити стела Атти Трифонова з написом синоду⁵⁴ або знайдена в 1949 р. мармурова стела Пасіона (рис. 14)⁵⁵, а також датована 130 р. н. е. стела Менона, сина Амінія⁵⁶ (рис. 15).

⁵⁴ ИГАИМК, в. 104, стор. 68, рис. 7.

⁵⁵ Ю. Ю. Марти и А. И. Болтунова, Непубликованные надгробия из Керчи и окрестностей, стор. 69 і далі, рис. 3.

⁵⁶ К-В, № 614, табл. XLII.

На рельєфі цієї останньої групи етнографічна точність деталей поєднується з умовною композицією.

Цікавою є група надгробних рельєфів із зображенням двох геральдично протипоставлених один одному вершників. Характерним прикладом може служити стела, яка зберігається в Центральному краєзнавчому музеї

Рис. 16. Стела із зображенням геральдичних вершників.

Криму в Сімферополі⁵⁷. Верхня частина і низ стели втрачені. Рельєф верхнього ярусу зображує вершника вліво і його кінного супутника (рис. 16). Під рельєфом напис: 'Істюн Палюю хатде.

Рельєф нижнього ярусу зображує двох геральдично протипоставлених один одно-

⁵⁷ К-В, № 639, табл. XLV; IPE, IV, 315; ИАК, в. 2, стор. 41; Архів Керченського музею, рукописний звіт К. Є. Думберга («Случайные раскопки»). Стела була знайдена в 1900 р. Думбергом на Караптінному шосе; вона була використана для прикриття дитячої гробниці № 4. З речей, знайдених тут, у Керченському музеї є червонолакова енохоя і два скляних бальзамарія, за якими поховання можна датувати II ст. н. е. Це підтверджує датування стели Кизерицьким та Ватцингером кінцем I ст. н. е.

му юних безбородих вершників. Під ним дуже пошкоджений напис: Πά[π]ε Αἰσ[χίον] ς και]...

Слід вважати, що далі йшло друге ім'я. Таким чином, вершники зображували двох померлих, так само як і на стелі Аполлодора та Котіона. Композиція цих стел дуже нагадує карагодеуашхський ритон із зображенням кінного бога⁵⁸. Всі ці рельєфи мо-

жуть служити яскравим прикладом злиття образу героїзованого померлого з образом божества.

Боспорські стели дають ряд прикладів подібного злиття образу померлого з божеством. Умовна нерухомість фігур і площинність композиції надає цим зображенням особливої ієратичної урочистості, яка відповідає їх реалігійному змісту. Разом з тим ці умовні композиції насищені живими і конкретними деталями реальної дійсності. В цьому поєднанні реалізму і умовності — своєрідність стилю боспорського надгробного рельєфу.

⁵⁸ М. И. Ростовцев, Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре, ИАК, в. 49, табл. I.

Л. І. ЧУІСТОВА

(Керч)

СВЯТИЛИЩЕ АФРОДІТИ В ПАНТІКАПЕЇ

У кінці лютого 1957 р. в Керчі, на перехресті вулиць ім. К. Маркса і ім. В. Дубініна, під час земляних робіт у траншеї, між підземним кабелем високовольтної лінії і водопровідним колодязем № 77, робітниками Є. І. Ангелюком і К. І. Бойченком була знайдена мармурова плитка з написом. Це стало приводом для охоронних розкопок, що проводилися на цій ділянці Керченським музеєм. Тут була відкрита споруда, що має зв'язок із згаданим написом.

Знайдена плита—невеликих розмірів: довжина 0,87 м, ширина 0,31 м, товщина 0,10 м. Вона має форму вузького прямокутника, з добре відшліфованою в фасадній частині поверхнею. Обидві бічні її грани рівно зрізані; верхній і нижній краї мають хвилястий карниз. У гранях плити немає ніяких отворів, зворотна сторона не оброблена. Колір мармуру білий, з легкими сірими прожилками.

Напис розміщений в шести рядках. Між п'ятьма з них віддаль становить 3—3,5 см. Чотири букви шостого рядка майже стикаються з попереднім рядком. Висота букв 2—2,5 см. Кожний рядок напису починається і закінчується (за винятком п'ятого) на однаковій віддалі від країв плити. Напис вирізаний неглибоко, але чітко (рис. 1). Υπέρ βασιλίστης Δυνάμεως φιλοφωμαῖον τῆς ἐκ βασιλέως μεγάλου Φαρνάκου τοῦ ἐκ βασιλέως Μινδατού Εὐπάτορος Διονύσου Αφροδίτη(ι) Οὐρανία(ι) Ἀπάτονθον μεδεοόστη Μόρφων Μόρφωνος καὶ γυνά Κυρὶ αινα...

Переклад: За царицю Дінамію, друга римлян, (дочку) великого царя Фарнака, (сина) царя Мітрідата Евпатора, Діоніса, Афродіті Уранії, владичиці Апатура, Мірон,

(син) Мірона, і дружина Кюріайна (присвятили).

У II і IV томах IPE опубліковано п'ять написів, де згадується цариця Дінамія¹. На думку ряду дослідників, вона двічі царювала на Боспорі (17—14 рр. до н. е. і 8 р. до н. е.—8 р. н. е.)².

У нашому написі Дінамія названа внучкою царя Мітрідата і «другом римлян». У момент складних взаємовідносин з Римом, очевидно, на Боспорі ще були живучими мітрідатівські традиції. Для носіїв цих традицій Дінамія насамперед була внучкою Мітрідата, а через це і популярною спадкоємницею боспорського престолу. Вираз «друг римлян» підкреслює, на нашу думку, правомочність і самостійність правління Дінамії, яка була в дружніх взаємовідносинах з Римом.

Крім того, Дінамія представлена як єдина володарка Боспору. Ні Асандр, ні Полемон, ні Скрібоній у написі не згадуються. Все це наводить на думку, що наш напис відноситься до періоду самостійного правління Дінамії.

У відношенні до Дінамії, як цариці Боспору, в нашому написі терміни «рятівниці», «благодійниці» не вживаються, іх, на нашу думку, слід пов'язувати з другим періодом її правління.

На підставі всього сказаного ми вважає-

¹ IPE, II, 25, 354, 356; IV, 201, 420.

² М. И. Ростовцев, Эллинство и иранство на юге России, стор. 148, 169; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 316 і далі; зб. «Античные города Северного Причерноморья», М.—Л., стор. 127.

мо можливим датувати напис першими роками правління Дінамії (17—16 рр. до н. е.), коли цариця, одержавши, як спадкоємниця, престол після смерті Асандра, вважала необхідним підкреслити свою належність до популярного на Боспорі древнього роду Ахеменідів³.

В одному з відомих написів Фарнак назаний просто βασιλεύς, в іншому (як і в на-

Рис. 1. Напис, знайдений на фасаді святилища.

шому) додано μεγάλος (великий)⁵. Той же епітет зустрічається і на золотих статерах Фарнака⁶.

Мітрідата VI Євпатора теж називають коротко βασιλεύς. Але в IPE (II, 356) і в новому написі до його імені приєднано ім'я бога Діоніса. Те, що Мітрідат вважав себе втіленням цього бога і носив його ім'я як прізвище, підтверджує зображення Діоніса на численних мідних монетах мітрідатівського періоду⁸.

Обидва написи зроблені після смерті Мітрідата. Це дає підставу вважати, що ім'я Діоніса стало тоді ознакою обоження царя, залучення його до пантеону богів.

В IPE видано п'ять написів, присвячених Афродіті Апатурі, або Афродіті Уранії Апатурі, або Афродіті Уранії, володарці Апатурі⁹. До останньої варіації відноситься і наш напис.

І, нарешті, в нашему написі фігурують імена тих, хто поставив пам'ятник. Вони не нові в боспорській ономастичі. Ім'я Μυρων зустрі-

³ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, стор. 315.

⁴ IPE, I, 402.

⁵ IPE, II, 356.

⁶ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, стор. 586.

⁷ IPE, I, 35, 349, 352.

⁸ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, стор. 187, табл. XLIII, 22, 23; табл. XLIV, 1, 2.

⁹ IPE, II, 19, 28, 343, 352; IV, 418.

чається в античних написах неодноразово¹⁰. Значно рідше можемо побачити ім'я Κυριανα¹¹.

* * *

На ділянці, що знаходилася за 3,5 м від центра водопровідного колодязя, був закладений невеликий розкоп впритул до траншеї, що йшла в напрямі вул. ім. В. Дубініна. Розміри траншеї 3,5 м захід — схід × 2 м (північ — південь).

Після зняття шару ґрунту на 40 см виявилися залишки старої вулиці. Вся ця ділянка була дуже перекопана. В її північній частині знаходилася сучасна водопровідна труба на цегляному настилі, що лежала перпендикулярно кабелю, який ішов у напрямі вул. К. Маркса.

На глибині 0,80 м з'явилися верхні частини двох товстих плит, що стояли на ребрі, під прямим кутом (рис. 2). Плити — з крупнозернистої черепашникової світлого відтінку. Розміри: 0,62 × 1,09 × 0,23 м і 0,62 × 0,48 × 0,19 м. Плити стояли на вапняковому настилі (товщина його 0,15 м), краї якого на 0,18 м виходили з-під ребер плит. Краї плит

Рис. 2. Північно-східна стіна святилища і огорожа, яка примикає до неї.

були відламані. За 0,25 м від внутрішнього кута проходили труби кабеля, які лежали на вищезгаданому вапняковому настилі.

Виникло припущення, що плити, які стоять на ребрі, — залишки кам'яного ящика, розта-

¹⁰ Раре-Benseler, Wörterbuch der Griechischen Eigennamen; IPE, II, 29^a, 438, 440, 446, 452, 86^b, 428; IV, 449.

¹¹ Раре-Benseler, вказ. праця; IPE, II, 101.

шованого на більш ранній споруді, що закінчується вапняковим настилом. Але виявилося, що і плити, і настил з однакового вапняку і, крім того, плити, які стояли на ребрі, з внутрішньої і зовнішньої сторони покриті шаром світлої штукатурки. На внутрішній стороні однієї з плит (більшої) були залишки кіптя. Можливо, тут, у заглибленні плит, розводили вогонь, але чи це було в давнину, чи під час прокладки кабеля — достовірно сказати не можна.

Дальшими розкопками було виявлено всю споруду, на верхньому настилі якої стояли плити. Фундамент споруди зафіксований на глибині 1,82 м. Споруда мала вигляд вежі й фасадом виходила в траншею.

На фасаді, у верхній частині споруди, прямо під трохи звисаючим настилом, вирізана неглибока, трохи подовжена ниша ($1,10 \times 0,32$ м). В цій ниші був укріплений напис, присвячений Афродіті Уранії, володарці Апатури. Блок з нишою спирається на плоскі плити товщиною 0,90 м. Далі йшов великий блок поставлений на ребро, площею $1,20 \times 0,73$ м. Зліва цю систему блоків і двох настилів підтримували дві поставлені на ребро і одна на одну плити (нижня висотою 0,80 м, верхня — 0,40 м), товщина цих плит 0,16 м. Вся споруда трималася на двох товстих настилах фундаменту, що становили нижній карниз комплексу.

Коло підніжжя північно-східної стіни споруди впритул до неї прибудована плоска плита розмірами $0,65 \times 0,36 \times 0,17$ м.

На фасаді цієї споруди де-не-де помітні сліди червоної штукатурки. Бічні стіни зберегли залишки білої штукатурки, такої ж, якою були покриті верхні (що стояли на ребрі) плити.

На блоках північно-східної стіни, на кусках білої штукатурки накреслені написи, від яких збереглися частини слів чи імен (рис. 3). Видно, що ці написи виконані різними особами: рядки йдуть у різних напрямках, букви різної величини і рисунка. Залишки написів прочитати майже неможливо.

1. У написі на невеликому розколотому на дві частини блоці букви великі, розташовані нерівно. Часто повторюється слово *χαι* і помітно початок слова *χαλλί...*

2. На ребрі великого блока серед численних дряпин і прорізок ледве помітні дрібні букви в двох рівно розташованих рядках.

3. На третьому куску штукатурки є залишки семи нерівно розташованих рядків з невеликими буквами.

Можливо, всі ці написи, що безсистемно вкривають північно-східну стінку споруди, бу-

ли обітницями або подячними висловами шановників Афродіти Уранії Апатури, що приходили до святилища і ставили жертві приношення богині коло підніжжя цієї стіни на спеціально зробленому тут виступі.

З тильної сторони споруду відгороджувала стіна (в один камінь), впритул прибудована до неї. Ця ж стіна, але вже в два камені, відходила від правої і лівої бічних стін спо-

Рис. 3. Куски штукатурки з графіті на північно-східній стіні святилища.

руди — в кожну сторону на 1,95 м. Висота стіни 0,88 м, ширина — 0,60 м. Вапняк такий, як і в блоках споруди. Таким чином, споруда стояла якраз посередині стіни. Обидва кінці стіни повертали під прямим кутом в напрямі до моря на 1,60 м¹². Вхід на цю ділянку був, очевидно, з боку моря і йшов (також і в давнину) вниз по узбережжю дороги. До моря була повернута і лицьова сторона споруди із закріпленим на ній написом Мірона і Кюріайни.

Внутрішня сторона стін, що відходили від споруди, була облицьована червоною штукатуркою, куски якої збереглися коло підніжжя північного крила стіни. Тут також був прибудований східець, подібний тому, що знаходився біля північно-східної стіни споруди.

Дворик (або площа), замкнутий між цими стінками, викладений рівними плитами середньої величини з такого ж вапняку, як і весь комплекс.

Планування дворика, загальна фактура всього будівельного комплексу (вапняк од-

¹² Далі стіни перерізувалися траншеєю: каміння було вибране раніше. Розкопки біля стіни провести не вдалося, бо ділянка розташована майже в центрі перехрестя і не можна було закрити проїзд з чотирьох сторін.

ного сорту), червона штукатурка, біла штукатурка на бічних гранях споруди і на верхніх її плитах, що стояли на ребрі, нарешті, спеціально вирізана ниша для напису — ось характерні ознаки цього комплексу.

Є ще одна цікава особливість: стіна, яка огорожує споруду, щільно охоплювала тильну сторону, немов зростаючись з нею. Ця тильна стіна споруди, на відміну від трьох

Рис. 4. Вид зверху на північно-східну стіну святилища та на його верхній карніз.

інших, не покрита штукатуркою, була погано оброблена на місці стику з стіною.

На підставі всього сказаного можна стверджувати, що всі частини комплексу поставлені одночасно. Якщо б стіни були прибудовані пізніше, тильна стіна споруди також була б покрита штукатуркою. Одночасно з будівництвом комплексу був закріплений і напис, що використовувався вдруге¹³.

Під час розбирання блоків споруди виявлено два міцні настили від фундаменту¹⁴.

Площа першого настилу фундаменту $1,45 \times 1,42$ м. По кутках настилу лежали чотири великі плити. З-під його плит виднівся нижній ряд плит. Товщина першого ряду досягала 0,20 м. Плити цього настилу утворювали дві стінки, паралельні стіні споруди. Таким чином, обидва настили фундаменту нашаровувались один на одного, немов перехрещувалися між собою.

З тильної сторони споруди в цьому настилі ішла довга плита — $0,64 \times 1,45$ м. Майже посередині в ній був клиноподібний виріз,

¹³ Після розкопок споруда була розібрана. Блоки з графіті відвезені в Мелек-Чесменський курган, де їх зберігаються.

¹⁴ Перший настил фундаменту відкритий на висоті 1,62 м, другий — на висоті 1,82 м.

який розширювався в напрямі до центральної частини фундаменту. Справа проти цієї плити лежала майже квадратна плита — $0,78 \times 0,74$ м. Лівий нижній її кут був зрізаний по діагоналі.

Зліва до неї примикала плита $0,71 \times 0,54$ м. До її нижнього краю була покладена вузька невелика плита, що з'єднувала її з нижньою довгою плитою. Ця маленька плита, що лежала всередині, теж була зрізана справа по діагоналі. Таким чином, у центрі двох настилів фундаменту було створене досить значної місткості гніздо, знизу клиноподібне (в плані), а зверху — колінчасте, із загином вліво і зрізаною по діагоналі правою верхньою частиною.

Через те що під фундаментом просочувалися підґрунтові води, безпосередньо під настилом плит була влаштована забутовка з шматків червоноглинної кераміки, буту і кусків червоної і жовтої штукатурки.

* * *

У клиноподібному вирізі настилів фундаменту, майже в центрі його, було виявлено сім боспорських монет (шість мідних і одна бронзова)¹⁵, очевидно, покладених спеціально під час будівництва споруди.

Варіанти знайдених монет не нові, але досить рідкі. Під час розкопок, про які йде мова, на вул. ім. В. Дубініна продовжувалося прокопування траншеї для закладки водопровідних труб. Виявилося, що ґрунт тут неодноразово перекопувався. В насипі з траншеї, на всьому її протязі, були виявлені такі знахідки:

1. Два піраміdalних фрагментованих грузила, одне з яких зберегло сліди білої фарби (знайдені біля споруди).
2. Дископодібне грузило з поруйнованим зображенням (біля споруди).
3. Фрагментований сіроглинняний світильник елліністичного типу¹⁶ (біля споруди).
4. Кілька плиток білого мармуру (біля споруди).
5. Численні уламки (стінки, ніжки, шийки, ручки) амфор II—III ст. н. е. (в усій траншеї).
6. Сорок боспорських монет, переважно перших століть н. е. (в усій траншеї).
7. Три браслети з незімкнутими кінцями.

¹⁵ Майже жодна з монет не повторює за своїм типом попередню; всі вони вкладаються в рамки періоду III ст. до н. е. — II ст. н. е.

¹⁶ О. Вальдгауз. Античные глиняные светильники, СПб., 1914, V, № 53.

8. Фрагменти заставної плити з нішею, очевидно, з християнської могили.

9. Два фрагменти дископодібних грузил. На одному продряпаний хрестовидної форми знак, на другому — незрозуміле зображення.

10. Дископодібне грузило із зображенням птаха, який клює гілку дерева. Формою хвоста птах нагадує голуба.

11. Фрагмент скляного браслета з синім і жовтим узорами (Х—ХІІІ ст. н. е.)¹⁷.

Як бачимо, більшість знахідок зв'язана з промислами (грузила), торгівлею (монети, амфори) і взагалі з міським життям (плити мармуру, кераміка, зроблена на гончарському крузі, досить витончений світильник, браслети). Це свідчить про те, що тут в античні часи, особливо в перші століття, був район інтенсивного життя. Більшість знахідок відноситься якраз до цього періоду.

Судячи з розташування Пантікапейського некрополя¹⁸, цей район знаходився за його межами. Це ще більше переконує нас у міському характері даної ділянки. Велика кількість знайдених боспорських монет свідчить про широту торгових угод, що мали тут місце в давнину.

Ця ділянка не розкопувалась, очевидно, тому, що тут і в наші дні, на протязі XIX—XX ст., було місце пожавленого міського життя.

Питання про те, що являла собою ця споруда — постамент під пам'ятник Афродіти Апатури чи невелике святилище, можливо, з скарбницею, закритою наверху, ще не зовсім ясне. Але, як нам здається, ознак, що характеризують цю споруду як святилище, а не як постамент, значно більше, і ми постараємося їх навести.

1. Територія, де була розташована споруда, в давнину відносилася не до некрополя, а до міста і, крім того, до його торгових кварталів. Недалеко була ринкова площа і пристань, біля споруди вздовж узбережжя йшла дорога. Все це передбачало часте відвідування даної споруди. Про це говорить і велика кількість знахідок, особливо монет.

2. Площа дворика, де стояла споруда, досить велика, судячи з її ширини (до 4 м.). Крім того, дворик має огорожу, необхідну для святилища. Для постамента дворик і огорожа були б, очевидно, зайвими.

3. Наявність на споруді верхньої завершальної частини з якоюсь віймкою, що служила, можливо, для збирання дарів, також

свідчить про визначний характер споруди. Якби це був постамент, то наверху, на блоках, були б сліди кріплення ніг статуй.

4. Не було необхідності також укріплювати на постаменті окремий напис. Написи на боспорських постаментах виконувались найчастіше прямо на фасадах.

5. Закладка монет у фундаменті також більш характерна для споруди типу святилища, ніж для постаменту.

6. Східці, або виступи, прибудовані до споруди з північно-східного боку, були б зовсім недоречними для постаменту. Але біля святилища на ці східці могли класти жертвовні приношення, посуд і т. д.

7. І, нарешті, головна, як нам здається, умова, що свідчить про споруду як про святилище, — це граффіті на її облицюванні. Дарчі або молитовні написи, зроблені до того ж різними особами, що будували свягилище, добре узгоджуються з культовим характером будівлі. Написи на постаменті статуй були б зайвими.

Очевидно, тут або десь близько, ще в I ст. до н. е. було збудоване культове приміщення богині Афродіті Небесній Апатурі. Пізніше цей пам'ятник був зруйнований. У період Савромата II (186—196 рр. н. е.) це приміщення, мабуть, було відновлене, а попередній напис вдруге використаний на новому святилищі.

* * *

Свідченням античних авторів, іконографією і епіграфічними даними доказано, що культ Афродіти існував у Північному Причорномор'ї на протязі довгого часу, майже вісім століть — з середини VI ст. до н. е. і до кінця III ст. н. е.¹⁹

В. В. Латишевим в IPE видано 13 написів, де згадується ім'я Афродіти і її іпостасів (Навархіди, Євлії, Уранії, Апатури). Серед виданих написів: танаїський²⁰, херсонеський²¹, ольвійський²², три написи з Таманського півострова²³ і сім пантікапейських²⁴.

Тільки в трьох написах згадується Афродіта Навархіда, Євлія, і Уранія²⁵. Більшість написів відноситься до Афродіти^{26—27}, без будь-яких епітетів до Афродіти Уранії Апатури.

¹⁹ Л. П. Харко, Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском, КСИИМК, в. XIII, 1946, стор. 138.

²⁰ IPE, II, 423.

²¹ IPE, I, 440.

²² IPE, I, 168.

²³ IPE, II, 343, 352; IV, 418.

²⁴ IPE, III, 19, 21, 22, 25, 28, 347, 349.

²⁵ IPE, II, 25, 347; I, 168.

^{26—27} IPE, II, 21, 22, 349, 423.

¹⁷ Деякі з них будуть опубліковані окремо.

¹⁸ Г. А. Цветаева, Грунтовой некрополь Пантікапея, МИА, № 19, стор. 68, 77.

Відомості про старовинні святилища Афродіти на Боспорі є у багатьох античних авторів²⁸. Вважають, що центром культу Афродіти Апатури була Фанагорія, де знаходилося святилище, побудоване ще в VI—V ст. до н. е. Ми маємо також дані, що відносяться до IV ст. до н. е. В Цукурському лимані²⁹ в 1871 р. була знайдена присвятна статуя з написом Дімарха, сина Скіфа, а в 1896 р. біля колишнього хутора Семеняки³⁰ виявили напис Аполлонія Фанагорійця. Обидва написи містили присвячення Афродіті Україні, володарці Апатура. Отже, і за Левкона I³¹ і за Перісада I³² Афродіті Апатурі встановлювалися пам'ятники на Азіатському Боспорі.

Дослідження архітектурних залишків, знайдених у ст. Тамань у 1951 р., і повторне виявлення таких же залишків у 1926 р.³³ дало підстави вважати, що в III ст. до н. е. в Гермонасі існував невеликий храм Афродіти Україні Апатури.

Далі, ми маємо стелу фіасотів першої половини II ст. до н. е. з присвяченням Афродіті Апатурі, що була поставлена за Перісада III, Камасарі і її чоловіка Аргота. Ця стела знайдена в Пантікеї, в районі гори Мітрідат³⁴.

Про існування на Боспорі культу Афродіти Апатури в I ст. до н. е. раніше ми могли твердити тільки на підставі наявності боспорських monet невідомого правителя, на лицьовій стороні яких зображена голова Афродіти Апатури³⁵. Тепер існування культу Апатури в цей час підтверджується також і нашим написом, який відноситься до часу правління Дінамії і згадує про пам'ятник або, як нам здається, про святилище Апатури в Пантікеї, в одному з північно-східних кварталів міста, там, де існувало бурхливе життя.

Дальші свідчення про культ Афродіти Апа-

тури на Боспорі відносяться тільки до II і III ст. н. е., обмежуючи все перше століття. В 106 р. н. е. Тіберієм Юлієм Савроматом I відновлюється (через завідуючого священними справами) раніше зруйнований храм Апатури в Гермонасі³⁶. Це можна поставить в зв'язок з тим, що культ Афродіти Апатури, що мав офіційний характер ще при Августі, з II ст. н. е. набуває значення «державного» і «загальнобоспорського»³⁷. Ми маємо також дані про діяльність наступного боспорського династа Савромата II. На його монетах зображені сидяча на троні Афродіта Україні Апатура³⁸. За Савромата II було відновлено і перебудовано й наше нововідкрите в Пантікеї святилище.

Присвятний напис Хрестіона, сина Хрестіона, внука Сали, принцепса, який відноситься до 243 р. н. е. і знайдений в Пантікеї³⁹, дає свідчення про існування культу Апатури і в середині III ст. н. е. за Ріскупоріда V. Таким чином, думка дослідників про відновлення культу Апатури і відновлюючу і будівничу діяльність під час правління царів II ст. н. е., і зокрема Савромата II, підтверджується існуванням новознайденого святилища.

На підставі вищезгаданих даних ми можемо висловлювати думку про надзвичайну живучість на Боспорі культу Афродіти Апатури. Це підтверджується, як бачимо, епіграфічними і нумізматичними пам'ятками часів Левкона I, Перісада I, Спартока III, Перісада II, Дінамії, Савромата I, Савромата II і Ріскупоріда V. Однак, беручи до уваги нововідкритий пам'ятник Апатури, ми можемо сказати, що культ Афродіти, навіть у перші століття н. е., не зосереджувався цілком у Фанагорії. З наведених шести написів, рахуючи і наш, три відносяться до Пантікея. В Пантікеї ж існувала і нововідкрита споруда Апатури за Савромата II, де вдруге був використаний більш ранній (наш) напис. Тому можна зважати, що в Пантікеї культ Афродіти був не менш популярним, ніж в Азіатській частині Боспору.

²⁸ Strabo, XI, гл. II, 10; Plin., NH, 18, див. SC, I, стор. 180; PtoI., VI, 8. 5, див. SC, I, стор. 273; Steph. Byz., див. SC, I, стор. 2, 254.

²⁹ Таманський півострів.

³⁰ Таманський півострів.

³¹ IPE, II, 343.

³² IPE, IV, 418.

³³ Л. П. Харко, Фрагмент фриза с изображением гигантов, CA, VII, 1941, стор. 81—93.

³⁴ IPE, II, 19.

³⁵ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, табл. IV, 64, стор. 587.

³⁶ IPE, II, 352.

³⁷ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, стор. 212.

³⁸ Там же, стор. 587, табл. IV, 64.

³⁹ IPE, II, 28.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГСП	— зб. «Античные города Северного Причерноморья», М.—Л., т. I, 1955.	МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
АДЖ	— М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб., 1913—1914.	НС	— Нумизматический сборник.
АИБ	— зб. «Археология и история Боспора», Симферополь, 1952.	ОАК	— Отчеты археологической комиссии.
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР.	ОАМ	— Отдел античного мира Государственно-го Эрмитажа.
АС	— Археологический съезд.	ОДУ	— Одеський державний університет.
БКАК	— Бюллетень Керченской археологической конференции, 1926.	СА	— Советская археология.
ВДИ	— Вестник древней истории.	С3	— Э. И. Соломоник, Сарматские знаки Северного Причерноморья, К., 1959.
ВМГУ	— Вестник Московского государственного университета.	СКОИАЭ	— Северо-Кавказский отдел истории, археологии и этнографии.
ГАИМК	— Государственная академия истории материальной культуры.	ТМАО	— Труды Московского археологического общества.
ГИМ	— Государственный исторический музей (Москва).	ТМНО	— Труды Московского нумизматического общества.
ДІМ	— Державний історичний музей.	ХАМ	— Херсонесский археологический музей.
ДМОМ	— Державний музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (Москва).	ЮТАКЭ	— Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция.
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей.	ABS	— Annual of British School at Athens.
ЗРАО	— Записки Русского археологического общества.	AJA	— American Journal of Archaeology.
ИА АН СССР	— Институт археологии АН СССР.	AM	— Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung.
ІА АН УРСР	— Інститут археології АН УРСР.	BBMSW	— Berliner Blätter für Münz—Siegel— und Wappenkunde.
ІАДК	— зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957.	BSNR	— Bulletinul Societati Numismatice Româna.
ІАИ	— Известия археологической комиссии.	CIG	— Corpus Inscriptionum Graecorum.
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры.	CIL	— Corpus Inscriptionum Latinarum.
ИРАИМК	— Известия Российской академии истории материальной культуры.	IPE	— Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.
КДУ	— Київський державний університет.	ИАИ	— Известия на Археологическая Институт
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР.	JAJ	— Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.	JHS	— Journal of Hellenic Studies.
ЛВІААН	— Лінінградське відділення Інституту археології АН СРСР.	NC	— Numismatic Chronicle.
СРСР		NNM	— Numismatic Notes and Monographs.
МАПП	— Матеріали з археології Північного Причорномор'я.	NZ	— Numismatische Zeitschrift.
МАР	— Материалы по археологии России.	RE	— Pauly — Wissowa — Kroll, Real—Encyclopädie.
		RN	— Revue Numismatique.
		RSN	— Revue Suisse de Numismatique.
		SC	— Scythica et Caucasica.
		SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche.
		ZfN	— Zeitschrift für Numismatik.

ЗМІСТ

Л. М. Славін, Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста.	3
М. Б. Парович, Про історичну топографію ольвійського некрополя	33
Ю. І. Козуб, Поховальні споруди ольвійського некрополя в V—IV ст. до н. е.	39
А. В. Бураков, Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії	49
П. Й. Каришковський, Золоті монети Лісімаха, знайдені в Ольвії	97
П. Й. Каришковський, З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї	102
А. І. Фурманська, Розкопки Тіри в 1958 р.	122
Г. П. Іванова, Неопубліковані скульптурні фрагменти Херсонського музею	138
Е. І. Соломонік, Про значення терміна «тавроскіфи»	158
Е. І. Соломонік, Нові пам'ятки з сарматськими знаками	158
Г. П. Іванова, Образ вершника в боспорському надгробному рельєфі	169
Л. І. Чуйстова, Святилище Афродіти в Пантікалі	181